

Uitslag van de Prijsvraag inzake een Javaansch muziekschrift.

De jury heeft toegekend een **EERSTE PRIJS**, groot 300 gulden, aan de inzending van den heer M. Ng. **LEBDAPRADONGGA**, mantri-nijaga van de Kapatihan te Soerakarta, (die gewerkt heeft) in collaboratie en overeenstemming ¹⁾ met den heer M. P. Djatiswara, 2den luitenant kapelmeester van het strijkorkest in de Karaton te Soerakarta. (I.)

Een **TWEEDE PRIJS**, groot 175 gulden, benevens een **PREMIE**, groot 100 gulden, de laatste speciaal voor het door deze inzenders gevonden schrift, aan de inzending van den heer R. T. **DJAJADIPOERA**, en Mevrouw **HOFLAND** (pseudo **LINDA BANDARA**), beiden woonachtig in de residentie Djokdjakarta. (II.)

Een **TWEEDE PRIJS**, groot 175 gulden, aan de inzending van den heer M. Ng. **SOETASOEKARJA**, mantri-tjarik Kaboepaten, geholpen door ²⁾ den heer M. Ng. **MLAJA-DIMEDJA**, mantri-nijaga Karaton te Soerakarta. (III.)

Een **EERVOLLE VERMELDING**, en 50 gulden, benevens een **PREMIE**, groot 50 gulden, de laatste speciaal in verband met het door den inzender gevonden nieuwe schrift, aan de inzending van den heer R. **SOELARDI HARDJASOEDJANA** te Soerakarta. (IV.)

Een **EERVOLLE VERMELDING**, en 50 gulden, benevens een **PREMIE**, groot 25 gulden, de laatste speciaal in verband met het door den inzender gevonden nieuwe schrift, aan de inzending van den heer R. **LOERAH DJAJENGOETARA** te Djokdjakarta. (V.)

Een **EERVOLLE VERMELDING**, en 50 gulden, aan de inzending van

den heer R. M. Ad. Ar. **TJAKRAHADIKOE-SOEMA**, gepensioneerd regent van Temanggoeng, residentie Kedoe. (VI.)

Een **EERVOLLE VERMELDING**, en 50 gulden, aan de inzending van den heer R. **TIRTANATA**, opzichter van de p.b., te Temanggoeng, residentie Kedoe. (VII.)

Voor het verloop van de prijsvraag, de omschrijving der inzendingen, en de motiveering van de uitspraak, zie men hierna. ³⁾

Men herinnert zich, dat „de ontwikkelingsmogelijkheden van de muziek op Java” een onderwerp van beraadslaging geweest zijn bij het eerste congres van het Java-Instituut, in 1921 te Bandoeng gehouden.

De bespreking van dit onderwerp geschiedde Zondag 19 Juni, des morgens. Ze werd aanleiding tot een bestuursvoorstel, den namiddag van dienzelfden dag aan de algemeene vergadering voorgelegd, en door deze aangenomen, — voorstel, dat betrof een prijsvraag inzake Javaansch muziekschrift.

De uitschrijving dier prijsvraag vond haar plaats op blz. 303 en 304, vierde aflevering, eersten jaargang van „Djawa”. (December 1921). Men kan daar de voorwaarden, aangaande deelneming en beoordeeling, nalezen.

Van de juryleden, mede aldaar genoemd, bedankte Pangeran Ar. Soerjakoesoema te Sala, terwijl het lidmaatschap nog aanvaard werd door R. Ad. Ar. Danoesoegondo te Magelang. Dus bestond de jury bij de beslissing uit de heeren J. S. Brandts Buys, R. Ad. Ar.

³⁾ Art. 13b: „Binnen drie maanden na hare beslis-sing biedt de jury aan het Dagelijksch Bestuur een verslag aan, met een beredeneerde waardeering van de inzendingen, in een omvang evenredig aan hunne hoe-danigheid. Het verslag kan desgewenscht vergezeld gaan van algemeene beschouwingen. Het wordt ten-spoedigste in het orgaan van het Java-Instituut volledig openbaar gemaakt”.

1) kabijanton sarta kamoepakatan.

2) kapitoeloengan.

Danoesoegonda, J. Kats, Mr. J. Kunst en R. M. Ng. Soedjanapoera, van wie de eerstgenoemde als rapporteur is aangewezen.

Na ommekomst van den gestelden termijn, (1 September 1923), waren er vijf inzendingen ontvangen. Hoewel dit aantal geenszins teleurstelde, vond de jury, het totaal der bijdragen overziende, niet al hare verwachtingen bevredigd. Het scheen haar toe, dat ze had mogen rekenen op inzendingen, waardoor de praktische bruikbaarheid van sommige reeds eerder gepubliceerde schriften voor Javaansche muziek proefondervindelijk gedemonstreerd werd. Er ontbraken haar stukken in het toonschrift van R. M. Ar. Soerja Poetra, en in dat van Djajadipoera-Hofland.

Teneinde, zoo het ontbreken van bijdragen als hier bedoeld, aan een onwillekeurige verlating, of aan een andere toevalligheid te wijten zijn mocht, alsnog inzending ervan mogelijk te maken, verzocht de jury het bestuur van het Java-Instituut, den termijn te wijzigen, en werd deze nader op 31 December 1923 gesteld. Voorts werd bekend gemaakt, dat willekeurige gendings ter notering in partituurvorm mochten worden gekozen; de beperking tot bepaalde stukken, met name genoemd, werd opgeheven.

In het geheel bleken er tenslotte zeven bijdragen binnengekomen. Daaronder eene in het schrift Djajadipoera-Hofland. Een inzending systeem Soerja Poetra is echter blijven ontbreken; dit laatste tot het leedwezen van de jury, die gaarne ook aan dit schrift een eerlijke kans op bekroning gegund had.

Uit het bovenstaande heeft men gezien, hoe er zich gevallen konden voordoen, waarin de jury, door den aard zelven van het gebezigde schrift, met bijna wiskunstige zekerheid tot den naam van de inzenders moest besluiten en hun incognito dus niet kon bewaard blijven.

Dit is een van de redenen, waarom de jury geen gebruik heeft gemaakt van de bevoegdheid, haar bij Art. 11c toegekend, te weten: bijdragen terzijde te leggen, waarvan de inzenders zich aan de jury of in het openbaar als zoodanig hadden kenbaar gemaakt.

De andere reden was, dat van de inzenders het meerendeel, en daaronder de besten, de bepaling, die hen tot geheimhouding van

hun naam verplichtte, blijkt NIET begrepen te hebben: Bij drie van de zeven inzendingen was de naam der auteurs op of in hun geschrift vermeld, terwijl een vierde dien door publicatie in een dagblad deed wereldkundig worden.

Zoo heeft de jury met deze laatste bepaling verder geen rekening kunnen houden.

Ze maakt er aanspraak op, dat men haar oordeel aanvaarde als dat van goede mannen, die beslist hebben zonder aanzien, zij het ook niet zonder kennis, des persoons.

Wat nu haar meening over de inzendingen zelve aangaat, het trof de jury, dat ook een ander voorschrift, de prijsvraag rakende, door de meeste inzenders niet is begrepen. Er was hun gevraagd de wedergave van een volledig Javaansch muziekstuk IN PARTITUUR. Dat deze laatste voorstelling buiten den gedachtekring van vele Javaansche muzikliefhebbers liggen moest, was duidelijk. Een nadere omschrijving van dien term als (bijvoorbeeld) „schriftuur waaruit men in een oogopslag, met één blik, kan zien, wat op eenig moment IEDER der gamelaninstrumenten speelt”, ware misschien niet overbodig geweest.

Doch nu deze niet gegeven was, zou het voorzigtiger geweest zijn, zoo inzenders, wien de strekking der bedoelde clausule niet duidelijk scheen, éér zij zich tot het werk zetten, nadere inlichtingen hadden ingewonnen. Blijkens de bepalingen was het bestuur van het Java-Instituut tot het verstrekken daarvan bereid.

Hoe dit zij, slechts drie van de zeven inzenders hebben partituren ingeleverd. Hierbij komt, dat de door de overigen gebezigde schriftsoorten ook naar hun aard ONGESCHIKT zijn, om tot het noteeren van partituren te worden gebezigd.

Daar de vier hier bedoelde inzenders dus op een allergewichtigst punt niet aan de gestelde vereischten hadden voldaan, is de jury begonnen met na te gaan, of hun werk wellicht niet verder geheel van de mededinging moest worden buitengesloten. Rijpelijke overweging deed haar een andere handelwijze vruchtbaarder achten.

Immers had de jury met de verdere bepalingen van den wedstrijd te rekenen, en daaronder was er eene, die haar voorschreef, de

beoordeeling der inzendingen te bewerkstelligen niet slechts volgens de eigenschappen van het schrift als zoodanig, doch óók naar de bruikbaarheid ervan meer speciaal „voor den wijderen kring van Javaansche muziek-liefhebbers”.

Nu bleken de Javaansche juryleden van oordeel, dat een muziekschrift gelijk aan, of gelijkend op het gangbare Westersche, om te beginnen te gecompliceerd, en daardoor onbruikbaar was voor den gewonen nijaga, terwijl zij vreesden, dat ook de meer ontwikkelde Javaansche liefhebbers, voorzoover niet bedreven in Europeesche muziekpraktijk, zulk een schrift te moeilijk zouden vinden.

De Hollandsche leden der jury meenden dit oordeel van hunne Javaansche collega's te moeten aanvaarden; zij mochten zich niet bevoegd achten, dit vooral psychologische vraagpunt te beslissen tegen de opinie van de meest-betrokkenen in. Overigens blijven zij overtuigd, dat in objectieven, materieëlen, zin de door vele Javanen gevreesde moeilijkheid van een muziekschrift van Westersch type eigenlijk niet bestaat. Die moeilijkheid schijnt hun alleen denkbeeldig, (en daarom misschien te bezwaarlijker om te overwinnen!). Waar echter gewone musici en muzikanten van het Westen, — vaak zeer weinig ontwikkelde lieden, — geenerlei bijzondere moeite met het Europeesche notenschrift plegen te hebben, en het aanleeren daarvan, bij voldoende muzikaliteit, door en in de praktische studie, spelenderwijze, geschiedt, kan ook voor den Javan van gemiddelde intelligentie dit schrift niet feitelijk te moeilijk zijn.

Naar innerlijken eenvoud, logica en consequentie, is het Westersche muziekschrift stellig in zijn soort gemakkelijker, dan bijvoorbeeld het Javaansche letterschrift is in het zijne. Daar dit laatste nu, ook voor den eenvoudigen Javan, die het vaak zelfs bij een al heel weinig schoolsche wijze van onderrichting leert lezen, geen bezwaar heeft, kan het eerste ook niet boven zijn macht gaan. Verzeilt hij, zooals tegenwoordig nogal eens voorkomt, in een orkestje, dat Westersche muziek uitvoert, dan zal het notenschrift hem stellig niet meer moeite blijken te kosten, dan den Europeeschen musicus in de zelfde positie en van een dergelijke ontwikkeling.

Wanneer de Javaansche muziekbeoefe-

naar, hij zij nijaga of liefhebber, over het algemeen bezwaren blijkt te hebben tegen het aanleeren van een muziekschrift van Westersch type, dan moet, naar het oordeel van de Hollandsche juryleden, de eigenlijke oorzaak daarvan zijn, dat hij voor de Javaansche muziekpraktijk zulk een schrift feitelijk niet noodig, en van zijn toepassing eigenlijk geen nut heeft.

Hoe dit nu weze, de inzendingen ter prijsvraag schenen uitermate geschikt, om de meening te bevestigen, dat nauwelijks viel te voldoen aan den eisch, in de desbetreffende bepalingen, zij het ook zonder nadrukkelijkheid, gesteld, en volgens welke het te bekronen schrift zoowel geschikt moest zijn voor de notatie van partituren, als voor het gebruik in wijdere Javaansche kringen.

Dientengevolge besloot de jury, het eene van het andere te scheiden, de drie bijdragen met schrift volgens Westersch beginsel naar haar verdiensten als partituurnotatie, de vier overige naar haar kwaliteiten voor Javaansch gebruik, te beoordeelen.

Nog een andere voorafgaande beslissing viel er te nemen: Terwijl schier alle bijdragen in bepaalde opzichten minder inhielden, dan bij het uitschrijven van de prijsvraag geëischt was, schonken onderscheidene in andere opzichten méér dan het vereischte. Vier van de zeven inzenders hebben zich namelijk begeven in min of meer, zelfs wel in zéér uitvoerige beschouwingen over theoretische kwesties, de Javaansche muziek rakende. Deze beschouwingen bevatten soms niet-wenige interessante inlichtingen, maar daarnaast veel, dat zoowel aan de Javaansche leden der jury, als aan de Hollandsche, moeilijk te volgen, om niet te zeggen: verward, heeft toegeschenen.

Het ligt in de bedoeling, van een-en-ander, voorzoover een ruimere bekendheid verdienen-de, een overzicht ter plaatsing in „Djawa” te doen vervaardigen.

Hoewel dezen inzenders dankbaar voor de door hen genomen moeite, en erkennende, dat die ook een zekere belooning of vergoeding wettigde, heeft de jury gemeend, hun beschouwingen noch in positieven, noch in negatieven zin, bij de bepaling van de relatieve waarde der bijdragen te moeten laten meewegen.

De drie partituurinzendingen waren de navolgende:

I. Eene, behelzende: als pelogstuk de gendhing „Gindjoeng Golong”, voorafgegaan door de sekar „Tjondro Wilo Sito”, en gevolgd door de ladrang „Soeroeng dajoeng”; en als salendrostuk de gendhing „Rroro woe-doe”, gevolgd door de ladrang „Tjloentang”. (Spelling van de titels ongewijzigd weergegeven). Voorts waren nog enkele sekars, genoteerd voor onbegeleide zangstem, aan de partituur toegevoegd.

Dit is de inzending SOETASOEKARJADJATISWARA.

II. Eene, behelzende: als pelogstuk (de ladrang) „Bhimo Koerdo”, en als salendrostuk de gendhing „Tjloentang”.

Dit is de inzending DJAJADIPOERAHOFLAND.

III. Eene, behelzende: als pelogstuk de gendhing „Kombang Moro”; en als salendrostuk de ladrang „Dhirodometto”. Voorts de tembang „Pangkoer”, genoteerd voor de onbegeleide zangstem.

Dit is de inzending SOETASOEKARJAMLAJADIMEDJA.

De bepalingen voor de prijsvraag hielden naar men gezien heeft, in, dat de verschillende schriften beoordeeld dienden te worden volgens hun praktische bruikbaarheid, en ze vulden dit aan door te eischen, dat het schrift — en de daarin vervaardigde partituren —, het karakter der Javaansche muziek zuiver zouden blijken weer te geven.

Andere kwaliteiten, waardoor de verschillende partituren zich konden onderscheiden, en die voor het oordeel over haar relatieve waarde van groote beteekenis mogen geacht worden, waren in de bepalingen niet uitdrukkelijk genoemd, doch men mag aannemen, dat ze stilzwijgend verondersteld werden.

Waar hier op gedoeld wordt, dat is het specifieke gehalte, de meerdere of mindere schoonheid, van de melodische en ornamentale stemmen in de gamelanpartituur.

Hierover zal nog gesproken dienen te worden. Het lag er zelfs toe, dat de jury haar oordeel over de partituurinzendingen tenslotte vooral naar deze kwaliteiten richtte. Immers, wat het eigenlijke schriftvraagstuk betreft, het bleek al spoedig, dat die inzendingen daarop geen nieuwen kijk gaven.

De inzending LEBDAPRADONGGA-DJATISWARA (I) gebruikt het gangbare Europeesche notenschrift, zonder veranderingen, doch met gewijzigde beteekenis. Ongerekend de door hen gedemonstreerde mogelijkheid, om de totale ligging door transpositie naar boven of naar beneden te verschuiven, geven de schrijvers de achtereenvolgende tonen van de volledige pelogscala: bem, goeloe, dada, pelog, lima, nem, barang, weer door een notenreeks, die, als Europeesche muziek gelezen, beteekenen zou: e, f, g, a, b, c, d. (Tenminste, dit is blijkens de bij hun partituren gevoegde beschouwingen, hunne bedoeling). Toch willen zij NIET, dat men nu ook de bem als e, de goeloe als f, de dada als g, en zoo voort, verstaan zal.

Zij schrijven:

„Wat aangaat de stemming van de (Westersche) muziek en die van de gamelan, daarbij is de onderverdeling der tonen verschillend (Maar) de verschillende toonverdeling bij de (Westersche) muziek en bij de gamelan geeft niet. Want gamelan (muziek) zal niet gezet worden voor (Westersche) muziekinstrumenten, daarentegen (Westersche) muziek niet voor gamelan”. (Wil men dit toch doen, dan zijn alleen de wederzijdsche instrumenten met willekeurige intonatie bruikbaar, gelijk rebab en viool, betogen de schrijvers nog verder). De muzikteekens, noten, (op zijn Europeesch) gebruikende voor de notatie en „het spelen van de tonen der (Westersche) muziek, zal men die juist zoo uitvoeren als men voor de Westersche tonen gewend is. Worden ze gebezigd voor de notatie en het spel van de gamelan, dan zal men die juist zoo uitvoeren als het gebruik bij de gamelan meebrengt”. 4)

In de pelogpartituur zelve echter stellen ze de goeloe voor niet door „f”, doch door een „fis”.

4) Déné setèm moesik kalijan setèm gamelan poenika amoeng pérangan bagéjan adjining toon ingkang bédá Bab bédanipoen bagéjan toon moesik kalijan gamelan boten dados poenapa. Amargi gamelan boten kasetelaken ing moesik, kosokwangsoel moesik boten badé kasetelaken ing gamelan Sastra gendhing noot wahoe jen kanggé njatheti sarta kahoengelaken toemrap ing toon moesik inggih ladjeng toemindaq poenapa ngadatipoen toon moesik, jen kanggé njatheti sarta kahoengelaken toemrap ing toon gamelan inggih toemindaq poenapa ngadatipoen toon gamelan.

Daar de afstanden bem — goeloe, en goeloe — dada door hen geschat worden, niet als succesievelijk $\frac{1}{2}$ en 1 hééle toon groot, en ook niet, omgekeerd, als 1 hééle en $\frac{1}{2}$, doch als ieder $\frac{3}{4}$ toon groot, zou, indien het hun bedoeling geweest was, de Javaansche toonstukken voor Westersche muziek te zetten, de keuze tusschen f en fis vrij onverschillig zijn, inzooverre als ze beide even onjuist zouden wezen.

Daar zij echter deze bedoeling, en deze mogelijkheid nadrukkelijk ontkend hadden, ware de notatie „f” te verkiezen. Immers het kruisteeken is nooit anders te begrijpen, dan als kenmerk van een toon, afwijkend van een anderen, ZONDER dat teeken geschreven maar overigens van de zelfde gedaante. En noteert men den Javaanschen toon goeloe (van pelog) als „fis” (op de tweede lijn van onderen MET kruis), dan is de corresponderende toon „f” (ZONDER kruis), binnen het systeem der Javaansche muziek niet te vinden.

Men heeft, de methode dezer inzenders zuiver toepassende, eenvoudig aan te nemen: De noot OP de EERSTE lijn, is (in pelog, normaliter, dat wil zeggen, afziende van de mogelijkheid van transpositie-toonsoorten), BEM: de noot TUSSCHEN EERSTE en TWEEDE: goeloe, de noot OP de TWEEDE: DADA. En zoo verder.

Hierbij valt nog op te merken, dat, wonderlijk genoeg, de inzenders van geen der drie partituurbijdragen, de gedachte gevonden hebben, die toch dichtbij lag, om, namelijk, de sleutels van het Westersche toonschrift door andere specifiek Javaansche te vervangen. De twee meest-gebruikelijke Westersche muzieksleutels, (de onderscheiden c-sleutels zullen buiten den gezichtskring van de Javaansche deelnemers hebben gelegen), de „viool”- en de „bas”-sleutel, gebruiken als kenmerk vervormde letterteekens G en F, en het heeft géén zin, deze te behouden in een muziek gelijk de Javaansche, die in het geheel geen tonen f of g als zoodanig kent. Zelfs Djajadipoera-Hofland, die de Westersche vijflijnige notenbalk vervangen hebben door een zevenlijnigen, zoodat de traditioneele plaats van de Westersche f of g niet eens meer is aan te wijzen, bezigen sleutels in den vorm van viool- en bas-sleu-

tel, die bij hen eenvoudig een relatief hooge en een relatief lage octaaflijging aanwijzen.

Wellicht het logische ware: de plaats te waarmerken van den gebruikelijken stemtoon Nem, door bijvoorbeeld dat woord in Javaansche karakters geschreven, of, om iets anders te noemen, het cijfer 6 onder toevoeging van de Javaansche syllabe „pé”(log) of „sa”(léndro), op de corresponderende hoogte vóór aan den notenbalk te plaatsen.

Wat aangaat het betoog van de heeren Lebda-pradonga-Djatiswara, betreffende de wenschelijkheid om in verband met de absolute stemming (toonhoogte) van de onderscheiden gamelans, of zangstemmen, voor de Javaansche muziek transpositietoonaarden in te voeren, dit heeft de jury niet overtuigd. Vooralsnog lijkt dit procédé haar een overbodige nieuwigheid. In de Westersche muziek is de ontwikkeling van het kruizen-en-mollen- en van het transpositie-stelsel uit de modulaties te verklaren. In muziek als de Javaansche, die de laatste niet kent, hebben de eerste ook geen goeden zin.

Vermoedelijk is daarvoor een systeem van schrift, waarbij een bepaalde lijn steeds een bepaalde toonTRAP beduidt, en niet een bepaalde toonHOOGTE, (die men kan laten afhangen van de stemming der onderhavige gamelan, of het stemtype van den ongeleide zingenden zanger), volkomen voldoende.

Dat de genoemde inzenders dit eigenlijk ook wel inzien, moge nog blijken door een citaat uit hun desbetreffende beschouwingen: „Men hebbe de een of andere gamelan, met bijvoorbeeld den grondtoon b”, (dit wil in de terminologie van deze inzenders zeggen, dat de toontrap nem in hoogte overeenstemt met onzen toon b) „maar de grondtoon om te lezen (van de notatie) zij bijvoorbeeld c...”, (hetgeen overeenkomt met hun normale grondnoteering,) „dan kan dit toch wel (zóó) uitgevoerd worden;... de uitvoering is zooals de noteering luidt; wanneer de noot den toontrap nem noemt, doet de gamelan (eenvoudig) ook ZIJN laras nem hooren”. (Etc) ⁵⁾

5) Saoepama ana sawidjining gamelan grondtoon b, nanging kang kanggo matja sawidjining noot grondtoon c; ikoe wis kena baé katindaqaké; . . . panindaqé apa kang kaseboet ing noot; jèn kang kaseboet ing noot laras nem, gamelané ija kaeonèqaké larasé nem.

Mocht werkelijk op den duur het absolute toongevoel der Javanen bezwaar hebben om het spel van een laaggestemde en van een hooggestemde gamelan weergegeven te zien door een-en-hetzelfde notentaferaal, dan ware het toch nog niet noodig, daar het heele rompslompige apparaat van kruizen en mollen (tot 5 of 6 stuks toe, die deze inzenders bovendien in de muziek zelf willen schrijven en niet aan den sleutel!), voor te importeerden. Van iederen toon afzonderlijk te willen aantekenen, in de buurt van welken Westerschen toon hij valt, heeft bij een schrift voor de Javaansche praktijk geenerlei nut. Eerder zou men dan nog bijvoorbeeld de geopperde 6-pé en 6-sa sleutels kunnen mobiliseeren, hen van hun oorspronkelijke plaats, (tusschen de 3de en 4de lijn), naarboven af naarbeneden kunnen schuiven. Mits men de plaats vlak boven die van den sleutel steeds als barang en die er onder als lima opvat, en zoo verder, ontstaat er heelemaal geen behoefte om daarbij kruizen of mollen te hanteeren. Heeft men aan de zeven absolute liggingen, die men zoo krijgen zou, nog niet genoeg, dan zou men liggingen daartusschen kunnen markeeren door vóór aan de sleutel nog b.v. een plus- of een min-teeken toe te voegen. Echter schijnen de vele, twaalf!, posities, die deze inzenders construeeren, klakkeloos van de Westersche muziektheorie overgenomen; door de Javaansche praktijk worden er stellig niet zoo vele vereischt.

De salendrotoonschaal: barang, goeloe, dada, lima, nem, noteeren deze inzenders in de gedaante van de navolgende Europeesche noten: d, e, g, a, c, en voorts weer in 11 transposities daarvan. Hun partituur hebben ze geschreven met den stemtoon nem op d, (en dus met één kruis: fis voor goeloe).

De tromstemmen noteeren deze inzenders door ieder der vele tromklanken, die ze onderscheiden, gelijk te stellen met een willekeurige maar bepaalde noot, de figuren, uit de opeenvolging dier noten ontstaande, noteerend op een gewonen notenbalk.

Wat de notatie als zoodanig betreft, valt nog op te merken, dat deze inzenders wel in hun theoretische beschouwingen den bassleutel bespreken, — zich daarbij overigens een octaaf vergissend, wat zijn beteekenis aan-

gaat, — maar hem niet gebruiken in hun partituren, hoewel deze er toch ongetwijfeld duidelijker door zouden geworden zijn.

Maken de partituren door dien overvloed van vioolsleutels, en verder bijvoorbeeld ook nog door de allerwonderlijkste spelling van uit het Hollandsch of Italiaansch overgenomen muzikale termen, op den eersten blik een eenigszins kinderlijken indruk, ook bij nadere beschouwing blijkt uit deze noteeringen, dat een werkelijk intieme kennis van de bijzondere eigenaardigheden der Westersche notatiemethode, — die overigens alleen door een langdurige praktische toepassing kunnen worden aangeleerd, — den opstellers wel eenigszins heeft ontbroken. Ongerekend de werkelijke fouten, verschrijvingen e.d., die in de nu besproken partituren volstrekt niet afwezig zijn, vielen er niet-weinig momenten op te merken, waar de vervaardigers zich blijkbaar een JUISTE voorstelling gevormd hadden van hetgeen er op dat moment gespeeld en genoteerd diende te worden, maar waar zij er alleen niet in geslaagd waren, dit laatste op een duidelijke, (c.q. op de gebruikelijke of correcte), wijze te bewerkstelligen.

De jury heeft echter, zoolang de bedoeling der bewerkers haar begrijpelijk werd, en haar juist voorkwam, dergelijke zonden tegen de orthographie of cosmétiek, bij deze of andere inzendingen, van gering belang geacht, en dus verder buiten beschouwing gelaten.

Ze moet echter opmerken, dat het haar eenige moeite gekost heeft, zich te onttrekken aan de eerste gewaarwording van verregaande slordigheid en nonchalance, die de momenteel besproken inzending haar berokkend heeft door het onverzorgde schrift en de verdere uiterlijke eigenaardigheden, welke er geheelenal het aanzien aan gaven van een klad. Ze wil echter aannemen, dat de inzenders haar door een vroege indiening meenden van dienst te zijn, en hun dus de tijd heeft ontbroken voor het vervaardigen van een net afschrift. En dit temeer, waar de groote omvang, niet slechts van de toelichtende beschouwingen, maar vooral ook van de geleverde partituren, bewijzen, dat het hun geenszins aan ijver gemangeld heeft.

Over de innerlijke mérites van hun partituren zal verderop nog gesproken worden.

De inzending SOETASOEKARJA-MLA-JADIMEDJA (III) is de tweede, die het Europeesche notenschrift zonder aanmerkelijke wijziging op de Javaansche muziek toepast. De vervaardigers motiveeren deze keuze door de opmerking, dat die noten toch reeds veelal in de scholen gebezigd worden voor het zangonderwijs en dus als min of meer algemeen bekend mogen worden beschouwd. (Dit is stellig overdreven. De Europeesche scholen plegen bij hun zanglessen een cijferschrift te gebruiken. Doelen de inzenders misschien op een gebruik bij het Inlandsche onderwijs van Winter's tembang-notaties? Algemeén is dit echter zeker niet!)

Van de twee voornaamste dingen, die men aan een gendhing gewaar wordt, haar stem of melodie, (swara), en haar irama, geeft men, wanneer men haar op een Europeesch instrument speelt, of in Westersch schrift noteert, de laatste weer door de Westersche MAAT, waarmee ze overeenkomt. De swara drukt men uit met de TONEN van de Europeesche muziek, hoewel dit laatste niet precies gelukt, er eenig verschil bestaat. ⁶⁾

Dus beginnen deze inzenders met de toonreeks van pelog: bem, goeloe, dada, pelog, lima, nem, barang, weer te geven door noten die de Westersche tonen e, f, g, a, b, c, d, beduiden, doch brengen daarin vervolgens correcties aan. De goeloe, door Lebda-pradongga-Djatiswara twijfelachtig gevonden, laten ze op f, maar de pelog („a”) verhoogden ze met $\frac{1}{4}$ toon, en de nem („c”) met $\frac{1}{8}$ toon.

Als teeken daarvoor gebruiken ze successievelijk een „kruis”, zooals de Westersche muziek dat kent, maar met weglating van het bovenste dwarsstreepje, en een zelfde

„kruis”, maar nu met het benedenste dwarsstreepje ontbrekend. Op te merken valt, dat deze teekens van het normale, volledige kruis, en van elkander te weinig verschillen, om niet verward te worden op het gezicht.

Maar bovendien kan uit het eerder gezegde duidelijk zijn, dat het principe dezer teekens geen aanbeveling verdient, daar het bepaalde tonen der Javaansche muziek voorstelt als afwijkingen van bepaalde Westersche tonen, ze daar afhankelijk van maakt, de uitheemsche toonschaal als NORM stellende. Deze „halve” en „kwart kruizen” kunnen zonder schade achterwege blijven, mits men eenvoudig aanneme, dat de noten op de plaatsen in kwestie, zeg dus: tusschen de derde en de 4de, en tusschen de 4de en de 5de lijn, successievelijk beduiden de Javaansche pelog en nem, ZOOALS DIE ZIJN.

De salendrotoonreeks: barang, goeloe, dada, lima, nem noteeren deze inzenders in de gedaante van de Westersche noten: e, fis, gis, ais, cis, (e). Hierbij is allereerst op te merken, dat de gekozen ligging met de vele, vijf, kruizen, — (d.w.z. de inzenders schrijven er zes, en wel vóór aan de sleutel, alsof ze in een Westersch b-majeur zijn) —, een onnoodige complicatie schept. Mits zij den Westerschen sleutel door een Javaanschen vervangen, zouden zij die verhoogingsteekens zonder eenige schade eenvoudig kunnen weglaten. Of anders een halve-toon hoger kunnen noteeren dan zij nu deden, waardoor hun reeks er zou gaan uitzien als: f, g, a, b, d, f. Met de absolute toonhoogte-beteekenis, die hun notatie, als Westersche muziek beschouwd (!), vertoont, waren ze natuurlijk allerminst verplicht rekening te houden.

Overigens is het wel curieus, dat deze heeren, speciale teekens en correcties introduceerend om de verschillen tusschen pelog en de meest-overeenkomstige Westersche schaal, (zeg voor een oogenblik middel-eeuwsch-phrygisch), te regelen, de stellig niet geringere!, afwijkingen van het gelijktredige vijftonige Javaansche salendro, en een uit Westersche tonen samengestelde vijftrappige toonschaal buiten beschouwing laten.

Ook geeft de toonreeks, die zij gekozen hebben, opnieuw aanleiding tot een opmerking, die hier al eerder gemaakt had kunnen worden, en wel naar aanleiding der notatie

6) Awit noot gendhing walandi waoe sampoen kawoelangaken ing pamoelangan, kanggé pangadjaran menjanji, dados presasat sadaja sampoen samé mangertos Oepami kahoengelaken nganggé moesik-instrument, swaranipoen sampoen karahos tjeta, wondéné irama oegi nganggé maat, ingkang kanggé ing gendhing walandi, ingkang tjotjog kalijan irama gendhing djawi, sami kapratelaqaken ing ngandhap poenika Pandamelipoen noot, mawi pangangkah swaraning gendhing salendro pelog, sageda angèmpéri kalijan thoethoeqanipoen moesikinstrument, sanadjan poenika dereng tjotjog leres, taksih wonten ingkang njiliring sawatawis.

door de heeren Lebda-pradongga-Djatiswara van den toon goeloe, die evengood de gedaante „f” als van een „fis” vertoonen kon. En zoo ziet men HIER, dat de zelfde salendroschaal, door laatstgenoemden geschreven als: e, fis, a, b, d, (e), door de heeren Soetasoekarja-Mlajadimedja genoteerd wordt als: e, fis, gis, ais, cis, (e). En dat, zonder dat iemand zou kunnen volhouden, dat de eene lezing „juister” dan de andere is.

Hier blijkt overduidelijk, dat dit transcriberen van Javaansche muziek in Westersche notenteekens, zoo men dit beschouwt als een middel om haar nu ook volgens Westersch toonsysteem te kunnen aflezen en uitvoeren, volkomen ondeugdelijk is. Reeds de pelog-schaal doet de Javaansche melodien sterk van wezen verschillen naarmate men er werkelijk of een f, of een fis in leest en speelt.

Maar nog veel erger zullen de Javaansche instrumentale thema's of zangwijzen verwrongen worden in salendro, al naar de plaats waar men er de, fictieve maar onvermijdelijke twee kleine-terts-afstanden in legt. Dit geschiedt door verschillende auteurs, die Javaansche muziek in Westersche noten overbrengen, op zeer verschillende plaatsen. Gewoonlijk worden ze echter in ieder geval onderling op „kwint” of „kwart”-afstand gelegd.

Doch nu deze heeren ze vlak naast elkander hebben verkiesen te leggen, valt daar verder ook niet veel tegen te zeggen. Maar men hoeft niet te vragen, HOE zeer de melodische expressie verschilt en verandert, al naardat men, Javaansche muziek als Westersche lezend, daarbij voor salendro zoo'n transcriptie in traditioneele (quasi-zwante-toetsen) pentatoniek, of, dat men er een treft van het door Soetasoekarja-Mlajadimedja gecreëerde type. Wanneer men bij deze laatste dan nog het ongeluk heeft, de verzekering der heeren te aanvaarden, ⁷⁾ dat hun partituur op die piano gespeeld kan worden, en dat (alleen) voor pelog de laras daardoor eenigszins verandert, (en dus voor salendro niet), dan kan men zich een volkomen onjuiste voorstelling van de melodische geaardheid der Javaansche

thema's maken. De twee kleine tertsen naast elkander suggereeren allerlei onplezierige, wekelijke wendingen en buigingen met verminderde drieklank- of dominant-septiem-beteekenis, waarvan in de Javaansche muziek zelf gelukkig NIETS valt te bespeuren.

Doel van deze opmerking is niet, het door de heeren gekozen transcriptiestelsel te wraken, maar wel de opvatting te weerleggen dat welk stelsel ook, de Javaansche muziek praktisch geschikt kan maken ter reproductie op een Westersch klavier.

Er moest nog vermeld worden, dat deze inzenders voor de notatie der tromstemmen juist zoo te werk gaan als die van de vorige inzending, doch dat zij veel minder verschillende tromklanken onderscheiden.

Wat de partituren der heeren Soetasoekarja-Mlajadimedja verder aangaat, hoewel fouten en vergissingen er niet geheel in ontbreken, zijn ze zonder twijfel correcter dan de beide andere partituurinzendingen, is het Westersch schrift er zonder onhandigheden in toegepast, en ook haar netheid keurig.

Over haar innerlijke kwaliteiten en de wijze waarop de auteurs zich zelf in de ontplooiing daarvan beperkt hebben, zal nog nader dienen te worden gesproken.

Bij de inzending DJAJADIPOERA-HOFLAND (II) ontbrak een eenigszins uitvoerige uitleg van het schrift, zijn bedoeling en techniek. Verder was er in de partituren geen zangnotatie vervat, en er ook geen aan toegevoegd.

Het schrift en zijn kwaliteiten zijn echter door vroegere publicaties bekend. Om kort te resumeeren, gebruiken deze inzenders een zevenlijnigen notenbalk. Bij pelog worden de noten op de lijnen gezet, bij salendro er tusschen. De bem (pelog) staat op de eerste lijn. De barang-salendro is geplaatst onder de eerste lijn, (en zijn octaaf onder de 6de, d.w.z.: tusschen de 5de en 6de). De sleutels (eene voor saron-baroeng-ligging, eene TWEE octaven lager,) zijn al eerder besproken. Alle verdere elementen van het schrift, aanduidende maat en rythme, heeft het van het gewone Westersche toonschrift overgenomen.

Zodoende bevat het schrift Djajadipoera-Hofland voor Javaansch gebruik dezelfde moeilijkheden als het gewone Westersche;

⁷⁾ Patitir poenika kining katjobi kahoengelaken wonten piano, nanging menawi gendhing pelog, pijano-nipoen kedah kahéwahan larasipoen sawatawis.

maar deze zijn, wil men schrift hebben, dat zich leent tot het noteeren van paneroesans en partituren, onvermijdelijk. Het bewaart daarbij alle deugden van het Westersche schrift, de aanschouwelijkheid, overzichtelijkheid en het scherpe vermogen van analyse.

Het vermijdt daarbij een groote fout van het gewone Europeesche toonschrift, toegepast op Javaansche muziek, daar het niet, zooals dit, aanleiding geeft tot verkeerd begrip van die muziek, onjuiste interpretatie, en uitvoering op niet voor haar geschikte instrumenten. Het optimisme dienaangaande, van de heeren Lebda-pradongga-Djatiswara, die meenden, dat deze dingen TOCH niet zouden voorkomen, heeft men onmiddellijk door de opvattingen van de heeren Soetasoekarja-Mlajadimedja weerlegd gezien.

Hoewel er tegen het toepassen van het gewone Europeesche muziekschrift in notaties van Javaansche muziek, vervaardigd met wetenschappelijke bedoelingen, geen bezwaar bestaat, wanneer duidelijk blijkt, of overeengekomen is, welke Javaansche tonen bedoeld zijn, daar men mag aannemen, dat de gebruiker rekening zal houden met de feitelijke constructie van de Javaansche toonstelsels, verdient dit schrift voor de Javaansche muziekpraktijk GEEN aanbeveling.

Mocht zich te eeniger tijd onder de Javaansche musici en muzikliefhebbers een werkelijke behoefte voordoen aan een méér presteerend schrift, dan de eenvoudige schriftsoorten, die ze, voorzoover van geschreven muziek gebruik makend, thans prefereeren, en waarover in het volgende nog een en ander zal dienen te worden gezegd, voor dit geval mag het schrift Djajadipoera-Hofland hun, naar de meening der jury, met gerustheid worden aanbevolen.

Slechts ware in overweging te geven, of de OUDERE vorm van het hierbedoelde schrift, bij nadere beschouwing niet is te verkiezen. Daarbij immers werd salendro op een andere wijze weergegeven dan thans; en wel door middel van een notenbalk met zes lijnen, en de noten OP de lijnen geschreven; barang op de eerste (en op de hoogste). In dezen vorm sluit namelijk het schrift op een voortreffelijke wijze aan bij het beste der bestaande eenvoudige schriftsoorten, zou in dit laatste een natuurlijk fundament vinden.

Er zal hierover zoo straks nog iets gezegd worden. De Javaansche liefhebber zou eerst de bedoelde eenvoudige notatiewijze, en daarna desgewenscht, zonder moeite deze meer samengestelde en volledige kunnen leeren.

Nog een detail van het systeem Djajadipoera-Hofland vereischt vermelding, en wel de roode kleur, die ze den laatsten tijd gebruiken voor hun middelste, (vierde), lijn.

Daar de 7lijnige balk inderdaad rijkelijk véél lijnen heeft, is het afwijkende aspect van de middelste, waardoor de balk, zonder zijn eenheid te verliezen toch in twee helften wordt gedeeld, werkelijk een voordeel. Maar dit ware beter op een andere wijze te bewerkstelligen, bijvoorbeeld door van die middellijn een stippel- of streepjes-lijn te maken.

Immers de gekleurde lijn zou naar alle waarschijnlijkheid door de praktijk toch weer worden zwart gemaakt, juist zooals met de gekleurde lijnen van de oudste Westersche notenbalk geschied is.

Het ontbreken van zangnotaties bij de hier besproken inzending, hoewel op zichzelf te betreuren, is voor een oordeel over de qualiteiten van het schrift als zoodanig, van minder beteekenis.

Bij het noteeren van koorzang doen zich geen bijzondere moeilijkheden voor. Pogingen tot het weergeven in schrift van het ongeleide, vrije tembangzingen met zijn zwevende intonaties, ingewikkelde versieringen, en ongewisse rhythmiek, zullen voor de praktijk nooit van belang worden, doch in het beste geval virtuoze stukjes van notatie op leveren met alleen wetenschappelijke waarde. De mogelijkheid hiertoe biedt het schrift Djajadipoera-Hofland in de zelfde mate als het gewone Westersche, en men mag a priori vaststellen, dat geen enkel ander denkbaar schrift de moeilijkheden, die zich bij zulke notaties moeten voordoen, zou kunnen verminderen.

Ze liggen in het object der notatie zelf, en niet in het schrift.

Wat aangaat de toepassing, het praktische gebruik, door deze inzenders van hun schrift gemaakt, moet opgemerkt worden, dat er belangrijke elementen in de partituren zijn, en metname metrische, waaromtrent der

jury de precieze bedoeling van de inzenders niet volkomen duidelijk is geworden, terwijl ze reden had om te twijfelen, of die wel juist waren.

De tromstem noteeren deze inzenders op een enkele lijn, waar de noten voor de rechterhand boven, die voor de linkerhand onder worden geschreven.

De rhythmiek blijkt door de gewone mid-delen van het Europeesche notenschrift. Het karakter van iederen slag door een bij de noot geschreven letter, (afkorting van den slag-naam).

De aesthetische kwestie, eerder reeds aan-geraakt, wordt zuiver gesteld door de heeren Soetasoekarja-Mlajadimedja, (III), waar zij schrijven over de verschillen bestaande tus-schen de „THOETHOEQAN KINA”, (speel-wijze naar ouden stijl), en de „THOE-THOEQAN RANGKEP” (dubbel, druk). De eerstgenoemde is „ADJEG”, (standhou-dend, zich gelijkblijvend), zal bij verwisseling van speler ongewijzigd blijven.

Bij de laatste zullen drie (rebab-, of gam-bang, of gendèr) spelers, wier gevoel, („rahos”), verschilt, zoekende dat gevoel (te uiten), daarbij ook VERSCHILLENDE „kem-bangan”, (ornamenten, verbloeringen, varia-ties), voortbrengen.

Zelfs zal één en de zelfde speler, met een tus-schenpoos van enkele dagen een zelfde stuk opnieuw spelend, vermoedelijk andere kembangan en een gewijzigde gevoelsexpres-sie doen hooren. ⁸⁾

8) Pandamelipoen patitir poenika nganggé THOE-THOEQAN KINA (LEMBU), amargi THOETHOEQAN KINA poenika saged ADJEG, menawi THOETHOEQAN RANGKEP boten adjeg. Oepaminipoen wonten nijaga tjatjah tiga, sami sagedipoen dhateng taboehan rebab, kapoerih ngrebabi gendhing salah satoenggal, oepami: Gambir Sawit, panaboehipoen gentosan, poenika thoethoeqanipoen anggèning pados rahos, mesti béda-béda, manoe sakétjaning rahosipoen panaboehipoen pa-naboeh pijambaq-pijambaq, namoeng doemoejinipoen dhongipoen ingkang sami, malah tarkadhang ingkang naboe boten santoen, nanging nanaboehipoen sam-poen let dinten, thoethoeqanipoen inggih asring sam-poen béda, djalaran angsal pemanggih kembangan oetawi RAHOS enggal, gendèran, kembangan sasaminipoen oegi makaten, djandji santoen panaboeh thoethoeqanipoen inggih béda, malah kawastanan thoethoeqan waoe, saged andjalari bingoengipoen da-teng ingkang kapareng angantosaken. Manawi thoethoeqan kina, sanadijan santoen-santoen ingkang naboe, thoethoeqanipoen saged sami, dados angemperi kalijan kawontenanipoen gendhing walandi, wonten santoening nanaboeh, boten saged ngéwahaken thoe-thoeqan, djalaran panaboeh sami nganggé waton noet.

De heeren Soetasoekarja-Mlajadimedja verklaren daarna, voor hunne partituren de thoethoeqan kina gekozen te hebben. Zoo zou-den ze reeds van te voren afstand hebben ge-daan van de mogelijkheid om, nu zij het ge-hééle complex van variabele stemmen zelf vormen konden, en niet zooals de spelers, an-ders, ieder slechts een stem voor zich, daarvan gebruik te maken tot het zoeken (pados) van het gevoel (rahos), gelijk dat door het karak-ter van het genoteerde stuk werd opgewekt.

Hun rebabstem bijvoorbeeld, die zich nu niet melodisch ontwikkelt, doch aan de sa-ronstem, (de cantusfirmus), gebonden blijft, is nu veel minder expressief en mooi, dan zij anders had kunnen zijn. Overigens schijnen ze volstrekt niet alle stemmen in dien „ou-den” trant gehouden te hebben. Partijen als die van hun gambang b.v., (met reële 32ste figuraties!), zijn zeker geen werkelijke voor-beelden van ouden, naakten, onopgesmukten stijl zonder kembangan of sesekaran, (fiori-turen of floskeln). Inderdaad leveren ze dus rijker werk, dan ze zeiden te willen. Maar toch hebben hun partituren, ondanks zeer fraaie details, gelijk de partijen voor de soe-ling en voor den solozang (sindèn), iets koels, abstracts.

Daaientegen is in het werk van Lebda-pradongga-Djatiswara (I) tenvolle van' de geopende mogelijkheden gebruik gemaakt, en zijn er zodoende partituren ontstaan, even gevoelig in de teekening der afzonder-lijke stemmen, als interessant in hun onder-linge verhouding. Daarbij is het karakter van kembangan's en paneroesan's fraai in over-eenstemming met den aard der bewerkte stukken.

Ook bij de partituren van de inzending Djajadipoera-Hofland (II), hebben de vari-abel-melodische en ornamentale stemmen méér eigen gehalte dan die van de bijdrage Soetasoekarja-Mlajadimedja. Dat het ka-rakter van het gevoel weer heel anders is, dan in de partituren Lebda-pradongga-Dja-tiswara, zal niet slechts liggen aan verschil-len der individueele temperamenten van den eigenlijken bewerkster in het eene, en in het andere geval, noch alleen aan het verschil

Voor de „thoethoeqan kina” zie men ook de „tata-boehan (ingkang) bakoe” van inzender V.

Voor de „kembangan” diens „tjèngkoq oetawi se-sekaran”.

tusschen Djokdjaschen en Salaschen stijl, doch mede voortkomen uit een verschillende geaardheid van de bewerkte stukken. Speciaal ook bij het ridderlijk martiale „Bima koerdha” (Dj.-H.) is er een mooie overeenstemming der karakters van het stuk (thema) zelf, en van de bewerking.

In aesthetischen zin zijn, naar het oordeel van de jury, allereerst de partituren Lebda-pradongga-Djatiswara, (I), en daarna de partituren Djajadipoera-Hofland, (II), lof waard. De partituren Soetasoekarja-Mlajadimedja, (II), hebben echter, vooral bij de laatste vergeleken, meerdere correctheid voor.

IV. Van deze inzending is gebleken de auteur te zijn de heer R. SOELARDI HAR-DJASOEDJANA, dezelfde die als Raden Bagoes Soelardi de „Serat Pradongga” heeft gepubliceerd. Het daar gebruikte cijferschrift, dat van boven naar beneden nummerde, (b.v. nem: 1, lima: 2 etc.), is in zijn nieuwe geschrift losgelaten. Hij nummert thans van beneden naar boven.

Salendro; — Nem:1, barang:2, goeloe:3 dada:4, lima:5. Instrumenten met meerderen omvang dan een octaaf, krijgen voor tonen in hogere octaven dan de hoofdligging van het instrument een of twee horizontale streepjes boven het cijfer; voor het octaaf onder de hoofdligging een streepje onder het cijfer.

Pelog; — Bem:2, goeloe:3, dada:4, pelog: 4 met een horizontaal-streepje boven het cijfer, lima:5, nem:1, barang:2 met streepje erboven. Inplaats van die streepjes, hadden bij de 2 en 4 beter b.v. accenten kunnen gekozen worden, daar ze nu eigenlijk niet meer beschikbaar zijn om octaafliggingen te onderscheiden. Dit ongemak wordt vermindert, maar niet opgeheven, doordat verschillende instrumenten naast de bem geen barang hebben, (of omgekeerd), en hun ook de pelogtoon ontbreekt.

Ter preciseering en uitbeelding van duur en afstand der tonen heeft R. Soelardi een niet onvernünftig stelsel uitgedacht. Hij verbeeldt het tijdsverloop bijmiddel van een doorlopende rechte lijn met loodrecht daarop en op gelijke afstanden een kort lijntje of pijltje voor elke keteg, tel, onverschillig

of er op dat moment werkelijk geslagen wordt dan wel gerust, (resp. een toon aangehouden). (Dat er op ieder zulk een tijdstip een tromslag valt, gelijk de heer S. oppert, schijnt minder juist.) Deze pijltjes preciseeren den afstand tusschen de cijfers en daardoor tusschen de noten; een nul is een rust, (of de verlenging van een noot).

Bij de éénstemmige instrumenten der saronggroep, ligt die tijdslijn horizontaal, en krijgt de gedaante van een hark met vele tanden en met cijfers onder de punten daarvan.

Bij de rebab, wier beweging van spelen niet, zooals bij de sarons, in horizontale richting en dwars voor den speler plaats heeft, doch in verticalen zin, loopt die lijn ook verticaal, (met de tanden naar rechts).

Bij tweestemmige, (althans met twee handen bespeelde), instrumenten, wordt de harkfiguur vervangen door eene als een ladder: de tijdslijn is verdubbeld. Gendèr's, gambang tjelempoeng, d.w.z. de instrumenten waarbij de beide handen naast elkander slaan of grijpen, hebben die ladder verticaal staan; bij de bonang's, waarbij de eene hand boven de andere slaat, (anders-gezegd: verder weg), ligt ze horizontaal. De cijfers staan buitenlangs de ladder; dus links en rechts; of onder en boven.

Voor gong, kenong, kethoek en kempoel, heeft hij afzonderlijke teekens, die op de plaats, waar hun slagen vallen, aan de cijfernoten van ieder der andere stemmen worden toegevoegd.

De kendhangstem heeft een horizontale harklijn, maar, inplaats van de tooncijfers, een drietal verschillend letters of teekens voor de voornaamste slagen.

Zooals men ziet, heeft deze inzender bij de inventie van zijn nieuwe schrift op een aardige wijze gezorgd voor de plasticiteit. Echter had de specialiseering in dit schrift voor de verschillende instrumenten een complicatie van het geheele apparaat tengevolge, die een aanbeveling om het in algemeen gebruik te nemen, niet geraden doen schijnen.

Ook zou de combinatie van horizontale en verticale notenlijnen iedere poging om het schrift te gebruiken of geschikt te maken voor partituurnotatie, verijdelen.

Deze inzender is de eenige, die hoewel opereerend met een niet voor partituurnotatie bruikbaar schrift, althans aan de eischen van de prijsvraag is tegemoet gekomen, door te pogen, ALLE partijen van de door hem gekozen stukken neer te schrijven, zij het dan ook ieder afzonderlijk en niet in onderling verband.

Die stukken zijn: Voor pelog: de (gendhing) „Pangkoer” en (de ladrangan) „Montjer”; voor salendro (de gendhing) „Gambir sawit”.

In zijn inleiding geeft ook deze auteur de bedoeling te kennen, zich voor zijn partijen te houden aan de oorspronkelijke slagwijze. (Vgl. III. Soetasoekarja-Mlajadimedja.) Dus zonder tjèngkoq, (variaties), of sesebaran, (bloemwerk of versieringen). Metname zegt hij, dit te willen doen in de eerste afdeeling van zijn geschrift, waar hij als eenvoudig voorbeeld om de bedoeling van zijn notenschrift aan te demonstreeren, de partijen van de ladrang „Montjer” heeft genoteerd. 9)

Overigens hebben die van „Pangkoer” en „Gambir sawit”, in de 2de afdeeling, precies hetzelfde gehalte. Hij verklaart dezen, bij hem inderdaad geheel onversierden trant, (waarvan het echter natuurlijk de vraag is, of hij werkelijk in historischen zin een oorspronkelijker, ouder stadium representeert), gekozen te hebben, omdat hij zich gericht heeft naar de behoefte van kinderen, pas met gamelan spelen beginnende, (ongeveer 5de klasse van een Javaansche, of Hollandsch-Inlandsche school).

Aesthetische waarde, andere dan het gamelanthema van de stukken in kwestie zelf al bezit, hebben deze stemmen dan ook niet.

Hij merkt nog op, dat zijn werk een vervolg kan krijgen, bestemd voor leerlingen van middelbare scholen, (en waarin dan versierde lezingen der verschillende partijen gegeven kunnen worden).

Echter geeft hij in de eerste afdeeling toch, naast dien eenvoudigen vorm, voor enkele instrumenten ook meer ontwikkelde partijen. Zoo speciaal van de gendèrpartij (in totaal) 4 vormen, daarbij opmerkend, dat de meestbewogene voor beginners veel te moeilijk is.

9) Djilidan I waoe amoeng isi piwoelang toemrap TATABOEHAN ingkang BAKOE, dados dèrèng mawi TJENGKOQ oetawi SESEKARAN.

In de voorwaarden tot de prijsvraag was bedoeld op een speciale behandeling der paraphraseerende stemmen van het Javaansche orkest.

Het eenige wat de schriftelijke vastlegging, de notatie, in dit opzicht doen kan, is, wat deze inzender doet: meerdere lezingen aan de eerstgegeven vorm van een veranderlijke stem toevoegen; resp., voor het geval van een werkelijke partituur, inplaats van een herhalingsteeken te zetten, een reeds genoteerd, en te herhalen gedeelte opnieuw uitschrijven, en dan in dat herhaalde gedeelte nieuwe lezingen van de variante stemmen noteeren.

Overigens blijft wel zeer een vraag, of het door den hr. S. ontworpen schrift voor meer ontwikkelde of ingewikkeldere partijen inderdaad zou kunnen voldoen. Zoolang de figuraties, brekingen, niet verder gaan, dan twee gelijke noten per keteg, blijft de notering, met de noten om de andere midden in een spatie, duidelijk genoeg. Maar bij drukere onderverdeling en onregelmatigere groepeerings, wordt de voorstelling onoverzichtelijk en onzeker.

Een duidelijker variant van het schrift, met (b.v.) de spatie tusschen de tanden of sporten ervan onderverdeeld door er NOG drie (flauwere, of gestippelde) lijntjes tusschen te trekken, schijnt niet ondenkbaar. De poging van den auteur zelf, om tot een fijnere rhythmische detaillering en differentiatie te geraken, dan zijn schrift eigenlijk toestaat, vertoont zijn weergave van de soelingpartij, maar hij is daarin niet geslaagd. Hij gebruikt hier een 5 lijnige notenbalk, met, staande of liggende, BOVENOP de lijnen: barang of bem, (op de 1ste), goeloe (2de), dada (3e), lima (4e), nem (5e). Maar van de, rythme-bedeutende, strepen, loodrecht den balk verdeelende, en waarvan er evenveel zijn als ketegs, is het niet zeker, of ze, evenals in het primaire schrift, de plaats van deze zelf moeten markeeren, of er TUSSCHEN zijn gedacht, als afscheidingen, (dus een soort van maatstrepen). En in den afstand van streep tot streep, zijn de korte noten zonder nadere precisering, vrijwel lukraak neergestrooid. 10)

10) Zoo mogelijk zullen in het volgende nummer van „Djawa” korte voorbeelden van de verschillende schriftsoorten worden opgenomen.

V. De inzending van den heer R. Djajengoetara geeft, evenals de zooeven beschouwde, een nieuw, althans bij het weten der jury nog niet eerder gepubliceerd, schrift. Daarentegen zoomin de onderscheiden stemmen van een gamelanorcheststuk, als een partituur. Deze inzender bepaalt zich tot gamelanTHEMA'S.

Het schrift vertoont een type, dat onder de verschillende pogingen tot het creëren van een nieuw Javaansch toonschrift tot nu toe niet gerepresenteerd was, en toch ook, als een historische noodzakelijkheid, op een gegeven moment scheen te moeten komen. Het is n.l. een schrift, dat iederen toon voorstelt door een enkele letter, zonder daarbij lijnen of andere hulpmiddelen ter verzinneelijking van de verschillen in toonhoogte te bezigen. En wel koos het de gewone latijnsche letters, gevende de afkortingen van de toonnamen. Alsvolgt: B(em), g(oeloe), d(ada), p(elog), l(ima), n(em), b(arang). Danwel: B(a-rang), g(oeloe), d(ada), l(ima), n(em). b(arang). In saléndro beteekent de combinatie Bb dus een octaaf; in pélog niet, maar daarin plegen de tonen Bem en barang ook niet in het zelfde stuk, of tenminste niet in elkanders buurt voor te komen. De gongslag wordt verbeeld door een kring rond de toonletter, de kenongslag door een vierkante haak achter, de letter, de kethoeq door een komma onder, de kempoel door een punt boven de letter. Misschien is het opzet, dat niet slechts de vorm, doch ook de plaats dezer teekens in alle gevallen verschilt. Wat de plaats van komma en punt betreft, is dit echter zeker min praktisch.

Immers, wanneer men, gelijk deze inzender, de successieve regels wat dicht op elkander laat volgen, ziet men in den eersten oogopslag niet, bij welken regel die teekens nu eigenlijk ieder hooren.

Vermeld moet nog worden, dat dit schrift als rust- resp. als verlengingsteeken een liggend streepje gebruikt, en dat het verder om den gelijken afstand van het eene noten- of rust-teeken tot het volgende, van de eene keteg tot de andere, duidelijk te maken, de gewone horizontale lijnen, waar de teekens (natuurlijk) op staan, vantevoren door een loodrechte linieering in gelijke vakjes verdeelt, waarin telkens één teeken staat; grof-

geruit papier is voor dit notatiesysteem ook heel bruikbaar. (De bedoelde strepen staan, als gezegd, TUSSCHEN de tellen, zijn inzooverre met de Westersche maatstrepen te vergelijken. De rythme-bedeutende strepen van de inzendingen IV, VI, en VII, staan op de plaats zelve der tellen, keteg's, corresponderen dus niet met onze maatstrepen).

Klaarblijkelijk mist het hier besproken schrift de geschiktheid om rhythmisch bewogen en versierde stemmen, paneroesan's etc., weer te geven. Reeds bij het vastleggen van de thema's blijkt het moeilijkheden te leveren. De heer Djajengoetara kent gevallen, waarin een thema noten heeft, korter dan de gewone afstand tusschen twee ketegs. Hij noemt er enkele, waarbij er drie tonen, en dus ook noten, komen op twee vakjes. Hij schrijft dan de middelste der drie letters rijdende op de lijn tusschen de twee hokjes. Maar wie het niet van te voren al wist, kan niet aflezen, HOE de drie tonen den tijdsduur dier spaties onderling verdeelen. Ook zijn er meerdere rhythmische bewogenheden in het thema zelf mogelijk, dan de twee soorten, die hij zelf opnoemt, („ngrantjak” en „thoethoehan gantoeng”) en is in de weergave daarvan niet voorzien.

Hoewel de vondst van den heer Djajengoetara op zichzelf waardeerende, en van oordeel, dat een schrift als het zijne bijvoorbeeld niet achterstaat bij de cijferschriften, die wel voor het noteeren van Javaansche muziek worden gebezigd, (men zie de werkjes van de heeren Djakoeb en Wignaroemeksa, uitgegeven door „Volkslectuur”, en voor een tweede cijferstelsel, het, alreeds vermelde, geschriftje van den heer Soelardi, uitgegeven door „Widya-poestaka”), mag de jury zijn schrift toch niet voor algemeen gebruik aanbevelen. Het mist daartoe te zeer, (evenals trouwens die cijferschriften), de plastische aanschouwelijkheid, waardoor zich een ANDER eenvoudig type van Javaansch muziekschrift kenmerkt, dat hier zoo dadelijk zal besproken worden.

In het geheel zijn in het geschrift van den heer Djajengoetara de thema's van twaalf gamelanstukken vastgelegd.

De inzender heeft bedoeld door zijn keuze een overzicht te geven van de verschillende typen van metrische vormen, die in de Ja-

vaansche orchestermuziek kunnen voorkomen. Echter is dit overzicht niet volledig.

VI. De inzending van den heer R. M. Ad. Ar. Tjakrahadikoesoema uit Temanggoeng is eene van de twee, die een variant bezigen van de (Djokdjasche), gewoonlijk, althans door Westersche belangstellenden, „ruitjesschrift” genoemde schriftsoort. Het kenmerkende hiervan zijn de VERTICALE notenbalken.

Evenals van alle andere notenbalken of notenlijnen, mag men van deze zeggen, dat zij in hun langsrichting het tijdsverloop verbeelden. Korte horizontale dwarslijnen, onderling even ver van elkaar, als de notenlijnen, en zoo lang als de balk breed is, maken van den lijnenbundel een ruit- of net-werk. Die snijlijnen markeeren de successieve tijdstippen, en de snijpunten, knooppunten, zijn de plaatsen, waar de noten kunnen staan. Maar daar de balk, de lijnenbundel, voor salendro 6, voor pelog 7 lijnen telt, in overeenstemming met het aantal toetsen van demoeng e.d., en ze, door hun verticale richting, op den speler toe komen loopen, juist zooals de toetsen van dit instrument ook doen, verbeelden die lijnen tevens voor den speler die toetsen op voortreffelijke wijze, terwijl het naar rechts of links verspringen van de successieve notenstippen den speler treffend het heen en weer bewegen van zijn slaande hand suggereert.

Javanen, dit schrift nog niet kennende, plegen bij de demonstratie ervan, onmiddellijk overtuigd te zijn door zijn heldere aanschouwelijkheid, zelfs al waren ze b.v. reeds gewend aan een cijferschrift, gelijk dat in de hoogergenoemde uitgaven van „Volkslectuur” gebruikt wordt, (en eerder door wijlen den regent Wreksadiningrat Sr. te Sala.)

Het schrift komt in verschillende varianten voor, die niet alle evenveel geven. Alle plegen buiten de noten bestemd voor de demoeng, nog de plaatsen aan te duiden, waar de interpuncties van gong, kenong etc. vallen. Sommige geven buitendien ook nog de tromslagen. Ook zijn er, die aanduiden, welke tonen een octaaf hooger, of lager genomen moeten worden, dan ze eigenlijk staan, voor geval men het thema niet speelt op een

instrument met zoo beperkten omvang als een demoeng, doch b.v. op een rebab.

De heer Tjakrahadikoesoema heeft teekens voor al deze bijzonderheden. Die voor de interpuncties staan in den notenbalk zelf. Valt op een themanoot, (voorgesteld door een dikke stip, — rusten zijn kruisjes), een dier slagen, dan zet hij er een dubbele kring om, (gong), of een wijden enkelen, (gong soewoeqan), of een nauwen enkelen, (kempoel), of een driehoek, (kenong), of een vierkantje, (kethoeq). Deze teekens zijn wel duidelijk, en dus b.v. voor onderwijsdoeleinden op zichzelf niet ongeschikt, maar moeten teveel getéekend worden. Een te Djokdja voorkomende variant van het ruitjesschrift heeft er beknoptere, aan den notenstip zelf aangebrachte veranderingen voor, die een vlug en vlot, cursief noteeren eerder zullen bevorderen.

Doch beter nog lijkt een andere variant, eveneens te Djokja voorkomend, en waarbij de gong- en verdere interpuncties links naast den notenbalk door onderscheiden letters worden aangeduid, terwijl op de marge rechts naast den balk de letters of teekens van de tromstem staan. Immers de speler van het thema slaat de interpunctieinstrumenten of trom niet eigenhandig, heeft aan de notatie LANGS zijn balk voldoende waarschuwing en houvast. En het is gewenscht, het aantal verschillende in den notenbalk zelf voorkomende typen zoo klein mogelijk te maken, en voor de marginale teekens gewone, Javaansche of Latijnsche, letters te gebruiken. Dit, opdat het vervaardigen van het noodige materiaal, waarmee Javaansche muziek volgens dit systeem zou kunnen gezet en gedrukt worden, niet onnoodig kostbaar wordt gemaakt.

Waarschijnlijk kunnen voor de marginale aanduidingen van gong etc. het best Latijnsche typen gebruikt worden, daar de plaats daarnaast bestemd moet blijven voor de, onder elkaar, en in Javaansch schrift af te drukken syllaben van den eventueelen tekst, gelijk men dien bij dezen inzender zelf, en ook in Djokdjasche notaties, al wel vindt.

De tromteekens van den heer Tjakrahadikoesoema zijn anders, en niet eenvoudiger, dan wij ze tot nu toe bij dit schrift hebben gebruikt gezien. Bij het

taal door hem genoteerde stukken staat overigens géén tromstern, maar het schijnt zijn bedoeling, dat eventueel, terzijde van den themabalk een aparte enkele, daarmee evenwijdige tromlijn zal getrokken worden, met links en rechts daarlangs de teekens voor de verschillende tromslagen van de beide handen, (hij onderscheidt er in totaal vijf).

De teekens voor de, zoo mogelijk, een octaaf te verhoogen of verlagen tonen, komen ook in verschillende vorm voor. Bij dezen inzender zijn ze eenvoudig en niet zonder beeldende kracht: Een klein verticaal streepje, rechts van den noot, dat haar alshetware naar links (de kant der lage noten) drukt, beduidt de gewenschte verlaging, een dergelijk streepje links, de gewenschte verhooging.

VII. De andere inzending uit Temanggoeng, die van den heer R. TIRTANATA, is niet alleen ook genoteerd in het „ruitjeschrift”, doch zelfs nagenoeg in den zelfden variant als de bijdrage van den heer Tjakrahadikoesoema. Voor kenong, kempoel, kethoeg, gebruiken zij gelijke teekens.

Voor de gong heeft de heer Tirtanata, in plaats van den dubbelen kring met daarin de kenongdriehoek, een effen zwarte kleine schijffiguur, (hetgeen al te zeer op een iktklad lijkt, en gemakkelijk tot vlakken zal aanleiding kunnen geven). Een apart teeken voor de gong soewoeqan ontbreekt bij hem. Daarentegen heeft hij voor de combinatie van kempoel en kenong een aparte figuur, spitsruitvormig.

De rust (of verlengde noot) is niet, als bij den vorigen inzender, een kruisje, doch het lijntje van de bewuste keteg blijft in dat geval leeg. Of, indien er in die rust een kethoegslag of dgl valt, komt er een leeg vierkantje of anderszins, (geschreven op de toonhoogte van de vorige noot).

Opgemerkt moet nog worden, dat ingeval thema of inleiding tonen hebben op een halve keteg afstand (zeg dus „achtsten”), deze inzender, en OOK DE VORIGE, tusschen de normale lijntjes er een intermediair plaatst, Aanleiding tot onduidelijkheid geeft dit niet, daar de normale vierkante vorm der hokjes op onmiskenbaar sprekende wijze door de halveering verandert. Zeer noodig schijnen die extralijntjes echter ook niet. De notenstip kon

even goed eenvoudig te halverhoogte op zoo'n kort verticaal lijnstukje, zijde van de oorspronkelijke vakjes geplaatst zijn.

De heer Tirtanata geeft géén tromteekens; en evenmin, (de toch wel zeer wenschelijke!), aanduidingen omtrent octaafverschuivingen, die de natuurlijke contouren der thema's herstellen. Daarentegen heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door talrijke notatie's te geven; in totaal circa 25.

Hetgeen eerder, bij het begin van deze beschouwingen, reeds omtrent de partituren is opgemerkt, geldt óók voor de eenvoudige themanotaties: De daantoe door de inzenders gebezigde schriftsoorten, hebben het vraagstuk van het Javaansche muziekschrift niet in een nieuw stadium gebracht.

Zowel het beste partituurschrift, dat van Djajadipoera-Hofland, als het beste eenvoudige schrift, het Djokdjasche z.g. ruitjeschrift, waren al vóór de prijsvraag bekend,

De nieuwgeopperde ideeën van inzending IV en V, hoewel niet oninteressant, schenen ter algemeene invoering minder aanbevelenswaardig.

Deze omstandigheid, — dat de gebezigde schriftsoorten, OF niet oorspronkelijk, Of althans niet nieuw, Of niet tenvolle recommandabel waren, — heeft de jury, naar men bemerkte, doen besluiten, voor de schriften als zoodanig géén prijzen, doch slechts premies toe te kennen.

Daar voorts, ook voor het overige, géén der inzendingen gehéél aan de gestelde eischen voldeed, heeft de jury gebruik gemaakt van de, haar in Art. 11b der bepalingen gegeven, bevoegdheid, om (het bedrag van) „de prijzen anders (te) verdeelen, . . . (en) prijzen niet of slechts gedeeltelijk toe (te) kennen”.

Waar de eigenlijke schriftkwestie reeds door haar terzijde gesteld was, moest de verandering der prijzen, nu toe te kennen krachtens de andere verdiensten, een vermindering beduiden.

De prijzen werden dus nader gesteld op 300, 200, en 150 gulden, successievelijk als 1ste, 2de, en 3de prijs. Wegens de gelijkwaardigheid van inzending II en III, werden de twee laatstgenoemde prijzen tenslotte gewijzigd in twee 2de prijzen van 175 gulden ieder.

Haar bevoegdheid tot het toekennen van eervolle vermeldingen (art. 11c), heeft de jury, naar men zag, gebruikt om een blijk te geven van haar belangstelling en waardeering voor de geleverde beschouwingen over wezen en eigenaardigheden der Javaansche toonkunst. Hoewel, gelijk reeds gezegd is, er niet om dergelijke verhandelingen was gevraagd, mogen ze opmerkelijk geacht worden, tendeele door hun inhoud, anderdeels en in hoofdzaak als een teeken des tijds.

Samen met de reeds vermelde eerdere publicaties van de heeren Djakoeb en Wignaroemeksa, en van den heer Soelardi, en de theoretische opstellen van R. M. A. Soerja Poetra e.a., leveren ze het bewijs van een in de Javanen ontwakende belangstelling, niet slechts voor de praktijk, doch ook voor de theoretische bespiegeling der schoone toonkunst van hun volk. En deze belangstelling doet hopen, dat de Javaan eerlang de wetenschappelijke theoretische onderzoeken, die kunst betreffende, thans nog in hoofdzaak door Westerlingen verricht, geheel in eigen handen zullen nemen.

Wat hier vooral ook hoop op geeft, dat zijn de, in veel opzichten voortreffelijke, partituren van inzending I en III, die, geheel zonder medewerking van Westerlingen door Javanen zijn vervaardigd.

Daarnaast zien we dan de partituren van inzending II, ontstaan door samenwerking van Oostersche en Westersche krachten. Westerlingen, ZONDER Javaansche hulp noteerende, zullen voorloopig, en misschien zelfs wel voor altijd, buiten staat blijven, om zoo volledige partituren van Javaansche orcheststukken te leveren, als die van de drie bedoelde inzendingen zijn.

Immers bij deze notaties is er allereerst iemand noodig, die zelf de Javaansche muziekpraktijk geheel en al beheerscht. Eigenaardig genoeg, blijkt er in de gevallen van al de drie inzendingen samenwerking bestaan te hebben tusschen een voortreffelijk Javaansch musicus of muzikkenner, en een ander die, — gelijk Mevr. Hofland, als Westersch componiste, of gelijk de heer Djatiswara, als dirigent van een quasi-Westersch orkestje, of gelijk blijkbaar het geval is van den heer Soetasoekarja, als ijverig dilettant in Wes-

tersche muziek, — meerofmin intiem met het Westersche notatiesysteem bekend was. Zoo-dat althans in dit eene opzicht de Westersche muziekbeoefening hier te lande een aannemelijk resultaat voor de inheemsche kunst blijkt mee te brengen.

Indien het Java-Instituut besluiten mocht, de 6 partituren, resultaat van deze prijsvraag, te doen drukken, zal het aan het wetenschappelijk onderzoek der Javaansche muziek een grooten dienst doen. Immers, zelfs voor wie in de gelegenheid is, dagelijks die muziek te hooren, blijft het van buitengemeene waarde, ook exempels ervan in een helder en volledig neerschrift voor óógen te hebben. Dit geldt niet slechts voor de Westerlingen, die studie van de inheemsche toonkunst van dit land maken, doch ook voor de Javanen zelf, naarmate ze meer aan de muzikwetenschap, voorzoover die hun eigen land betreft, willen meewerken. Het meest zullen zich over een dergelijke uitgave echter ongetwijfeld de muzikethnologen in het buitenland verheugen die de Javaansche toonkunst, voor hen zoo buitengemeen belangwekkend, veelal alleen uit phonogrammen kennen, waarin die kunst verbazend veel pleegt verloren te hebben aan schoonheid.

Voor de eigenlijke Javaansche muziekpraktijk echter, hebben partituren als de bedoelde voorloopig geen direct belang. De prijsvraag betreffende een Javaansch muziekschrift, heeft o.a. ook het nut gehad, nogeens goed te doen inzien, dat momenteel en voorloopig, alle eischen die de Javaansche muziekpraktijk aan een muziekschrift stelt, door het „ruitjesschrift” bevredigd worden. Vandaar ook de groote belangstelling ervoor onder de Javanen, blijkende uit de vele varianten en ook uit de verbreiding naar plaatsen buiten Djokdja. Zijn plastische kwaliteiten maken het geschikt als middel van onderricht aan beginnende dilettanten. Ook als eenvoudig middel van mededeeling, hoe men elders, b.v. in de Vorstenlandsche hoofdsteden, bepaalde thema's speelt.

Wat de variabele stemmen betreft, daarvan is de fixatie in notenschrift van Javaansch standpunt beschouwd, nog niet noodig of zelfs maar gewenscht. Immers, men neemt aan, dat voor het aanleeren van het spel op moeilijke instrumenten, gelijk gen-

dèr, gambang, of rebab, een zoo langdurige oefening en praktijk noodig zijn, dat wie waarlijk voldoende talent heeft, om tot het spel dier instrumenten gerechtigd te wezen, inmiddels ongetwijfeld ook het improviseeren van mooie paneroesan, sesekaran leeren zal. Voor een latere periode is het denkbaar, dat b.v. verzamelingen van voorbeeldige paneroesan's als muziekleerboeken van nut zullen geacht worden.

Hooger werd reeds de vraag gesteld, of het muziekschrift Djajadipoera-Hofland niet meer kans zou hebben, op den duur door de Javaansche muziekpraktijk te worden geaccepteerd, indien het voor salendro weer den 6LIJNIGEN balk aannam, met de noten OP de lijnen, zoodat de Javaansche muzikliehebber er eenvoudig een verder, meer ontwikkeld, stadium van zijn eigen „ruitjes-schrift” in zou kunnen leeren zien.

Daarbij doet zich echter nog een andere vraag voor. En wel deze:

Het meest eigenaardige kenmerk en het groote voordeel van dat eenvoudige schrift zijn niet die tijdverdeelingsstreepjes en de daaruit voortkomende ruitjes, doch DE VERTICALE NOTENBALK, waardoor de horizontale uitwijkingen van het schrift overeenkomen met de werkelijke bewegingen bij het spelen van de typische instrumentengroep in de gamelan, melodische slaginstrumenten voorzien van een dwarsche toetsenrij, klavier.

Zou nu niet dit groote voordeel, de verticale balken, ook voor een Javaansch PARTITUURSchrift kunnen behouden blijven? De vraag is afkomstig van een Javaan, niet lid der jury. Eigenlijk gezegd, schijnt het antwoord te moeten zijn, dat zich daar inderdaad geen goede redenen tegen verzetten.

Weliswaar heeft een partituur, „verkeerd”, overdwars, gelegd, voor den Westerling een wonderlijk aspect. Maar er valt niets te zeggen tegen de opmerking, dat de twee richtingen, waarin de lezer van Wes-

tersche partituren gewend is deze te beschouwen, aldoor tusschen de eene en de andere blikrichting wisselend: de verticale voor de samenklanken, (de simultane voorvallen), en de horizontale voor de melodisch-rhythmische beweging, (de successieve gebeurtenissen) in de muziek, even goed hun functie zouden kunnen ruilen. (Zelfs voor Westersche klaviermuziek zou dit systeem bepaalde voordeelen hebben, daar de, horizontaal te grijpen, accoorden, grepen, dan ook in het schrift horizontaal zouden liggen, ook sprongen e.d. op een directere wijze door het schrift zouden zijn afgebeeld!)

Het voornaamste bezwaar voor het Westersche gevoel en voorstellingsvermogen: dat thans de „hooge” tonen ook inderdaad hoog staan, en de „lage” laag, en bij de bedoelde (kwartslag) omkeering niet meer, geldt niet voor de Javanen, daar deze het onderscheid der toonkwaliteiten niet als hoogte en laagte gevoelen.

Voor hen bestaat er feitelijk maar één bezwaar, n.l. dat hun woordenschrift, evenals het onze, horizontaal verloopt, zoodat men de tekstwoorden, (en eventueele bijschriften met de beteekenis van accelerando diminuendo etc.,) in lettergrepen zou moeten ontbinden, die dan ver uiteen kunnen raken, — hetgeen voor de Javanen, gewend geheele zinsneden aaneen te schrijven, allicht nog vreemder staat dan voor ons.

Daar ze echter tot een dergelijke behandeling der tekstwoorden bij dat ruitjesschrift al uit zichzelf zijn overgegaan, schijnt dit bezwaar niet overwegend, en de hierbedoelde methode, waardoor de Javaansche partituren meteen een flink afwijkend uiterlijk zouden krijgen, althans wel de overweging waard te zijn.

Namens de jury voor de prijsvraag inzake een Javaansch muziekschrift
J. S. Brandts Buys.

Snorrepijperijen.

door J. S. en A. Brandts Buys-Van Zijp.

„Snorrepijperijen”, dat is, (volgens Van Dale), zooveel als: beuzelarijen.

Anders, en met een maar half zoo teekenachtig woord gezegd: „Gesnor”. Oftewel nietigheden.

En we gelooven dat we den titel voor dit stuk terecht hebben gekozen.

Want daar we willen schrijven over de muziek-, of juister: rumoer-instrumenten hier te lande, voor zoo ver die niet in de eigenlijke toonkunst thuishooren, en we dus meestal met kinderspeelgoed zullen doende zijn, valt de futiliteit van ons onderwerp niet te ontkennen.

Maar buitendien: er is bij die dingen immers allerlei dat werkelijk snort, en dat werkelijk pijpt, (fluit of giert)!

We willen dan beginnen met een instrumentje, dat misschien allebei doet, maar waarvan we niet weten, of het hier in Indië werkelijk voorkomt, nog minder, hoe het precies zou moeten geschapen zijn, noch zelfs of het werkelijk wel bestaat. (Men zal ons toegeven, dat men beuzelingen niet nonchalanter behandelen kan!). Dat is dan n.l.:

1. De Snorrepijp (zelf).

Van Dale („Gr. Wd.bk der Ned. TI”) verklaart „snorrepijp” met „snorrebot”, en dit laatste als „zeker kinderspeelgoed, waarmee zij een snorrend geluid maken”. Dat zou dus in het Duitsch zooiets als „Schwirrpfeife”, of „Schwirrknochen” moeten zijn. Maar Curt Sachs („Reallex. der Mus. Instrumente”, 1913), die anders van alle instrumenten alles afweet, kent die woorden niet. Overigens kan het ding zich wel onder den een- of-anderen exotischen naam bij hem verschuilen; (in die gevallen is het in zijn boek slecht zoeken)!

Wat Indië aangaat, de tweede van de onder- (of eigenlijk-gezegd boven) geteekenden, heeft een weinig-precieze herinnering

van als kind in Weltevreden vaak gespeeld te hebben met een, aan 'n touw gebonden eind bamboe, dat vanwege het geluid werd rondgeslingerd. Bizonderheden betreffende bevestiging, vorm, openingen e.d. ontbreken. Proefnemingen, (niet te riskeeren in de buurt van spiegels of prenten-achter-glas), leeren: dat een aan-beide-zijden open stuk bamboe rondgeslingerd aan een touw, hoorbaar maar zachtjes zijn aanblazingstoon fluit, of liever: zucht; en dit dus vermoedelijk niet de methode is. Maar een holle sleutel onder die condities scherp giert. Dat de dop van een vulpen, die misschien het meest op een klein, doorgebroken maar aan een kant dicht gebleven pijpbeen lijkt, een geluid maakt uit fluiten en zoeven gemengd. Terwijl dit laatste geluid het méést die kinderherinnering verlevendigt en de voorstelling meebrengt, toch ook wel een, (door den aap stukgebeten, en door de zon en de mieren bleek gegeten) kippenpoot te hebben gebruikt op die manier.

Misschien was dat hypothetische snorrebotspel wel meegebracht uit Holland. Echter lijkt het materiaal en het systeem primitief genoeg om universeel te kunnen zijn. Al willen de Solosche kinderen er ook niets van weten.

(Later.) Achteraf blijkt ons, dat het botje, voor dit werktuigje in Holland gebruikelijk, het dijbeen van een haas is. (Gelderland, Achterhoek).

2. De Kitiran (?), (Snorhout?).

C. Sachs (1913) noemt het „Schwirrholz” een primitieve aerophoon, (lucht-klankwerktuig), en definiëert het als een korte (?), meest lancetvormige houten plank, die aan een touw, op een nog niet natuurwetenschappelijk, (acoustisch), onderzochte wijze rondgezwaid, een huilend geluid verwekt.

Kitiran is dan de Javaansche bamboezen variëteit, een kinder-snorhout aan een greep,

handvat; d.w.z., aan een zweep, een bamboestokje plus draad (van 38 c.M.), bevestigd. Misschien is het de bedoeling, dat de lus van die (drievoudige) draad rond het stokje draaien zal, immers vertoont dit laatste, waar er de draad om is gebonden, een gleuf en sporen van hars, (maar te weinig om de bedoelde beweging werkelijk te veroorzaken).

Met het vraagteken achter den naam duiden we aan, niet dat deze onjuist, maar wel dat hij weinig specifiek schijnt te zijn. Tenminste hebben P. en P. Ant. Jansz, Prakt. Jav. Ned. Wdbk"), op dit woord: „windmolentjen, als vogelverschrikker"; hetgeen overeenkomt met onze eigen observatie te Bajalali.

Wat den naam betreft, indien dit een verholten klanknabootsing mocht wezen, dan is die, tenminste voor het snorhout, niet zeer treffend, terwijl anders de Javaansche onomatopeeën scherp raak van klankverbeelding plegen te zijn. Zoo er echter in het woord een beteekenis van trillen gevoeld wordt, gelijk Jansz voor zijn „toestandswoord" kemitor opgeeft, dan wordt de naam zeer toepasselijk. Immers neemt men bij het in slingeren brengen en houden van het ding, zoolang het geluid geeft, duidelijk een, zich aan de hand meedeelende, trilling waar.

Doet men het draaien in een verticaal vlak, en in sterk licht, dan ziet men het, door de snelheid der beweging, op een gegeven moment niet éénmaal, doch verscheidene malen naast elkander. D.w.z. in radiale richting; andersgezegd als stukken spaak, naar de spil van het rad der beweging gericht. Dit is niet anders te verklaren, dan door aan te nemen, dat het snorlatje zich voortdurend om zijn lengteas draait, terwijl men dan een aantal opeenvolgende posities, waarin het plat ligt en licht vangt, door de traagheid van ons oog waarneemt als gelijktijdig.

Naar ruwe schatting zouden we zoo zeggen, dat we het op een boog, die misschien $1/4$ of $1/5$ van den geheelen cirkel is, omtrent 10 of 12 maal waarnemen. Ieder dier lichtschampen zal vermoedelijk een halve omwenteling, schroefslag van het latje beduiden, waarvan men beurtelings de voor- en de achterzijde observeert. Doch daar de stooten aan

de lucht denkelijk zullen worden gegeven, doordat het latje afwisselend een platte kant en zijn scherpe snede aan den luchtweerstand biedt, zal op elke halve omwenteling een luchtstoot, (d.i. een volledige, dubbele, trilling) komen. Dus iets van 60 per zwaai. Wil men het ding goed laten snorren, dan draait men het met een snelheid van circa $2\frac{1}{2}$ of $2\frac{1}{4}$ maal per secunde, hetgeen beduidt in een secunde omtrent 130—150 trillingen, wat ongeveer correspondeert met klein c of e. Deze ligging past niet slecht bij het (baritonale) karakter van het geluid. (We hooren meestal ongeveer klein g).

Aangaande het gehalte van den klank, willen we nog opmerken, dat we het timbre zeer bepaaldelijk móóí vinden, en niet zonder een eigenaardige geheimzinnigheid. Het is heelemaal geen wonder, dat het bij onderscheiden volksstammen voor initiatie- of andere min-of-meer occultistische plechtigheden schijnt te worden gebruikt. De omschrijving gelegen in het woord „huilen", dat Sachs bezigt, lijkt ons overigens veel minder passend, dan de qualificatie van „brullen", die vervat is in den Engelschen term „bull-roarer". En we willen graag gelooven, wat Sachs van een verouderden vastelands-Maleischen variant, de „berbaling" of „bebaling" weet te berichten, (die vermoedelijk dan wel grooter, geweldiger dan het Javaansche kinderformaat zal zijn geweest), dat n.l. de olifanten daar voor aan den haal gingen.

Behalve het gebruik van den authentieken Javaanschen vorm met zijn lange, rechte, op de doorsnee „plan-convexe", bamboelatje, heugt een onzer uit haar Weltevredenschen kindertijd de toepassing van een, aan zijn eene einde doorboorde en aan een touw gebonden manggapit, — vooral gebezigd om in het donker iemand aan het schrikken te maken, door het geluid dat de vlucht van een uil verbeelden moest.

Proefneming leverde ons, (behalve beblaarde vingers), de zekerheid, dat zulk een onregelmatig lancetvormige, en op doorsnede biconvexe pit, dikker dan het bamboelatje, en blijkbaar minder snel schroevend, een toonloozere, dieper, meer zoevend geluid geeft, dat inderdaad den weeken vleugelslag van een nachtvogel evoqueert.

Opgemerkt moet echter worden, dat het laatst-bedoelde spelletje wel uiting van individuele fantasie kan geweest zijn, er geen zekerheid bestaat, dat ook anderen een mang-gapit op die manier gebruikten. De kinderen hier in Solo, Javanen of Indo's, kennen dezen variant van het snorhout niet.

Wat voorts nog merkwaardig is, ze kennen géén naam voor den gewonen Javaanschen vorm, terwijl het ding zelf hier toch vrij gewoon, algemeen is. Hoogstens beleenen ze het met klanknabootsende aanduidingen, gelijk „aorao(q)-aorao(q)an”, hetgeen als naam echter meer eigenaardig aan andere instrumentjes schijnt toe te komen. ¹⁾ Het zelfde verschijnsel, dat van een nog-gekend kinder-rumoerinstrument de naam vergeten schijnt te zijn, zullen we overigens nog herhaaldelijk tegenkomen.

(Later.) Een jongen uit Madioen noemt als naam voor het snorhout: „K o e m b a n g a n”; een afleiding van „koembang” of „kombang”, d.i. een groote hommel. Een andere uit Kedoe: „O e w o e n g o e w a n g a n”.

Van Hollandsche zijde geeft men ons thans het snorhout op, als ook in Nederland voorkomend, en wel onder den naam „b r o m l a t”; een greep, handvatstokje, heeft die vermoedelijk niet. (Gelderland, Achterhoek).

3. De S e r s e r a n, (Gonspit?).

Men moet het gebied der klankinstrumenten natuurlijk ergens begrenzen. Een boek als het Real-lexik. der M. I. van C. Sachs, („zugleich ein Polyglossar für das gesamte Instrumentengebiet”), zal de limieten naar-vanzelf-spreekt, ruim nemen. Maar er blijven altijd twijfelachtige territorien.

Zoo vinden we bijvoorbeeld door Sachs (1913) onder zijn tweede categorie van „aerophonen”, die namelijk op de onbegrensde lucht inwerken, o.a. de „slag”, het touw of koord der zwepen, vermeld. Toch schijnt hij de bij allerlei volken voorkomende knalzwe-

pen zelf, niet met name te hebben opgenomen.

En zoo zien we wel ergens bij hem den term „Surr-scheibe” d.i. „Gonsschijf”, opduiken, naar het quaestieuze instrumentje wordt elders toch weer onder de groep „Schwirrholz” gebracht. (Zie de laatste der op dat woord vermelde speciale namen).

Toch is er een soort kinderspeelgoed dat den naam „gonsschijf” misschien als specifieke aanduiding verdienen zou. Door Karutz, („Ueber Kinderspielzeug”, Z. f. Ethn. XLIII, pg. 238), wordt het desbetreffende materiaal kort samengevat. Hij gebruikt den hier door ons voorgeslagen naam niet, doch geeft de volgende definitie: Een (getand) houten schijfje, twee maal doorboord om een koord zonder eind door te laten, en dat bij het draaien van het koord zelf in rotatie geraakt en een zoemenden (summenden) toon geeft. Het schijnt universeel te zijn. Althans noemt hij het als voorkomend in Amerika, in Azië, (o.a. Kirgiezen), in Afrika, (Togo), in Europa, (Hongarijë). Hieronder varianten waarbij het schijfje vervangen is door een rechthoekig houten plankje, een langwerpige „splinter” van raphiabast, twee schaapsbeentjes (bikkels??), twee holle harde vruchtschillen („schalen”). — (Van deze laatste voorzien, begint het instrumentje vermoedelijk tot een andere groep te hooren. Zie later).

Onder de drie Hongaarsche vormen: met een knoop, met hout, en met varkensbeentjes, zijn er overigens voor het minst twee, die ook in Holland analogiën hebben.

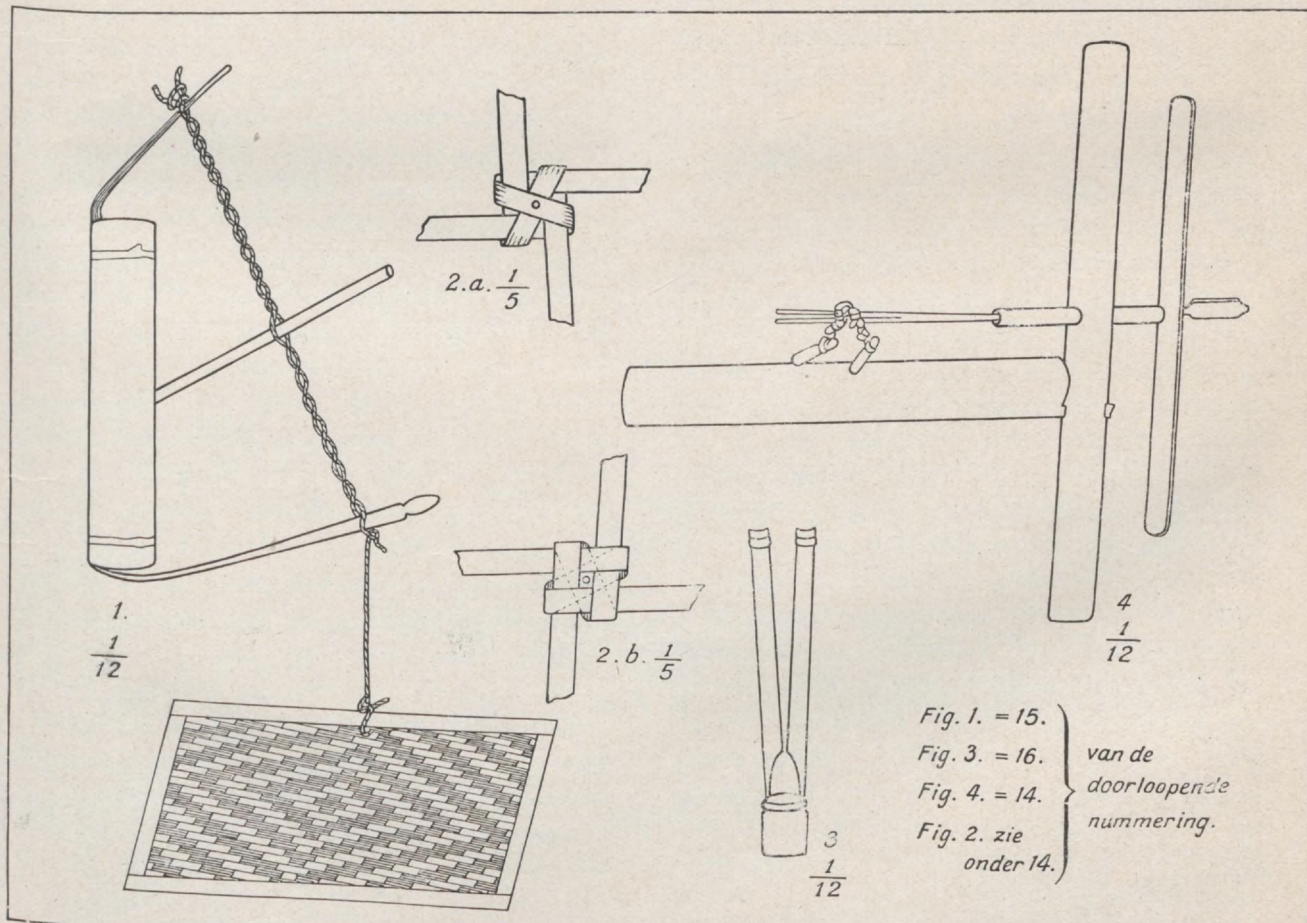
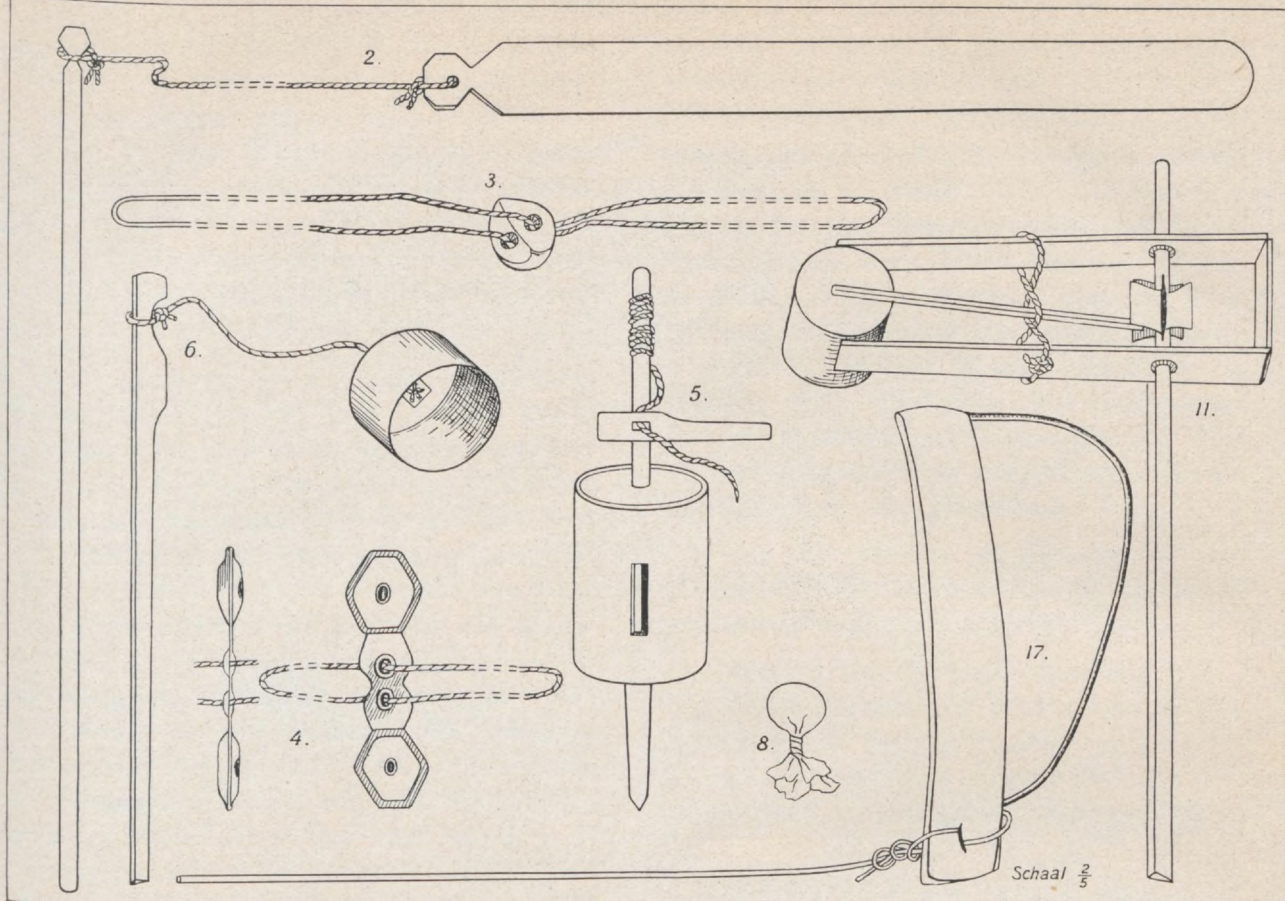
Daar we zelf over geen andere kinderherinneringen beschikten dan die van een Indisch, en van een Hollandsch groote-stadskind, lieten we ons aangaande de Hollandsche analogieën van deze en andere kinderinstrumentjes voorlichten door lieden, die konden terugdenken aan de aardige jeugd van een Hollandsch buitenkind.

Dezen kenden zoowel den vorm met het getande houten schijfje, als dien met een knoop. Welke laatste dan o.a. gebruikt werd, om er onverhoeds in het donker mee tegen een vensterruit te tikkelen.

Een naam was bij de kinderen in Holland voor het ding niet bekend.

Dat het mechaniekje wel degelijk ook als geluidwerktuig, en niet slechts als bewegings-

1) Daar het specifieke teeken voor den Javaanschen tusschen a en o liggenden klank blijkt te ontbreken onder de voor „Djawa” gebruikte typen, en daar we er bepaald aan hechten, dien klank althans in de instrumentnamen te onderscheiden vanwege zijn beelddende kracht, zullen we hem in die namen door ao voorstellen. Om dezelfde reden is hier de palatale d of t waar noodig door dh en th verbeeld.

speelgoed bedoeld is, kan b.v. uit den Togoschen naam „zunzui”, blijken, hetgeen beduiden moet: „een geruisch maken als de wind”.

Wat nu de, alweer namelooze, Solosche representant betreft, deze bestaat uit een, naar men weet op doorsnee driehoekige, pit van de salaqpalm, (*Zalacca Edulis*), geregen aan een draad zonder eind, van keerpunt tot keerpunt b.v. circa 50 c.M. lang.

Deze pit is op een zoodanige wijze doorboord, dat ieder der twee smallere platte vlakken een gat, maar het tegenover hen liggende, breedere gebogen vlak er slechts een enkel vertoont. In het laatstbedoelde punt komen dus de twee kanalen onder een scherpe hoek samen. De wijze van beweging is wat gecompliceerder dan men uit de beschrijving bij Karutz zou opmaken. De Javaansche kinderen, zoo-ook de Hollandsche, en vermoedelijk de anderen eveneens, nemen het ding eerst op twee vingers, rechts en links één vinger door den gerekten ring van het koordje of touwtje zonder einde gestoken. Een slinger-, draai-beweging, waarbij dat touwtje tamelijk slap gehouden wordt, windt, wringt den heen- en den terug-gaanden slag van den ring om elkander. Is de torsie groot genoeg geworden, dan beweegt men de twee vingers, handen, van elkander af. De omelkaar gedraaide touwtjes raken gespannen en beginnen af winden. Men continueert dat trekken slechts een oogenblik, doch geeft dan méé, de vingers naar elkander toe bewegend, waarbij er geen bocht in de touwtjes komt, doch deze zich weer vaster om elkander wringen. En zoo vervolgens, steeds beurtelings trekken en meegeven. Dit levert een voor-het-gevoel zeer veerkrachtige beweging op, en bij elken ruk een tamelijk sterk uit gonzen, zoemen en huilen gemengd geluid: Hoeoei . . . Hoeoei . . . (Elke kreet naar het eind toe hooger en zwakker wordend). De Javaansche kinderen reproduceeren dien klank vocaal op de zelfde wijze als wij hem hier genoteerd hebben. Doch ook wel als: Serrr.... Serrr.... Serrr. Welke onomatopée ser volgens Jansz het gewone „tusschenw. van gesnor door de lucht” is, en welk woord buitendien beteekenen kan: „de enkele draden waaruit een . . . koord gedraaid is”, (gelijk hier dat onderste

en dat bovenste touwtje zich tot een gewrongen koord winden).

Wat dat geluid aangaat, hebben we den indruk, dat de draaiende pit, (en in andere gevallen ook het schijfje e.d. ??), daar weinig aan toe doet. Terloops gezegd, ziet de beweging er uit, alsof die pit aldoor in een-en-de-zelfde richting wentelt; men kan geen oogenblik van stilstand en ommekeer observeren, dat er toch bij elken overgang van trekken naar meegeven, v.v., moet wezen. Het geluid schijnt ons in werkelijkheid door de draden gemaakt te worden, die door het aantrekken worden gespannen.

Natuurlijk spreken de kinderen ter aanduiding van dit instrumentje wel eenvoudig van salaqpit: „I s i s a l a (q)”.

(Later.) Van die klanknabootsing „ser” blijkt men op sommige plaatsen als instrumentnaam af te leiden: „S e r s e r a n”. De salaqpit wordt hier op Java soms wel vervangen door een manggapit; of door een stuk lei.

Een gecompliceerden variant, waarbij $1\frac{1}{2}$ manggapit, (etc), te pas komen, hopen we later af te beelden als we hem kennen uit eigen aanschouwing.

4. De ??..!?!..??, (Schwirrkreisel?).

Het hiervolgend kinderinstrumentje is in verschillende opzichten nauw verwant met het voorgaande. Het wordt precies op de zelfde manier bewogen, aan een, door toeknoopen, eindeloos gemaakt touwtje of koordje. Het geeft echter het stilstaan en omkeeren der beweging duidelijk te zien. Bij het uiteenrukken der handen weer dat zelfde eigenaardige zoevend-huilende geluid. Maar dit wordt overstemd door een klank van andere origine. De palmpit is n.l. vervangen door een vreemd gevormd blikken lichaam, dat wel niet door een gril juist zoo en niet anders zal geschapen zijn, al kunnen we niet bevroeden, welk natuurobject het nabootst. (Wellicht een aardnoot, arachis?) Doch waar het hier op aan komt, terwijl de pit massief was, bevat dit draaiding aan zijn beide einden een (plus-minus biconvex-lensvormige) holle ruimte, die elk door twee kleine tegenover elkander liggende centrale gaten, met de buitenwereld in verbinding staan.

Zoo geraakt het instrumentje in de categorie, die door Sachs (1913) „Schwirrkreisel” of „Schwirrnuss” gedoopt is, en als volgt gedefinieerd: Een tot de groep der aeolus- (d.i.: door den wind of de lucht, maar niet door een menschenmond, of een kanaal, aan-geblazen) pijpen behorende, harde notenschil, (resp. ander hol lichaam), met onderscheiden scherprandige openingen, die door het uitelkander trekken van twee tezamen-gedraaide touwen rondgedraaid en aan het klinken wordt gemaakt. (O.a. in Afrika, Nieuw-Ierland, en China voorkomend).

In dit concrete geval klinkt het fluitgeluid scherp sissend.

Een Solosche naam is voor dit gevalletje wéér niet bekend.

(Later.) Als Hollandsch wordt ons nog opgegeven een variant, waarbij 'n, aan zijn eene einde geopend, hazendijbeen doorboord en aan zoo'n touw zonder eind tot draaien gebracht werd. „S n o r r e b o t” genaamd, was het druk in gebruik op sommige plaatsen in den Achterhoek van Gelderland, waar er heele benden van jongens gezamenlijk mee spelen, musiceeren, konden.

Men kende daar dus onder dien naam twee verschillende instrumenten. (Vgl. 1.)

5. De G a n g s i n g a n b o e m b o e n g, (S n o r t o l?).

Hoewel Sachs (1913) het vorige instrumentje vermoedelijk een Schwirrkreisel vinden zou, is het toch niet, wat wij in het Hollandsch een tol zouden noemen. Wel een tol, en toch ook aan Sachs' definitie vol-doende, mits men die wat verwijdt, en leest: een om zijn eigen as draaiende of gedraaide aeoluspijp, is het onderhavige klankwerktuigje. Wij zouden er dan allicht toe komen, van bromtol te spreken. Maar daar volgens S. de Europeesche bromtollen een ander systeem van geluidgeving hebben n.l. in hun binnenste een of meer „tongen”, willen wij dit Javaansche speelgoed liever snortol of gonstol doopen. (Maar zie zijn Chin. Ti ko tzeu).

Bestaat uit een vrij korte bamboecilinder, liefst van een mooie, gevlekte soort gemaakt. Boven en onder is deze gesloten door een tamelijk dik, erinpassend cirkelrond plankje van een slechte witte houtsoort. Deze twee

vloertjes zijn in hun midden doorboord. Door die twee gaten heen is een stevig bamboezen stokje vastgezet, boven en onder de cilinder uitstekend, aan den bovenkant het meest. Het onder eind van deze spil is eerst vierkant gesneden en daarna aangepunt, in den zijwand van den cilinder is een lange verticaal-rechthoekige opening aangebracht. De twee verticale sneden zijn niet loodrecht op het oppervlak gericht, overigens wel onderling evenwijdig. Zoo ontstaat er één scherpe, ondergraven, en een botte rand. Dit heeft tengevolge, dat de tol, die natuurlijk in allebei de richtingen even goed draaft, slechts in de eene richting, waarbij de scherpe kant zich vóóruit beweegt, geluid geeft.

Voor het opzetten wordt het boven eind van de spil met een touwtje omwikkeld, waarbij men dus op de richting heeft te letten. Het vrije uiteinde van dat touwtje wordt vervolgens gestoken door een klein vierkant gat, aangebracht is een bamboelatje. Terwijl men dit overdwars vastgeklemd houdt tegen het omwikkelde eind van de spil, trekt men het touw snel door dat gat heen, en zet zoodoende de tol op, daarbij er, behalve de draaiende, liefst ook nog een zijdelingsche beweging aan gevende. Geheel stil op zijn plaats staande, is de tol geneigd te zwijgen.

De klank is hol, weemoedig en hongerig, huilt bovendien, doordat de toon, gedurig en met de gestaag afnemende omwentelings-snelheid vrij vlug zakt, tamelijk droefgeestig. Dit geeft een druiligen mineurindruk, en het zal wel daarvandaan komen, dat we voortdurend een zwakken bijtoon, (onderkleinerters?), naast den hoofdtoon hooren willen. Vermoedelijk is dat maar verbeelding. We zouden ook niet weten, hoe die ontstaan moest.

Volgens L. Th. Mayer („Een blik in het Javaansche volksleven”), moet in het woord „gangsangan” de voorstelling van het geluidgeven, brommen eigenlijk al opgesloten liggen, zoodat de toevoeging „boemboeng” (koker), feitelijk overbodig is. De andere, massieve, stomme tollén heeten meer speciaal „kékéan”.

(Later.) Van Ambon wordt ons een vorm beschreven, waarbij het lichaam van de tol niet bestaat uit een bamboekoker, doch uit de

harde holle schil van een, ietwat eivormige, vrucht (resp. zaad ?) van een boom, (genaamd bintangoer; — dus *Calophyllum Inophyllum?*). Boven en onder worde er een gat in geboord voor het doorlaten van de spil. Voorts op den omtrek nog een of meer ronde klankgaten; (één enkel zou beter klinken); door die gaten heen wordt de inhoud verwijderd.

6. De K a o r a o (q)-a o r a o (q) a n (??), (Waldteufel?).

Eigenlijk dienden we, uit overwegingen van systematiek, hier nu de andere vormen van Indonesische aeolusfluiten te laten volgen, die ons bekend zijn. Maar door al die voorafgaande instrumenten aan het draaien geraakt, zullen we nu eerst maar liever nog wat dóórdraaien.

En dan wel met het instrumentje, dat volgens Sachs (1913) in het Nederlandsch „ronker” zou heeten, maar dat we onder dien naam niet kennen. Vermoedelijk zal dat woord specifiek Zuid-Nederlandsch zijn.

De Duitschers betitelen het met „bosch-duivel”; andere volken noemen bepaalde variëteiten naar het geluid van sprinkhanen of kikkers; de Franschen naar de stem van hun schoonmoeder. Tenminste, bij „Waldteufel” verwijst het Lexikon o.a. naar het artikel „cri de la belle-mère”. Maar dat artikeltje zelf is niet te vinden. We denken, Sachs heeft tenslotte niet willen waar maken, dat die stem „tamelijk sterk brommend, maar zonder muzikale bekoring” is, gelijk hij over het geluid van den Waldteufel schrijft.

De Indonesische vorm, tenminste de exemplaren van Madoera (Pamekasan) en Midden-Java (Solo), voldoen nauwkeurig aan de definitie in het Lexikon: een wrijftrommel van de volgende constructie: een blikken of kartonnen cilinder, (hier karton), is aan den eenen kant gesloten (door een membraan; hier perkamentpapier); dwars door dat vel is een draad gestoken, die aan den eenen kant wordt tegengehouden door een knoop, (hier een bamboesplinter), en aan den anderen kant een lus vormt rond een geharste gleuf van een handvat, (hier bamboestokje).

Tusschen het Madoereesche en het Javaansche exemplaar geen verschil van eenige beteekenis. Het eerste is wat zorgvuldiger be-

werkt, heeft midden op het papieren vlies, waar het het meeste te lijden heeft van de wrijving, een vierkant versterkingspapiertje geplakt zitten.

Te Solo althans geen feitelijke naam bekend. De klankschilderende aanduiding, die we hierboven plaatsten, schijnt het meest eigenaardig aan een later volgend instrumentje toe te komen.

In Holland zou het aequivalente speelgoedje niet, gelijk hier, op kermissen, markten e.d. worden verkocht, doch door de kinderen gemaakt worden van een ouderwetsch, spanen apothekersdoosje.

Van de andere groote groep van wrijf- of wrijvings-trommels, — waarbij de frictie niet bewerkstelligd wordt, door een lus om een houtje te laten draaien, doch een (van onder steeds gesloten?) hol lichaam, b.v. een aarden pot, vanboven door een membraan, (b.v. varkensblaas), afgesloten is, en een draad, stroohalm of stok, door dat vlies heengestoken, (dan wel op andere wijze er aan bevestigd), aan zijn buiten-uitstekende deel met natte vingers wordt gestreken, ofwel zelf wordt heen en weer bewogen, — kennen we hier in Indië geen representant. De algemeene Duitse naam hiervoor is „Brummpotf”, welk woord dus zijn oorspronkelijke beteekenis blijkt te hebben behouden, terwijl het Hollandsch aequivalent „brompot” een knorrig mensch is gaan beteekenen. Er komen overigens ook weer schrikwekkende namen van voor, waarbij luipaard of leeuw peet zijn. Op „rommelpot” heeft Sachs (1913) een beschrijving staan, die tamelijk goed correspondeert met wat in het Oosten van ons land „foekepot” heet. (Deze laatste heeft een, liefst Keulsche, pot waarin water, een varkensblaas, en een rieten stokje).

Van den „rommelpot”, klassieker nagedachtenis, die wij Hollanders door Vondel allen bijname plegen te kennen, moet er een beschrijving als een véél gecompliceerdere mechaniek, in de zeg 20 of 25 jaren geleden verschenen brieven van den voortreffelijken modernen schilder en nijverheidskunstenaar Johan Thorn Prikker staan.

Den zeer eenvoudigen, gereduceerden vorm: een lucifersdoosje, waarvan een der vlakken doorboord was door een draad, tegengehou-

den door een daaringelegde knoop, en van buiten gewreven met geharste vingers, en waarbij een der dunne houten wanden dus als membraan moest fungeeren, dit mechaniekje, in Holland door de kinderen gebruikt voor kattelkwaad in school, hebben we onder de Indische jeugd nog niet aangetroffen.

(Later.) Als Javaansche naam van het afgebeelde instrumentje ook wel opgegeven è r è(q)-è r è (q) a n". (Vgl. 11.)

7. De A s o n a n-s o n a n.

Dit kinderspeelgoed is genoemd naar den hond (asoe) en zijn geblaf. Het komt zeker ook in Holland voor, maar we weten niet onder welken naam.

Het bestaat uit een blikken bus, zonder deksel en met doorboorden blikken bodem, door welks gat een touw is gestoken, aan de binnenkant tegengehouden bijmiddel van een er aan vast gebonden stokje of spijker.

Wanneer er buiten aan het touwtje gerukt wordt, „blaft” het ding.

Hoewel het geen trommelvel, vlies of membraan heeft, is het naar men ziet, nauw verwant met de hiervoor vermelde wrijvingstrommels.

8. De P l a o k-p l i e k a n (??).

De kinderen hier in Solo, maar indertijd in Batavia of Weltevreden evengoed, plegen dol te zijn op stukjes dun caoutchoucvel, waar ze een eigenaardig klankwerktuigje van maken. Ze krijgen dit in handen als afbraak van een ander rumoerinstrumentje, de „piepertjes” of „opblazertjes”, van de Europeesche kermissen wel bekend; we verdenken ze, dat ze de elastische gummiblaas daarvan opzettelijk stuk blazen, terwille van de flarden caoutchoucvlies. Trouwens, het oorspronkelijke instrumentje: het plusminus cilindrische, tamelijk dikwandige, houten pijpje, waarvan het einde flauw komvormig is uitgehold, om dwars over dat kommetje en den midden daarin liggenden uitgang van het kanaal een plat-liggend dun gummibandje te spannen, dat bijwijze van „tong” fungeert, houden ze dan toch nog. De lucht moet er nu alleen direct worden doorgezogen, terwijl vroeger de elastische blaas die er door dreef. En daar uit één zoo'n gebarsten blaas een heele boel van de aanstonds te beschrijven frictieinstrumentjes kunnen gemaakt worden,

krijgen ze voor hun eene piepertje een heel orchest.

Zoo'n gummivliesfragment wordt n.l. tegen de voortanden gelegd, en het middenge-deelte ervan, tusschen de tanden door naar binnen gezogen. Het buiten de tanden uitstekende randgedeelte, wordt vervolgens vastgepakt en verscheidene keeren rondgedraaid, zoodat het zeer dunwandige en gerekte blaasje met de ingezogen lucht, wordt toegesnoerd. Dat gewrongen en toegeknepen steeltje blijft als handvat fungeeren. Om met het dingetje geluid te maken, slaat de speler het met een korten, scherpen, zijdelingschen slag, luchtig wrijvend ergens langs zijn huid, b.v. van den anderen onderarm. Het geluid is eigenaardig sjilpend of sjierpend. Of het spelletje een Indisch of een Hollandsch uitvindsel is, kunnen we niet zeggen.

De opgegeven, en door de kinderen hier wel gebezigde, klanknabootsende naam schijnt ons voor het geluid van dit instrumentje nogal slecht te passen.

Goed klankbeeldend is die naam:

9. P l a o k-p l i e k a n!!

naar ons gehoor voor een ander klankspeelgoedje, dat we, al is het ongetwijfeld import, toch even willen noemen, omdat wat het muzikale speelgoed betreft, onze bedoeling is, den gehéelen geluidssfoer rond de kinderen hier te lande weer te geven. Al zullen we daar ditmaal wel niet mee klaar komen. Men zou het „knetterfleschje” kunnen doopen. Daar er hier in het land bij ons weten geen glas geblazen wordt, moet het uit China of Japan worden ingevoerd. Behalve de afmetingen komt het geheel overeen met de beschrijving, door Sachs (1913) gegeven s.v. „Ku tang”: Chin. speelgoed-blaasidiophoon, bestaand uit een (aan één) plat gedrukten (hollen) glazen kógel met een mondbuisje (aan de zijde tegenover de platte bodem); bij het beurtelings zuigen en blazen door dit buisje, (neen!: alléén zuigen, anders springt het fleschje stuk, de bodem komt door eigen veerkracht weer in zijn rustpositie wanneer men met zuigen ophoudt), trilt de uiterst dunne bodem, (alle wanden zijn even dun). — De maten: 5—15 c.M., lijken bij de, werkelijk extreme, dunte der wanden, (1|10

m.M.?), niet goed mogelijk. De diameter van de Indische exemplaren haalt nauwelijks 25 m.M.

De Solosche naam van het Europeesche, piepertje of opblazertje, is, om dat terloops te zeggen:

10. P l e n d h o e n g a n ;

in Batavia werd het „P è t-p è t a n” genoemd.

11. De A o r a o(q)-a o r a o(q)a n!

En hiermee zijn we weer, waar we, voor het moment, wilden wezen. Bij de draaimechaniken n.l.

En het onderhavige is nogal een heel curieus specimen daarvan. Het doet qua mechaniek sterk aan een ratel denken. Het heeft er mee gemeen het handvat of steel, die tegelijk de spil is, voorzien van een tandrad, (of in dit geval van drie of vier blikken, afstaande schoepen, blaadjes), en waar verder de heele rest van het stelsel om draaibaar is. Die rest bestaat weer in principe uit een langwerpige, aan een korten kant open raam. Een verschil is, dat bij de ratels de spil aan dat open einde de twee lange takken van het raam doorboort en dit zodoende sluit. Terwijl bij het nu-besproken instrumentje de spil juist in de nabijheid van het gesloten korte-einde het raam traverseert. Voorts is het eigenlijke klankgevend element in beide gevallen van zeer verschillenden aard: Bij den ratel een of meer houten tongen, die of samenhangen met het houten raam, daarmee uit één stuk zijn gewerkt, er alshetware van afgespleten, of er in zitten vastgeklemd. Bij dit mechaniekje-hier, inbeginsel een éénvellig klein trommetje. De radtanden van den ratel werken direct op het uiteinde van de buigzame houten tongen, nemen die een eindweegs mee, om ze daarna te laten schieten. Voor het aanslaan van een trommelvel is deze onmiddellijke inwerking niet mogelijk, daar de veerkracht, het elastische uitwijken en weer terugkomen van de houten tong, stijven spaander, in dit geval ontbreekt. Dit bezwaar is niet zonder vernuft ondervangen, en tusschen spil en trommetje een nieuw veerkrachtig-beweeglijk lid ingevoegd. De schoepen aan de as werken in op het eene eind van een lang dun stokje, welk einde ze over zekeren afstand meene-

men, en dat hun daarna ontglipt, waardoor het andere uiteinde, eerst van het trommelvel af bewogen, terugvliegt tegen dat vel. Het stokje beweegt n.l. niet om een vaste as, doch er is dwars rond het raam een touwtje gebonden, de beide slagen, voor en achter, van het touwtje, zijn enkele malen om elkander heen gewrongen, en het bewuste stokje in het midden tusschen beide door gestoken. Bij de beschreven beweging wordt die touwstrop dus eerst méér in elkaar gewrongen om zich daarna gedeeltelijk te ontspannen.

Het schijnt niet waarschijnlijk, dat ons instrumentje zal zijn gevonden door een volk, dat de ratelmechaniek niet kende, (die oorspronkelijk Voor-Indisch moet wezen, — vgl. Curt Sachs „Die Musikinstrumente Indiens und Indonesiens”, 1915, —). En daar er van Indonesische ratels niets bekend is, (alleen hebben enkele Ned. Ind. steden van sommige Hollandsche het gebruik van ratels als signaal bij de vuilniskarren overgenomen), zal het heele instrumentje hier wel zijn geïmporteerd. Wáárvandaan is ons niet bekend. Vervaardigd worden deze dingen echter ongetwijfeld hier in het land zelf, en in grooten getale. Daarbij is op te merken, dat het instrumentje juist doende schijnt om van klankkarakter te veranderen. Het Bandoengsche exemplaar is nog werkelijk een trommetje, membranofoon: Over de opening van een houten cilindertje is een vel van perkamentpapier geplakt. De Solosche exemplaren echter vertoonen een wijziging, die men, gezien de wrakheid van dat materiaal, praktisch moet noemen.

Bij het eene is dat vel vervangen door een houten, rond, den cilinder afsluitend plankje, maar het raam, de spil, en het slagstokje, zijn nog bamboe. Bij het andere is de spil-plus-handvat ijzerdraad geworden, het raam, en het trommetje, (in den vorm van een doosdekseltje), blik, en het stokje een flinke draadnagel, die met zijn kop op dat harde blik staat. Zodoende is het geluid penetrant hard.

De Javaan schijnt de klankschilderende aanduidingen voor dergelijke dingen desnoods ad hoc te improviseeren. Een verkooper van zulke metalen exemplaren reageerde op de vraag, of hij geen andere namen kende, met

geluiden als „è r è(q)-è r è(q)a n” en k e t è (q)-k e t è(q)a n”.

Jansz' W.b. heeft een vorm „o r è-t-o r è t” voor: ratel, draairatel; dat zou wel hetzelfde ding kunnen zijn.

Overigens lijkt het besproken samenstel wel populair geworden.

Behalve als rattelremmetje blijkt het ook nog voor te komen als vogelverschrikkend molentje.

D.w.z., we hebben het als zoodanig niet gezien of gehoord, maar een jongen uit Tjèpèr, hier in de residentie Soerakarta, teekende het ons voor. Naam van het ding, evenals van nog andere, geluidmakende vogelverschrikkers:

12. K i t i r a n.

Hierbij is het raam breeder, vierkanter en vastgezet, niet meer draaibaar. De as is verlengd en voorzien van wieken. De overdracht der beweging op het ronde blikken „trommel-tje” is ongewijzigd gebleven, geschiedt door de zelfde strop-en-knevel-mechaniek.

13. Eveneens is het stelsel geadapteerd voor een speelgoedwagentje; natuurlijk weer met vast raam, en de spil gebruikt als wielas. De naam dien we een enkelen keer hoorden gebruiken is: K r é t a k o t h é(q)a n; („kothéq” is een gewoon woord voor in het rijstblok slaan).

14. De K i t i r a n.

We kunnen nu eerst wel een ander, kitiran genaamd, vogelverschrikkend molentje afdoen.

Het eigenlijke geluidgevende deel hiervan is een stengellid, internodium, van een bamboe, aan beide uiteinden gesloten, maar met een flinke, lange en smalle, (d.w.z. 2 c.M. breede) spleet in den wand. Anders gezegd een k e n t h o n g a n. Deze ligt horizontaal met de spleet omhoog en is bevestigd aan een verticalen bamboe, een stander, die ook de verdere deelen van het samenstel draagt; enkele centimeters hooger dan het niveau van den slagbamboe, is er n.l. horizontaal een dun, open stuk bamboe, quasi een buis dus, dwars doorheen gestoken, hierin ligt vrij een tamelijk lange, min-of-meer rondgewerkte bamboe stok, die aan zijn eene eind het uit een bamboelat bestaande stel wieken draagt, en aan zijn andere eind, dat zich

evenwijdig boven den slagbamboe bevindt, twee, aan grof touw bungelende, houten klepels, — zoodanig vastgemaakt, dat ze bij rond-draaien van wieken en as, den kenthongan eerst raken en daarna ontwijken. Het geluid is hard tikkend. Tegenwoordig laat men ze ook wel, inplaats van op een slagbamboe, op een willekeurig oud blik inwerken. Het afgebeelde exemplaar is afkomstig uit Bajalali, (res. Soerakarta), waar ze veelal hoog in de vruchtboomen plegen te worden aangebracht.

Ook de windmolentjes op de sawah's, zonder bijzondere inrichting ter geluidvoortbrenging, en die dus vermoedelijk alleen door hun beweging de vogels moeten afschrikken, blijken „kitiran” te heeten; (zie de afbeeldingen bij Mayer I 65 en II 448).

Zoo ook noemen de kinderen hier „kitiran” het molentje, gevouwen uit twee stukken blara(q), en met een stukje nerf, dat ze in de hand houden, als vaste spil. Ze loopen er hard mee tegen den wind in, om het te laten draaien, en we zullen het mee laten uitteekenen opdat men de aardige factuur zal kunnen onderkennen. Maar, hoewel de kinderen volhouden dat het geluid maakt, — allicht flappert het terwijl het rondgeblazen wordt, — gelooven we, dat dit dingetje nu werkelijk toch zeker buiten het gebied der klankwerktuigen hoort.

15. De K ó p r a (q).

Het aantal der onderscheiden geluidgevende vogelverschrikkers hier te lande is talrijk, of misschien juist gezegd: talloos. We zouden ze hier wel eenigzins volledig en in samenhang willen behandelen, wanneer het verzamelen van een overzichtelijk materiaal niet nogal heel bezwaarlijk was, daar ze lang niet allemaal overal bekend zijn.

De hier te besprekene heeft weer een kenthongan als eigenlijke geluidsproducent.

Van den wand voorbij het onder- en boven-schot daarvan, is een lange langsreep blijven staan, zoodat om-zoo-te-zeggen, en boven en onder een bamboelat met den (verticalen) kenthongan samenhangt. Deze twee reepen zijn naar binnen omgebogen, (de onderste tot horizontaal, de bovenste tot circa 30 gr. met den verticaal), en door een schuin touw-koord verbonden; in een zelfde vlak als touw en reepen ligt ook de zijde-

lingsche spleet van den bamboekoker. Tusschen de strengen, waaruit het koord bestaat, is, als ware het een knevelstok, een hardhouten stok gestoken. (Bij andere exemplaren 2 stuks boven elkander). Het touw zet zich voorbij de onderste reep voort, en er hangt daar een licht bamboeraampje gevuld met bamboe vlechtwerk aan, (in andere gevallen eenvoudig een dor palmbiad). Dit aanhangsel fungeert als windvanger, wringt door zijn bewegingen het touw dat den slagstok draagt, in den eenen, of in den anderen zin. Zoodat deze met zijn eene, of met zijn andere uiteinde de kenthongan van terzijde raakt.

Het exemplaar, afkomstig uit Bajalali, was hoog in een boom gehangen.

16. De K ó p r a (q), (klapper).

Nog een ander instrument, dat zich „kopra(q)” noemt, en misschien zelfs méér recht op dien naam heeft. Het dient óók om vogels te verjagen. Maar daar wij met het woord „vogelverschrikker” de gedachte plegen te verbinden aan een ergens opgehangen, of neergezet werktuig, maar niet aan een los gehanteerde mechaniek, willen we liever van „klapper” spreken.

Deze-hier bestaat uit een bamboestengelid, maar waar ter eenre zijde, (den onderkant), een kort stuk van het volgend internodium is aangelaten. Het internodium is over zijn geheele lengte middendoor gespleten, zoodat de wand twee tegenover elkander staande spleten, en het boven-tusschenschot een diametrale spleet vertoont. Bovendien heeft dit laatste in zijn midden nog een onregelmatig rond gat.

Voorts is, als we de eene spleet voor ons nemen, zoodat de twee, alleen vanonderen samenhangende, helften links en rechts worden, over het onderste derde deel van de lengte, vóór zoowel als achter, het grootste deel van den wand door een schuine en kromme snede weggenomen. Alleen links en rechts is een smalle pijler blijven staan. Op deze wijze is er een voortreffelijk handvat, houvast, ontstaan.

De vrouwen en jongens, die langs de rijpende padivelden loopen, schreeuwend om de vogels te verjagen, houden zoo'n kopra(q) in hun eene hand, één van die pijlers omvat-

tende, en het instrument schuddend, waarbij de andere helft door zijn zwaarte afwijkt, maar door de veerkracht van het heele ding weer terugkeert. De beweging doet denken aan die van een lange vogelbek, en het geluid aan dat van een ooievaar.

Het instrument is volkomen identiek met een Birmaanschen (en Laotischen) klapper, door Sachs beschreven als „Va-let-kyot”, (1915, blz. 4 en 15). In Birma wordt het echter met beide handen (of voeten) gespeeld; immers is het er orchestinstrument, zoodat een preciezer spel dan met één hand valt te verkrijgen, zal noodig zijn.

17. De ??—?—??, (klapper).

Het nu volgend instrumentje was allesbehalve gemakkelijk om het systematisch te determineeren.

Het geluidgevend element is een vrij lange strook van dat veel-voorkomend materiaal voor allerlei tropische kinderinstrumenten; overlans gehalveerd bladlint van den kokospalm.

Deze strook is te halver lengte dwars doorgevouwen, zoodat de twee uiteinden op elkander komen te liggen. Niet ver van die einden is er in het vóór- en in het achter-blad, midden op de breedte van de strook, een kleine overlansche spleet gemaakt. Het topeind van een klapperlintnerf dient voor handvat, gelijk de stok aan een vlagje, en is, van achter naar voor en van onder naar boven, door den bedoelden spleet gestoken, vervolgens vlak over den bovenrand der beide bladen naar achteren omgeknakt, gaat vervolgens weer van achter naar voor en van boven naar beneden door dien spleet heen, en is eindelijk, vlak onder het vlagje, rond het stijgend gedeelte van de nerf zelf heengeknoot. Zoo ontstaat er iets als een dubbel, 8-vormig, oog aan de top van dat steelstokje.

Men ziet, dat deze manier van bevestiging geen werkelijke draaibeweging toelaat.

Verder is nog een stukje nerf, langer dan het dubbele vlagje, gebruikt om dit te spannen en met zijn ééne eind vastgezet tusschen de twee bladen van het vlagje, en tegen het bedoelde oog, en met zijn andere binnen tegen het eind van het vlagje, daar waar de strook is dubbelgeknakt. Dit nerfstukje kromt

zich boven den bovenrand van het vlagje uit.

In andere gevallen is het langer genomen, loopt van in de buurt van dat „oog”, langs den steelnerf mee naar beneden, zoodat het steelstokje verdubbeld wordt.

Of wel, de spanboog ontbreekt geheel, doch er is ter hoogte van het „oog” een draadje om voor- en achter-blad gesnoerd, teneinde die plat-bijeen te houden.

Zwaait men nu het vlagje, den steel alleen onderaan vasthoudend, zoodat het topeind draaiende wringbewegingen tracht te beschrijven, dan is het niet goed mogelijk, te zien, wat er precies met de vlag gebeurt. Het geluid is eerst zoemend of zoevend, herinnert in het zachte wat aan een gonshout. Voor de rest waren we geneigd te gelooven, dat de lucht op de een-of-andere wijze tusschen de twee bladen zou worden door gedreven, en hun randen in trilling zouden geraaken, ze dus acoustisch als een dubbele tong zouden fungeeren. Maar dan had het geluid blèrend moeten zijn, en hier is niets van aan. Wanneer het ding het geluid belooft te gaan geven, waarom het eigenlijk te doen is, (erg gemakkelijk lukt dat niet), dan moet men dit ratelen of knetteren noemen: Een reeks van telkens afgebroken, korte droge, zacht-knallende klanken.

Het komt vrijwel overeen met de geluiden

die men produceeren kan, door het dubbele vlagje, waarvan de twee bladen vooral in het midden hunner breedte eenigszins bol vaneen wijken, losjes tusschen duim en wijsvinger te nemen, en de toppen dezer twee vingers met een snelle beweging tegen-elkaar tikkend, het voor- en achter-blad op elkander te doen klappen.

Dus moet men aannemen, dat een dergelijk tegen-elkander-klappen, fladderen of flappen, ook bij het zwaaien met het instrumentje geschiedt, zoodat het als „klapper” niet onjuist beschreven ware.

(Later.) Een ander exemplaar hecht de beide bladen van het vlagje nabij het open uiteinde aaneen met een tweemaal-erdoorgeprikt stukje klappernerf; de spanboog is aanwezig. Maar dit stelsel is niet onmiddellijk aan den top van een nerf vastgemaakt, doch hangt daar met een draad van zeg 35 c.M. aan, (die vlak bij het open eind rond het vlagje is gebonden).

Voor ditmaal genoeg. Alleen nog het VERZOEK AAN DE LEZERS, om, zoo ze over verdere inlichtingen, betreffende de hier besproken, of dergelijke instrumentjes beschikken, die te doen toekomen aan de schrijvers dezer opsomming (Adres: Solo.)

Kent b.v. niemand goede namen voor No. 4 en 17?

Noord-Sumatraansche invloeden op de Javaansche mystiek. 1).

Na de verovering van Malakka door de Portugeezen in 1511 werd het Sultanaat Atjeh het belangrijkste Moslimsche centrum voor den Indischen Archipel. Sinds Prof. Snouck Hurgronje in 1893 zijn bekend werk over de Atjehers schreef, is over de groote beteekenis daarvan voor het godsdienstig leven, niet alleen op Sumatra, maar ook op Java, een helder licht opgegaan. Door de, in geschrifte en in mondeling onderwijs, uitgeoefende werkzaamheid van vreemde en inheemsche leeraren, heerschte er een opgewekt, van strijdrumoer vervuld, godsdienstig wetenschappelijk leven. De reflex daarvan is ons, vooral wat het laatste deel der 16e en het eerste deel der 17e eeuw betreft, op een betrouwbare wijze bewaard gebleven in het 13e hoofdstuk van den „Boestan al-Salatina van de hand van den bekenden Goedjaraat Noer al-din al-Raniri. Dr. Hoesein Djajadiningrat heeft deze gegevens nauwkeurig bewerkt en vergeleken met Europeesche gegevens in zijn beantwoording van een, door de faculteit der Indische letteren te Leiden, uitgeschreven prijsvraag.

Onder de belangrijke figuren dier dagen op godsdienstig gebied treden er twee, van Indonesischen bloede, op den voorgrond. Het zijn Shams al-din al-Samatrani en Hamzah Fansoeri. Over den laatste wenschen we hier eenige mededeelingen te doen, daar de studie voor mijn proefschrift mij in staat stelde althans iets meer aangaande deze interessante, maar historisch zoo duistere, figuur vast te stellen dan tot nog toe bekend was.

De eerste, die met eenigen nadruk de aandacht gevestigd heeft op de gestalte van Hamzah Fansoeri is de bekende Dr. Neubronner van der Tuuk geweest. Achter zijn bekende Verslag van de Maleische Handschriften, in bezit van de Royal Asiatic Society te Londen, in de Bijdragen van 1864 verschenen,

voegde hij nog een afzonderlijke lijst van de geschriften van Noer al-din, Shams al-din en Hamzah Fansoeri, voorzooover hij ze onder oogen had gehad of in andere werken vermeld had gevonden. Ofschoon de theologische materie dier geschriften hem verre lag en hij niet bepaald gepredisponeerd was voor het ware begrip der daarin vervatte mystische bespiegelingen, toonde hij door deze aparte vermelding besef te hebben voor het groote historische belang van deze geschriften en haar auteurs. Behalve de korte beschrijving van eenige ter Leidsche Bibliotheek berustende handschriften van Hamzah, door Prof. Pijnappel en Dr. Juynboll, is dit tot op den huidigen dag toe het eenige, dat algemeen bekend is aangaande zijn literaire werkzaamheid. Prof. Snouck Hurgronje vestigde evenwel, in zijn zoo even genoemde Atjehers, de volle aandacht op de beteekenis van zijn persoon en werkzaamheid en op het feit, dat niet alleen nu nog zijn naam en geschriften bekend zijn op Noord-Sumatra als de exponenten der heterodoxe mystiek, maar dat zijn naam ook in de hedendaagsche Javaansche primbon's voorkomt in de nog steeds niet bevredigend verklaarde toevoeging achter den naam van den lateren Sumatraanschen mysticus: Abd al-Ra'oef van Singkel, n.l. Kang abangsa Sjeich Hamzah Fansoeri, d.w.z. die in relatie staat tot H. F. of: die tot de groep van H. F. behoort. Dr. Rinkes heeft in zijn dissertatie eenige keeren terloops gewezen op de overeenkomst van de mystische opvattingen van Hamzah en van die, welke in de Javaansche mystiek vertegenwoordigd zijn.

1) Het volgende is de bijna geheel onveranderde weergave van een lezing, gehouden voor het Congres van het Oostersch Genootschap te Leiden in Januari 1921. De stof is geput uit verschillende handschriften van de bibliotheek te Leiden. De verantwoording van het geciteerde kan men vinden in het derde hoofdstuk van mijn dissertatie: Een Javaansche primbon uit de 16e eeuw. H. K.

Dit is ongeveer wat de Hollandsche wetenschappelijke literatuur over Hamzah oplevert. Hij verdient evenwel alleszins een nadere beschouwing, daar hij voor de Indonesische Mohammedaansche mystiek een figuur van overheerschende beteekenis is geweest.

In de eerste plaats moeten wij ons daartoe wenden tot de geschriften van al-Raniri, den geduchten orthodoxen bestrijder van de kettersche mystiek op N. Sumatra in de eerste helft van de 17e eeuw. De belangrijkste bron daarvoor is het zeer belangrijke werk, getiteld: *Tabjan fi marifat al adjan* d.i. Uiteenzetting aangaande de kennis der godsdiensten.

Ofschoon het zich voordoet als een beschrijving van de dogmatische richtingen binnen den Islam en van de andere godsdiensten, heeft het in werkelijkheid een polemische strekking. Het bestrijdt de heterodoxe mystiek en stelt daartegenover de orthodoxe naar de opvatting van den auteur. Naast Shams al-din noemt hij als hoofdverteenwoordiger der verderfelijke pantheïstische mystiek onzen Hamzah. Telkens vermeldt hij hun denkbeelden en de titels hunner werken. Aan Iskandar Thani, den in 1642 overleden voorganger van de Sultane Safijat al-din, onder wier regeering hij zijn boek schreef, heeft hij in een fatwa den raad gegeven de aanhangers van deze beide mystieke leeraars ter dood te brengen en de geschriften hunner meesters te verbranden. In tegenwoordigheid van denzelfden vorst heeft hij met de leerlingen gedisputeerd, maar zonder resultaat. Shams-al-din was toen reeds gestorven, want in zijn eigen *Atjeh-kroniek* in den Boestān vermeldt hij als diens sterfjaar 1630. Behalve in den *Tabjan* noemt Raniri Hamzah nog eenmaal en wel in zijn *Asrar al-insan fi ma rifat al-roeh walrahman*, waarvan ik een handschrift in het bezit van Prof. Snouck Hurgronje heb kunnen raadplegen (begonnen onder Iskandin Thani en voleindigd onder Safijat al-din). Dit geschrift is een omvangrijke compilatie over den roeh (geest) en vermeldt H's naam slechts in verband met een kettersche opvatting van hem over het „Licht van Mohammad.” Behalve dat Shams al-din in zijn geschriften telkens uitdrukkelijk H. zijn leer-

meester noemt, is dit alles wat we bij anderen over hem vinden. In den eigenlijken zin van het woord biografisch materiaal ontbreekt geheel. Eén feit is daarbij zeer merkwaardig en dient nader onder de oogen te worden gezien. In de *Atjeh-kroniek* van Raniri ontbreekt H. n.l. geheel en al. Dit kan geen toeval zijn, daar hij overigens zeer nauwkeurig de geleerden en Sjeich's vermeldt, die in het laatste deel der 16e en het eerste deel der 17e eeuw de godsdienstige wetenschappen in Atjeh kwamen onderwijzen. Van Shams al-din b.v. geeft hij niet alleen het sterfjaar, maar vertelt hij ook, dat hij in hoogen gunst stond bij den grootsten Sultan van Atjeh, Iskander Moeda, hetwelk Raniri er toe bracht tijdelijk Atjeh te verlaten in afwachting van gunstiger tijden voor zijn orthodox kampioenschap. In verband met Raniri's groote historische nauwkeurigheid en betrouwbaarheid kunnen wij deze weglating van H's naam alleen maar verklaren uit het feit, dat H. niet in Atjeh is geweest, maar een zwervend derwisj-leven heeft geleid. Dat hij zoo herhaalde malen voorkomt in den *Tabjan*, in combinatie met Shams al-din, vindt zijn oorzaak in den invloed, dien hij oefende door zijn geschriften, die blijkbaar druk gebruikt werden door Shams al-din en zijn leerlingen.

Bij aandachtige lezing van den *Tabjan* treft het trouwens, dat er alleen van leerlingen van Shams al-din gesproken wordt, terwijl van H. slechts geschriften worden vermeld. Wanneer we ons nu tot H's eigen literaire produkten, voorzoover ons die bekend zijn, wenden, wordt die indruk nog versterkt en leeren we tevens eenige feiten kennen, die ons iets meer licht verschaffen over het Moslimsch leven dier dagen. Uit zijn gedichten blijkt, dat hij veel gezworven heeft. Aan 't slot van zijn *Sharab al-ashiina* ¹⁹⁾ noemt hij zichzelf: *Darwish Hamzah*. Gaarne spreekt hij over zichzelf als: *anak dagang* d.i. zwerveling. Vaak wordt dat in mystieken zin bedoeld als afgestorvenheid van de wereld, maar hij vermeldt ook allerlei zwerftochten met name. Hij vertelt in zijn mystieke sja'ir's, dat hij de „verheven kennis” verkreeg bij Abd al-Kadir Džilani. Hij was dus blijkbaar ingewijd in de Qadirijja-orde. In Mekka vorderde hij in innerlijke

verlichting en diende hij de heiligen en Godsminnaars. In Medina vermeerderde hij zijn kennis van het geloof. Telkens noemt hij Shahr Nawi als een plaats van groote betekenis in zijn godsdienstig leven. Hij is dus ook in Siam geweest, want Shahr Nawi is de residentie der Siameesche vorsten. Het belangrijkste voor ons zijn evenwel de aardrijkskundige namen die hij noemt uit den Archipel. Herhaaldelijk spreekt hij over Baroes, waarnaar hij Fansoeri heet, als zijn woonplaats. Pahang, Koedoes en Banten zijn door hem bezocht, blijkens zijn gedichten. Het is een feit van het hoogste gewicht, dat centra van het Moslimsch leven op W. en M. Java hier door hem genoemd worden als pleisterplaatsen op zijn zwerftochten. Hij is dus op Java geweest en heeft daar zijn invloed doen gelden. In de Javaansche traditie over de Wali's komen telkens gegevens voor over het verband van Java en N. Sumatra. Hier in de Maleische geschriften van H. hebben wij een dwingend bewijs. Dit is nog met eenige te vermeederen. Het belang der zaak rechtvaardigt het hierop even in te gaan, want met deze feiten voor oogen behoeven wij de onmiskenbare sporen van H.'s denkbeelden in de latere Javaansche mystiek niet alleen zooals tot nog toe aan den bemiddelenden invloed van 'Abd al-Ra'oef toe te schrijven, maar kunnen wij daarvoor ook in rekening brengen de persoonlijke werkzaamheid van H. en zijn leerlingen en de kennis hunner geschriften op Java. Deze feiten zijn de volgende:

In één van zijn Sha'ir's beschrijft hij de stadia van mystieke kennis (maqam). Over het zevende of hoogste stadium zegt hij dat het bekend werd op Java vanuit het Atjeh uit Iskander Moeda's dagen. (ada ia' chabar ditanah Djawa dari Atjih marhoen makota alam). Hamzah en ook zijn leerling Shams al-din gebruiken telkens het beeld van dalang en wajang. In zijn Sja'irs komen zoo nu en dan Javaansche woorden voor b.v. mendem voor den staat der mystische dronkenschap, waarvoor hij anders het Maleische woord „maboek” gebruikt. Twijfel aan de bewijskracht hiervan blijft gerechtvaardigd, maar het feit dat er eenige keeren in het handschrift Javaansch voorkomt, en dat dan altijd duidelijk van een andere hand is dan waarmee H.'s werk geschreven is, mag als een

waarschuwing tegen overdreven scepsis gelden. Blijkens een passage op bladzijde 8 van het handschrift is het 't eigendom geweest van Soeltan Aboe al-Mahasin Zain al-Abidin, die 1690 — 1733 over Banten regeerde, hetwelk in allen gevalle toont, dat op 't eind van de 17e en het begin der 18e eeuw geschriften van H. de ronde deden op Java.

Naast deze gegevens uit H.'s geschriften over persoonlijke relaties tusschen Java en N. Sumatra kunnen we nog een belangrijke passage uit een werk van Shams al-din leggen. Codex 1332 van de Leidsche handschriftenverzameling n.l., die tot nog toe verkeerdelijk bekend staat als te bevatten de Mir'at al-moehaqqiqina van Shams al-din, is een verzameling van vaak zeer onduidelijke excerpten uit verschillende werken van dezen mysticus. Daarin wordt een redeneering medegedeeld, waarvan de substantie is dat Allah's eigenschappen zich in de menschelijke ziel weerspiegelen, waarop dan de verdere wezenseenheid van God en mensch gebaseerd wordt. Deze redeneering besluit aldus: inilah erti kata Pangeran Bonang mendjadi wali Allah ditanah Djawi masjhoeri kebawah angin, d.w.z.: „dit is de betekenis van de woorden van Pangeran Bonang, een heilige Gods op Java, in het Onderwindsche algemeen bekend.” Hieruit blijkt, dat op N. Sumatra in de kringen van H.'s en Shams-al-din's aanhangers besproken werd, wat op Java voor mystieke wijsheid van een wali doorging. Een kleine fingerwijzing is bovendien ook nog vervat in een moderne Westjavaansche primbon. Daar worden onder de dogmatische richtingen in den Islam ook de „Kawoedjoedijah genoemd, d.z. de „Woedjoetijia”. Dit is de naam, die Ramoeriri in zijn Tabjan steeds geeft aan de aanhangers van H. en Shams al-din. Behalve bij hem en deze ééne plaats in den Javaanschen primbon, is deze partijnaam mij nooit in een Indonesisch geschrift onder oogen gekomen.

We zijn zoo althans iets te weten gekomen over H.'s leven en werkzaamheid. Bij de chronologie van zijn leven zijn we evenwel bijna geheel op gissing aangewezen. Twee punten geven eenigen houvast. In 1611 heeft Shams al-din een uitleg op één van H.'s werken geschreven. In de door ons zooeven aangehaalde passage over het bekend worden van H.'s mystieke ervaring naar Java stond,

dat dit geschiedde vanuit: Atjeh, marhoem makota 'alam. Gelijk bekend is dit de posthume naam van Iskandar Moeda, die in 1636 overleed. Nemen we deze uitdrukking zooals ze voor ons ligt dan zou Hamzah niet een voorlooper van Shams al-din, maar een hem overstralend en overlevend tijdgenoot zijn. Gerekend naar den indruk, die zijn persoon in zijn werken op ons maakt, is dit niet onmogelijk. Maar groote voorzichtigheid en voorbehoud is hier geboden. De eigenaardige, verhullende stijl zijner sha'ir's, waarin deze passage voorkomt, maakt het onmogelijk om altijd tot een besluit te komen of hij ze zelf alle geschreven heeft of dat sommige óver hem geschreven zijn. In het laatste geval zou de uitdrukking niets zeggen voor het leven van H. na 1636.

Tot slot moeten we nog kortelijks onze aandacht wijden aan H.'s leer.

Wij kennen die uit al-Raniri en uit zijn eigen geschriften. Hij heeft zelf een groote literaire werkzaamheid ontwikkeld, voor zoover wij weten alleen in 't Maleisch, al waren, zooals telkens blijkt, voor hem Arabisch en Perzisch ook de voertuigen voor de godsdienstige gedachte. Gelijk wij gezien hebben, heeft Iskander Thanis bevel tot een auto da fé zijner geschriften niet kunnen verhinderen, dat tot op den huidigen dag zijn werken gelezen worden. Daaraan hebben wij ook te danken, dat eenige ter onzer kennis gekomen zijn. Deze zijn de Sharab al-'ashiqina, ook geheeten Asrar al-'asiqina of de Zin al-moewahhidina; een bundel Sha'ir's, mystieke gedichten en de Asrar al-arifina fi bayan 'ilm al-soeloek wal-tawhid. De eerste twee zijn in het bezit van het Warneriaansch legaat te Leiden, het derde is het persoonlijk eigendom van Prof. Snouck Hurgronje. De Sharab al-'ashiqina bestaat uit zeven bab's, waarvan vier handelen over de vier stadia op het mystische pad: Shari'a, tariqa, haqiqa en ma'rifa, twee over de verhouding van God en wereld onder het aspect van het wezen en de eigenschappen Gods en één over den hoogsten graad van mystieke ervaring, dien der minne. De Sha'ir's zijn het meest persoonlijk. Dat ze overvuld zijn met Arabische termen is een onvermijdelijkheid, maar daarnaast staat vaak een verrassend genuanceerd Maleisch, hetwelk er op wijst dat ze de uiting zijn van een persoonlijke ervaring. Een toon

van hunkerend liefdesverlangen en afgestorvenheid van de wereld golft er doorheen. Elke sha'ir heeft een eigen titel. Ze zwerven ook afzonderlijk rond. De bekendste is de Sha'ir si Boeroeng Pingai. Deze vogel, ook tajr al-oerjan of noeri genaamd, is zoowel het beeld voor de ziel in haar geheimste wezen, haar staat van algeheele eenheid met God als voor God in zijn verborgensten staat, den Kanz machfi. De Asrar al-'arifina is evenals de Sharab meerendeels van speculatief-theosofischen aard. Het vangt aan met 15 verzen (bait) over Allah's wezen en eigenschappen en over de verhouding van God en wereld. De rest van het geschrift is de commentaar op deze verzen. Uit den Tabjan kennen we nog een aantal titels, die ook alle op de mystiek wijzen.

Hetgeen Hamzah ons biedt is zuiver Mohammedaansche mystiek in haar heterodoxe gedaante. Den geest zijner gedachten geeft hij zelf het best aan in den ondertitel van den Asrar al-'arifina n.l. fi bayan ilm al-soeloek wal-tawhid: d.i. ter uiteenzetting van den mystieken weg en de eenheid. De grondstructuur is die van het Neo-Platonisme, welks beteekenis voor de Moslimsche mystiek Nicholson in 't licht heeft gesteld. De mystische gnosis beschrijft den goddelijken emanatie-kringloop van Ta'ajjoen, het zuiver voor Zich-zijn der godheid, tanazzoel, het uitstroomen uit de ongescheiden eenheid tot de verschillende graden van eenheidsmanifestatie en taraqqi, den terugkeer van het gansche uitvloeïings-proces in de oorspronkelijke eenheid, zooals dat in het streven van den waren mysticus verwerkelijkt wordt. In deze drie termen vinden we de Platinische triasmonè, prohodos en epistrophè terug. Onder de tanazzoel, de trapsgewijze manifestatie, vat H. zijn mystische kosmogonie samen in de bekende theorie der zeven martabat's en bespreekt de verhouding der intelligibele tot de phoenomenale wereld. Onder de taraqqi, de opstijging, valt de behandeling der ethiek, waar steeds de bekende tetras shari'a, tariqa, haqiqa en ma'rifa, de Moslimsche synthese van mystiek en positieve religie, haar plaats vindt. Hamzah herinnert in zijn beschouwingen zeer sterk aan ibn Arabi, den grooten Moslimschen theosoof en aan het bekende werk, de Insan al-Kamil van Abd al-Karim al-Djilani. Dat hij tot de school van ibn

Arabi behoorde, blijkt niet alleen uit zijn citeeren van hem, maar ook daaruit, dat al-Raniri bij zijn bestrijding van Hamzah en Shams al-din deze steeds Woedoedijja noemt. Zoo heeten die aanhangers van ibn 'Arabi, bij wie de gedachte van de wezenseenheid van het goddelijke en natuurlijke radicaler naar voren trad dan bij den eclectischen meester. De grondgedachte van Hamzah en zijn aanhangers formuleert al-Raniri in zijn bestrijding in deze woorden: Allah nafsoena

wawoedjoedoena wanahnoe nafsoehoe wawoedjoe doehoe, d.i. Allah is ons zelf en ons zijn en wij zijn Zijn Zelf en Zijn Zijn. H.'s eigen geschriften bevestigen dit volkomen. Zijn groote beteekenis is, dat wij in hem een Maleisch vertegenwoordiger en intelligent vertolker hebben van ibn Arabi's theosofische mystiek, maar met een sterk ethischen inslag, ontleend aan de theïstisch gekleurde vertrouwens- en liefdesmystiek uit den ouderen Islam.

Dr. H. KRAEMER.

Ziekten en kwalen in de desa

door J. Kats.

III.

111. Buikloop.

(Moeroes).

- a. Door een vuile maag; door dikwijls iets heets (pedes) te eten; door wind binnen te krijgen.
- b. Waterachtige ontlasting (mantjoer-mantjoer); houdt niet op, zoolang er zich nog iets in de ingewanden bevindt; vervolgens voelt de lijder zich afgemat.
- c. Tot een bal gekneede rijst zwart branden, daarop water gieten en dit drinken.

112. Ontlasting en braken (Cholera).

(Moetah ngising).

- a. Door invloed van den duivel.
- b. Ontlasting gepaard met braken; de glans (gezonde kleur: tjahja) van 't lichaam verdwijnt.
- c. Het water van een jonge klapper (degan), drinken; de voeten baden in pekewater.

113. Misselijk en braken.

(Moetah oemor).

- a. Door een vuile maag; door zelden medicijnen te gebruiken.
- b. Water en schuim (moeroeh) braken.
- c. Iets bitters eten; dikwijls medicijnen gebruiken.

114. Steken van de oogen.

(Ngeres).

- a. Door te weinig slaap.
- b. Een gevoel in de oogen, alsof er stof in zit.
- c. Niet in de warmte komen; driemaal per dag de oogen baden; niets heets (pedes) eten.

115. IJlen.

(Ngomjang).

- a. Door werking van den duivel of door een toeval (ziekte).
- b. Bij een aanval is het lichaam warm, de lijder ijlt.
- c. Compressen; den lijder toedekken, opdat hij gaat transpireeren.

116. Tranen van de oogen.

(Nrotjoh).

- a. Door in 't oog te steken; of door bij een rookend vuur te zitten.
- b. Het oog traant.
- c. 's Morgens baden; of anders het middel opgegeven in 96 c.

117. (Kleine) bloedvin.

(Woedoen semat).

- a. Doordat de etter een uitweg zoekt.
- b. De huid is sterk gespannen (menteng-menteng) ter grootte van een wrat; er is een oog op.
- c. Niet doorprikken (mlatok) voor de vin rijp is; is dit het geval, dan breekt hij van zelf door.

118. Bloedvin (Zie ook: 24 en 150.)

(Woedoen tjeplok).

- a. Doordat de etter een uitweg zoekt.
- b. Bevindt zich dikwijls in de binnenlies boven aan de binnenzij van de dijen (lakang ageng); deze vin is groot; als de etter niet naar buiten komt, veroorzaakt ze stekende pijn.
- c. Als de vin rijp is, om het oog er van fijn gewreven obi (kentang) wrijven op een afstand van ± 4 vingerbreedten van het oog; het oog niet bedekken.

119. Wen (verhard vleeschgezwel).

(Oetji-oetji).

- a. Dit is een kleine bloedvin (zie 118.) die geen uitweg kan vinden, of niet kan doorbreken.

- b. De plaats is hard, alsof er iets ondergeschoven was (grendjel); de dikte zit in de huid, niet in het vleesch.

c. —

120. Koorts.
(Panas tis).

Als in 68. (Kademen). Het lichaam is uitwendig warm, inwendig koud.

121. Witte, schilferige plekken op de huid.
(Panoe).

a. —

- b. Als de huidziekte KADAS (ringworm). Het verschil bestaat hierin, dat bij KADAS aan de randen kleine puistjes zichtbaar zijn (pating printis).
c. Kurkema en sirihkalk fijngewreven op het lichaam wrijven.

122. Spaansche pokken?
(Patèk soengoe).

- a. Door besmetting.
b. De pokken zien er uit als een kleine huisjesslak (soempil), zijn puntig en hard; als ze droog worden, barsten (? tjaplok) ze van zelf; de huid ziet er daarna uit als bij ringworm (kadas).
c. Dikwijls een zitbad nemen; het water laten afdruipe (atoes) en daarna inwrijven met deeg, kurkuma, gele kleiaarde (atal) en een weinig kopergroen. Zeer langdurig.

123. Spaansche pokken?
(Patèk dedek).

- a. Als in 122 a.
b. Ziet er uit als ringworm, maar kleiner.
c. Als in 122 c.

124. Spaansche pokken?
(Patèk gempol).

- a. Als in 122 a.
b. Deze pokken zijn zeer groot, ter grootte van een cent of 2½ cent stuk.
c. Als in 122 c. Onderdompelen in de rivier.

125. Pijnlijk vermoeid gevoel in de leden.
(Pegel)

- a. Door te lang „sila” (zitten met gekruiste beenen); te lang zitten of de beenen laten hangen.
b. Een gevoel als „kemeng” (krampachtig

gevoel, zooals bij rheumatisme) in de voeten, de knieën of de lenden (bojok).

- c. Masseeren, inwrijven met kajoe-poetih olie.

126. Impotent.
(Peloeh).

- a. Doordat bij het zuigen als kind zog op de geslachtsdeelen valt.
b. Impotent.
c. Cognac of andere drank drinken.

127. Duizelig.
(Poejeng).

- a. Als in 108 a.
b. Draaierig in het hoofd; niet duidelijk zien; verward denken.
c. Als in 108 c.; koud water op 't hoofd.

128. Opgeblazen v/d buik.
(Madedek).

- a. Door wind in den buik; of door 's morgens op de nuchtere maag slecht voedsel te gebruiken.
b. Aandrang tot ontlasting; veel ontlasting geeft verlichting.
c. Wrijven met kajoe-poetih olie.

129. Voeten ingevreten (door kleine wormpjes?)
(Rangen).

- a. Door veel in 't water te loopen, vooral bij kleerenwasschers en visschers.
b. De voetzool is „pokdalig” (boerik).
c. De voeten in warm water houden, waarin sirih of bladeren van djamboe kloetoe.

130. Maden in de oogen?
(Ratjek).

- a. Doordat de moeder van het kind slecht voedsel gebruikt, waardoor het zog minder goed is.
b. Het kind knipoogt voortdurend (krijep-krijep); het hoofdhaar staat overeind (djegrig).
c. De fontanel inwrijven met rauwe rijst en kentjoer (een med. wortel, kaempferia Galanga), fijn gemalen in water vermengd met zout.

131. Vermoeid gevoel v/h lichaam.
(Remek).

- a. Door onafgebroken zonder rusten te werken; door nooit eens lekker te eten.
- b. Men voelt zich „slap”; neiging tot slapen.
- c. Het lichaam rust geven en een vroolijk leven leiden gedurende een maand.

132. Pijn in de hartkuil.
(Sakit poeloeng ati).

- a. Doordat in het lichaam iets van z'n plaats is geschoven, of door verdwaalden wind.
- b. Pijn bij 't oprichten van het hoofd.
- c. —

133. Flauw vallen.
(Semapoet).

- a. Door een toeval (ziekte) of door een klap van de goden op het hoofd.
- b. Duister voor de oogen, draaierig in 't hoofd, het zweet breekt den lijder uit; het geheele lichaam is koud.
- c. Den lijder laten liggen; natte doeken op het hoofd; het hoofd omwinden; het lichaam inwrijven met kajoe-poetih olie.

134. Verharding in de borst.
(Kamisandanen).

- a. Het kind wil niet zuigen; er is veel zog afscheiding, die niet afvloeit.
- b. De borst is gespannen (menteng-menteng) en opgezet.
- c. Het zog uitknijpen, opvangen in een kopje en dit in de rivier werpen.

135. Stuipen (?)
(Sarab wédang).

- a. Als in 7 a.
- b. Als in 7 b.
- c. Als in 7 c.

136. Schilferachtige zweer o/h hoofd.
(Séla karang).

- a. Door 't hoofd van een kind dikwijls met zalf (poepoek) te besmeren en zelden te scheeren.
- b. Het vuil op het hoofd geeft schilferachtige uitslag (séla karang) zwart van kleur.
- c. Inwrijven met zeep en 't hoofd scheeren, tot het zwart verdwenen is.

137. — ?
(Semlomot).

- a. — ?
- b. Een branderig gevoel in 't lichaam.
- c. — ?

138. Benauwd gevoel in de maag.
(Senep)

- a. Door veel besoesoe (e.s.v. aardvrucht) of veel katéla te eten.
- b. Benauwd gevoel in de maag; aandrang tot ontlasting zonder gevolg.
- c. Windlozing geeft verlichting, veel ontlasting neemt de kwaal weg.

139. Blaassteen (?)
(Sené).

- a. Door zeer warme dranken en warm voedsel te gebruiken.
- b. Pijn bij het urineeren.
- c. Onrijpe lobak (e.s.v. radijs, *Raphanus caudatus* L.) eten; geen warme spijzen gebruiken.

140. Vermoeidheid van de oogen.
(Sepet).

- a. Door te weinig slaap.
- b. Als men wil gaan slapen, heeft men een vermoeid gevoel in de oogen.
- c. De oogen veel rust geven.

141. Aamborstig.
(Sesek).

- a. —
- b. Moeilijk ademhalen, als bij „ampeg” (Zie 3.)
- c. Als in 3 c.

142. Waterpokken.
(Tjangkrang).

- a. —
- b. Het geheele lichaam ziet er uit, of het met rawé in aanraking is geweest; jeuk; voortdurend neiging tot krabben.
- c. Inwrijven met kurkuma en sirihkalk of met temoe lawak (e.s.v. *Curcuma Zambet* Rxb.)

143. Fijt.
(Tjantengen).

- a. —
- b. De duim is opgezet (de huid strak gespannen).
- c. De opgezette duim in de aarsopening van een broeiende kip steken.

144. Zwak van gezicht.
(Tjadok).

- a. Door in de warmte ver te loopen of daarbij te werken; door, voordat het zweet is opgedroogd of terwijl het lichaam nog warm is, te baden; het zweet geeft warmte, veroorzaakt hoofdpijn; dit werkt slecht op de oogen.
- b. Bij het loopen in de schemering of bij zonsondergang telkens tegen alles aanstooten (noemboek-noemboek).
- c. Een metselsteen fijnstampen als meel; een handvol hiervan vermengen met een handvol zout, hierop water gieten; als het is bezonken, dan filtreren; dit driemaal herhalen; hierin het oog driemaal in een nacht baden.

145. Pokken.
(Tjatjar).

- a. Volgens sommigen, omdat de lijder vroeger niet is ingeënt (katjatjar); toch komt het voor, dat menschen tot tweemaal toe zijn ingeënt en later pokken krijgen, of dat niet gevaccineerden nooit door de ziekte worden aangetast; het is louter toeval (begdjan-begdjan).
- b. Het geheele lichaam ziet er uit of het met rawé in aanraking is geweest of door mazelen is aangetast; het verschil is, dat bij pokken puisten ontstaan, waaruit etter vloeit; de lijder mag niet door anderen bezocht worden.
- c. —

146. Wormen.
(Tjatjingen).

- a. Doordat men nooit medicijnen gebruikt; door onverstandig veel riviervisch te eten en door nooit te baden.
- b. De buik is opgezet (djembling), het lichaam mager, de huid schilferig (besisik), neiging om veel te eten en te slapen.
- c. Medicijnen voor wormziekte gebruiken; veel baden; niet lui zijn; opgewekt wezen.

147. Dof pijnlijk gevoel.
(Tjoemleng).

- a. Door dikwijls iets zwaars op 't hoofd te dragen.
- b. Steken in 't hoofd (senoet-senoet).
- c. Koude compressen aanleggen: verfrischend voedsel gebruiken.

148. Ziekte door tooverij.
(Toedjoe; Katoedjoe).

- a. Doordat iemand met hulp van den duivel tooverij gebruikt (anoedjoe) in den vorm „duivel-elmoe”; wie de ware wijsheid bezit, zal zich tot zoo iets niet willen leenen.
- b. Hij, die door „tooverij” getroffen wordt, is er zeer ongelukkig aan toe, doordat hij noch leeft, noch gestorven is.
- c. Als voorbehoedmiddel kan dienen, dat men niet vóór twaalf uur 's nachts gaat slapen. Op de geheele wereld zijn geen medicijnen hiertegen te vinden; alleen degeen die de tooverij bewerkte kan genezing aanbrengen.

149. Gezwel in de lies.
(Troekbon.)

- a. Door slecht (onzuiver) bloed, dat een uitweg zoekt in de lies (lakang) of in den oksel (tjangklakan).
- b. Ziet eruit als een steenpuist, maar is grooter.
- c. Als in 118 c.

150. Steek van een schorpioen.
(Kaentoep kaladjengking).

- a. —
- b. —
- c. De schorpioen fijn wrijven en op de gestoken plaats leggen.

151. Tandpijn.
(Sakit oentoe).

- a. Door nooit de tanden te reinigen na 't eten, den mond te spoelen of sirih te kauwen.
- b. —
- c. Als de ziekte ontstaat, doordat de tand door wormpjes wordt aangevreten, mag men geen vleesch eten of iets zoets; sirih kauwen en de tand goed schoonmaken; doet men dit laatste ook werkelijk goed, dan is de pijn over.

De Javaansche legende van Kin Tamboehan

in de maleische literatuur

door H. O.

De Sjaïr, het maleische kunstdicht, heeft in de oogen der Europeanen, die zich met de studie der maleische letterkunde hebben bezig gehouden, in het algemeen weinig genade gevonden. R. J. Wilkinson (Papers on Malay subjects, Malay Literature, Part I, pag. 44) oordeelt:

„De eierzuchtige sjaïr, het lange, metrische dichtstuk is vaak een zeer kunstmatig produkt, en is dikwijls meer bedoeld als eene tentoonspreiding van de geleerdheid van den schrijver, dan als uitbarsting van zijne poëtische gevoelens, zelden verwekt het groote geestdrift onder de massa van het volk.” En R. O. Winstedt (Inleiding tot „Pantun Melayu,” pag. 22) beweert, dat de dichters dezer sjaïrs „het verkozen hebben, alle deze jaren met mechanische, onbezielde voeten in een arabische woestijn te wandelen, en ontroering en hartstocht hebben overgelaten aan de onnoozelen en dwazen.”

Wel iedereen, die aan de nog vrij uitgebreide epische poëzie der Maleiers eenige studie heeft gewijd, zal zich kunnen vereenigen met deze meeningen; hij zal echter ook onder de groote massa der sjaïrs eenige weinige vinden, waarop hij gaarne het oordeel zal toepassen van J. J. de Hollander (Handleiding tot de kennis der Maleische Taal- en Letterkunde, Breda 1845, pag. 153):

„In dichterlijke waarde staan zij (de sjaïrs) verre boven de Pantun's; en hij, die de gedichten van Homerus schoon vindt, zal ook de Maleische sjaïrs met genoegen lezen, zoodra hij zich gewend heeft niet meer geërgerd te worden aan de wel eens vervelende herhalingen. Men vindt er eene kinderlijke naïviteit, eene eenvoudige voorstelling van gebeurtenissen en omstandigheden, eene natuurlijke uitdrukking van aandoeningen en gemoedsbewegingen, die iets roerends en wegsleepends heeft, en den

lezer boeit in spijt van de vele leemten waarop hij stuit, en de menigte woorden voor wier aanzijn te dier plaatse hij zich geene reden zoude kunnen geven, zoo hij niet wist dat zij alleen in den dwang van rijm en maat moet gezocht worden.”

Tot deze weinige sjaïrs behoort zeker ook de Sjaïr Kin Tamboehan, eene javaansche legende, die echter wel een geliefd onderwerp van de maleische dichters moet zijn, want er bestaan verschillende varianten van. Eene daarvan, hier tekst A genoemd, is uitgegeven door J. J. de Hollander in zijn bovengenoemd werk; zij bevat 312 verzen van vier regels en munt uit door eenvoudige voorstelling en vaak hooge poëtische schoonheid. Een andere variant, hier tekst B genoemd, in het bezit van schrijver dezes is de lithographie verschenen bij Hadji Mohamed Amin te Singapore in 1334 (1915). Zij bevat 1523 verzen, waarvan ongeveer de helft met het verhaal correspondeert dat ons de 312 verzen van tekst A vertellen. Het verschil tusschen de twee teksten zal het best uit de twee navolgende uittreksels blijken.

Tekst A vertelt: Over het rijk Poera Negara heerscht vorst Soetja Wandoe. Hem wordt een zoon geboren, die Andakan Penoe-roet genoemd wordt. Als deze volwassen is, en eens zijne ouders in hun paleis bezoekt, geven deze hem te kennen dat het tijd voor hem wordt om te huwen, en de prins stemt toe. In den nacht daarop droomt hij, dat de maan op zijn schoot valt en door hem opgegeten wordt; volgens den droomuitlegger van het hof voorspelt dit, dat de prins eene vrouw zal vinden.

Om zich te verstrooien gaat de prins eens met zijn blaasroer op jacht; zijn weg voert hem langs het verboden park der vorstin, waar de prinsessen en dochters der rijks-grooten verblijf houden en nu op last

der vorstin bezig zijn met het weven ¹⁾ der kains voor het aanstaande huwelijk. De prins treft met zijn blaasroer een parkiet, en de vogel valt neer in het park op het weefgetouw van Kin Tamboehan. ²⁾ Zij poogt den vogel te grijpen, maar deze vlucht in een dalima-boom. Door een spleet in de omheining bespiedt de prins het meisje en wordt zoo verliefd op haar, dat hij niet van de plaats kan scheiden. Zijn dienaar waarschuwt hem, zich niet in avonturen te begeven, omdat de vorstin streng over de prinsessen waakt; later, als de prins gehuwd is, zal zijn moeder hem het bezoek aan het park wel toestaan. Maar de prins luistert niet naar hem, beveelt den bewaker te roepen, en als ook deze eerbiedig weigert, hem de poort tot het park te openen, aangezien de vorst hem bevolen heeft, niemand toegang te verleen, breekt de prins de poort met een voetstoot open. Zijn gevolg achterlatende, gaat hij het park binnen. De andere meisjes vluchten, maar Kin Tamboehan ziet den prins niet, totdat hij voor haar staat. Verschrikt wil ook zij wegloopen, maar de prins grijpt haar bij de hand en dwingt haar te blijven. Tevergeefs smeekt zij, haar los te laten, aangezien de prins met de prinses van Bandjar Koelon is verloofd, en de toorn der vorstin haar zal treffen, indien zij met haar werk niet vordert en de vorstin het gedrag van den prins verneemt. De prins echter luistert niet naar hare vermaningen; met vleiende woorden en liefkoozingen weet hij haar tegenstand te overwinnen, voert haar naar hare woning in het park, en als hij zweert, dat niemand anders dan zij zijne gemalin zal worden, geeft Kin Tamboehan zich aan hem over. De prins verlaat het park dezen dag niet meer.

Zijn gevolg wacht tevergeefs op den terugkeer van den prins, en eindelijk meldt de bewaker den vorst, wat er gebeurd is. De vorstin is ten hoogste vertoornd; zij luistert niet naar de woorden van den vorst, die het geval niet zoo tragisch opvat, en de schuld alleen bij Kin Tamboehan zoekende, besluit zij haar uit den weg te ruimen. Den volgenden

ochtend begeeft zij zich naar het park, en als de verschrikte meisjes voor haar verschijnen, beveelt zij met rauwe stem, het begonnen werk te staken, dat nutteloos is geworden door het gedrag van Kin Tamboehan, die het ongeluk van den prins wil. Toornig keert zij naar het paleis terug.

Kin Tamboehan, de woorden der vorstin vernomen hebbende, is hevig geschrikt en bedroefd, maar de prins weet haar te troosten en belooft, den toorn zijner ouders op zich te nemen.

Den volgenden dag laat de vorstin den prins roepen, en deze bezoekt in den avond zijne ouders. Hij antwoordt niet op de zinspelingen zijner moeder, en de vorst verdedigt hem. Naar het park teruggekeerd, kleedt zich de prins in rood gewaad, laat Kin Tamboehan hetzelfde doen, en onder aanroeping van Batara Kala plukken zij de Widjaja-Mala-bloem. Den dag daarop wordt de prins weder naar het paleis ontboden, en de vorstin geeft hem te kennen, dat zij groot verlangen koestert naar wildbraad. Na overleg met den vorst besluit de prins, zoo spoedig mogelijk op jacht te gaan, neemt den volgenden ochtend afscheid van Kin Tamboehan met de belofte, haar te laten halen, indien hij veel wild vindt, en vertrekt met groot gevolg naar het woud.

De vorstin laat den beul ¹⁾ roepen, beveelt hem, Kin Tamboehan te doodden, en als de beul weigert, de bruid van den kroonprins te vermoorden, dreigt de vorstin, hem zelf te laten ombrengen, indien hij haar bevel niet nakomt. De beul begeeft zich naar het park en zegt Kin Tamboehan, dat de prins haar laat roepen. Na afscheid te hebben genomen van hare oudere zuster Anta Rasmi en hare vriendinnen, die wel vermoeden, wat de opdracht aan den beul beteekent, verlaat Kin Tamboehan het park, en volgt den beul naar het woud. Zij slaat geen acht op den weg, maar eindelijk vraagt zij den beul, waarheen hij haar brengt, en deze geeft haar de opdracht der vorstin te kennen. Kin Tamboehan zinkt in zwijm in de armen harer dienaressen, maar schikt zich dan in haar lot, hopen op een weerzien met den prins in de kajangan. Met haar vingernagel schrijft zij op een blad een afscheidsgroet aan den prins, geeft den beul den ring van haar vinger,

1) Pelembaja.

1) In de twee teksten is het weven, maar is misschien batikken gemeend? In beide teksten wordt als patroon „geringsing Wajang” genoemd, in tekst A met de toevoeging „Ardjoena tapa”.

2) Wie K. T. eigenlijk is, wordt in tekst A niet vermeld; wel blijkt later, dat zij eene krijgsgevangene (tawanan) van den vorst is.

zendt hare dienaressen Kin Bijan naar hare zuster Anta Rasmi, en ontvangt bedaard den doodenden krissteek van den beul. Allen, die met haar waren, vluchten, en verlaten blijft het lijk op den weg liggen.

De jacht van den prins is vruchteloos gebleven, en hij besluit, terug te keeren. Op eens beginnen de honden te blaffen, een die naar volgt hen, en vindt het lijk van Kin Tamboehan. Ontsteld werpt de prins zich naast Kin Tamboehan neer; hij ziet de wonde, vindt het briefje, en besluit, zijne geliefde in den dood te volgen. Met een afscheidsbrief aan zijne ouders zendt hij een zijner dienaressen door, en doorsteekt zich met den kris. Zijn gevolg keert terug naar de stad.

De vorst leest den brief van zijn zoon, en ontsteld spoedt hij zich naar het woud, gevolgd door de vorstin en de dames van het hof. Maar zij komen te laat en vinden het lijk van den prins naast dat van Kin Tamboehan. Na lange weeklachten beveelt de vorst, de twee lijken naast elkaar in een doodkist te leggen; de vorstin verzet zich daartegen, maar laadt daardoor slechts den vollen toorn des vorsten op zich, en als de stoet het paleis binnen komt, wordt haar de toegang geweigerd. De beul en zijn geheel gezin worden gespietst, ¹⁾ zijn huis verbrand. De lijken van Andakan Penoroet en Kin Tamboehan worden in eene prachtige grafstede bijgezet, en in diep hartzeer brengt de vorst de rest zijner dagen door. De vorstin blijft uit het paleis verbannen en lijdt een treurig leven als verzorgster van de jachthonden.

Daarmee eindigt tekst A.

Tekst B vertelt: De vorst van Djanggala (later Koeripan genoemd) heeft een zoon met name Inoe Kertapati, die, 17 jaar oud, zijn eigen paleis en hof heeft.

De vorst van Angkadewi (ook Angkadiri, Bandjar Koelon en Daha genoemd) heeft eene dochter, Raden Poespa Kentjana. Op raad van de goden wordt zij gedurende een onweer met twee harer dienaressen door een Dewa geroofd, en Batara Kala bepaalt, dat de vorst van Djanggala haar zal vinden, en dat zij hare ouders zal weerzien als zij gestorven en weer uit den dood opgestaan zal zijn. De vorst van Koeripan vindt haar op

een jachttocht en laat haar naar het verboden park van de vorstin brengen, waar zij Kin Tamboehan genoemd wordt.

De vorst zoekt eene gemalin voor zijn zoon, en de Patih noemt de prinses van Bandjar Koelon, die echter door de goden is ontvoerd en nog niet is teruggevonden. De prins hoort de beschrijving harer schoonheid en wordt verliefd op de onbekende prinses. Hij droomt, dat de maan hem op den schoot valt, maar door een raksha wordt geroofd. Om zich te verstrooien gaat hij met zijn blaasroer op jacht langs het verboden park, schiet een serindit en ontmoet Kin Tamboehan, nadat hij den bewaker heeft gedwongen, hem de poort te openen. Na drie dagen laat de vorst zijn zoon roepen en hoort, wat voorgevallen is. Hij neemt genoegen met de keuze van den prins, en ook daarmee, dat Kin Tamboehan later vorstin zal worden, in spijt van het verzet van de vorstin, die besluit Kin Tamboehan te doodden. Na zeven dagen laat de vorstin den prins roepen, en als hij bij hare verwijten toornig wordt, verzoekt zij hem, op jacht te gaan. Den ring met Kin Tamboehan gewisseld hebbende, vertrekt de prins.

Als haar zoon de stad heeft verlaten, spoedt de vorstin zich naar het park, laat de prinsessen roepen en beschimpt Kin Tamboehan. Zij laat den beul halen, die dronken in zijn woning wordt gevonden, en gelast hem, Kin Tamboehan te doodden, maar heimelijk, opdat de prins het niet te weten komt. Aan Kin Tamboehan geeft zij opdracht, den prins terug te halen, aangezien zij, de vorstin, zich ziek voelt. Gevolgd door den beul vertrekt Kin Tamboehan met hare dienaressen; na eene vermoeiende tocht komen zij aan den oever van een groote rivier, waar onder een Angsana- en een Tjempaka-Warna-boom een groote, platte rots ligt. Aldaar geeft de beul haar de opdracht der vorstin te kennen; Kin Tamboehan geeft hem den ring van haar vinger en verzoekt hem, haar lijk op een houtvlot te leggen, met bloemen te bedekken en de rivier te laten afdrijven. De beul belooft het en doorsteekt Kin Tamboehan met den kris. Hij doodt ook de dienaressen en brengt vervolgens Kin Tamboehan's laatste wil ten uitvoer. In de stad teruggekeerd, meldt hij de vorstin, dat hare opdracht is vervuld, en wordt rijkelijk beloond.

1) soela.

De prins keert terug van de jacht, die vruchteloos gebleven is, rust aan den oever der rivier onder de Angsana- en Tjempaka-Warna boomen, en ziet het vlot. Hij beveelt zijn gevolg, het te halen, maar het vlot wijkt voor hen uit, totdat de prins eindelijk zelf het water ingaat. Het vlot nadert, de prins springt er op en vindt het lijk van Kin Tamboehan. Hij klaagt over den dood zijner bruid, en eer nog zijn gevolg het hem kan beletten, doorsteekt hij zich met den kris.

Den vorst wordt het gebeurde bericht; hij spoedt zich naar het woud en brengt den nacht wakende door bij de lijken van zijn zoon en Kin Tamboehan. De vorstin, wier schuld bekend wordt, valt in ongenade. Den volgenden ochtend worden de lijken samen op een baar gelegd en naar het paleis gebracht, waar de hofdames ze bewaken. De vorstin wordt uit het paleis verbannen; de beul die amok maakt, wordt met zijn gezin omgebracht, en zijn huis wordt verbrand.

De vorst wijdt zich aan een strenge ascese, brengt offers aan alle goden en verzoekt hun, aan zijne kinderen het leven terug te geven. Door de macht zijner ascese wordt het ondragelijk warm in den hemel, en de goden vergaderen bij Batara Indra, om over het geval te beraadslagen. Batara Kala, die zich nog op den berg Indra Lila ophoudt, ziet de ascese en de offers van den vorst, zweeft naar den hemel en ontmoet in de hal Tandjong Maja Batara Goeroe, die hem opdracht geeft, den prins en Kin Tamboehan in het leven terug te roepen. Batara Kala zoekt zijn dochter Dewi Sekerba op en vraagt haar, hem in zijn taak te helpen. Dewi Sekerba begeeft zich naar haar slaapplaats, prikt zich met een gouden naald in de borst en vangt in een juweelendoosje het bloed op, dat in de bloem Gendapoeri verandert. Zij geeft het doosje aan Batara Kala met de woorden: „Dit is de bloem Widjaja Mala, die aan de dooden het leven terug geeft.” Batara Kala daalt neer naar den vorst, bestrijkt met de Widjaja-Mala-bloem de lijken van den prins, Kin Tamboehan en hare dienaressen, en op zijn woord „Hoerip waras poetra Djanggala” keeren zij in het leven terug. Met groote feesten in het paleis en een plechtig bad in de Pantja Persada wordt het huwelijk gevierd. De vorst van Daha verneemt, dat zijne

dochter teruggevonden en de gemalin van den prins van Koeripan is geworden; hij trekt naar Koeripan, en Kin Tamboehan ziet hare ouders weer. Tot slot der feesten wordt de prins tot vorst van Koeripan gekroond.

Kin Tamboehan wordt zwanger; zij koestert de begeerte, een Paoeh Djanggi te eten en weigert alle andere spijzen. De Paoeh Djanggi groeit aan de Poesat Tasik en wordt bewaakt door een garoeda. De jonge vorst trekt zelf uit, om de vrucht te zoeken.

Nu was er eens in den godenhemel een Dewa, Sangjang Dewaka Nata, die door den vloek der goden getroffen, verliefd was op Toendjoeng Biroe. Toen deze eens met Dewi Sekerba zich in het park vermaakte, verscheen de Dewa; de Dewi's vluchtten, de Dewa vervolgt Toendjoeng Biroe, en deze stort zich in een vijver, komt op de aarde en neemt de gedaante eener prinses aan. Batara Kala, die alles gezien heeft, geeft haar den naam Kentjana Wati en bepaalt, dat zij Kertapati zal ontmoeten en zijne schoondochter zal worden. Dewaka Nata wordt in een garoeda veranderd en leeft op den Paoeh Djanggi-boom. Door de ingeving van Batara Kala komt hij op de gedachte, Toendjoeng Biroe te ontvoeren en in een door hem geschapen park te brengen, in de hoop, in den strijd met tooverkrachtige vorsten den dood te vinden. Hij voert zijn denkbeeld uit en rooft ook nog andere vorstenkinderen, maar niemand is tegen hem opgewassen, en de prinsen, die tegen hem uittrekken, worden door hem in een gevangenis geworpen. Rakshas, hantoes en duivels met Batara Sokma verzamelen zich om hem, en de garoeda wordt hun aanvoerder in alle misdaden.

De jonge vorst van Koeripan heeft intusschen de zee bereikt; hij kampeert aan het zeestrand en viert feest, totdat de stem van Batara Kala hem vermaant, zijn doel niet te vergeten. Het leger geraakt in opschudding, en de Garoeda rooft den jongen vorst en werpt hem in de gevangenis. Te vergeefs zoeken de troepen hem en besluiten eindelijk in het kamp op de terugkomst van hun meester te wachten.

Den vorst van Daha wordt intusschen een zoon geboren, die den naam Perbana Sari of Goenong Sari krijgt. Kin Tamboehan baart

een zoon, ¹⁾ die Raden Inoe Poetra Negara genoemd wordt. Als deze volwassen is, vraagt hij naar zijn vader en hoort, dat deze vele jaren geleden is uitgetrokken, om de Paoeh Djanggi te zoeken, maar nooit is teruggekeerd. De prins besluit, zijn vader te zoeken; aangezien hij echter op de toestemming zijner grootouders niet mag rekenen, vertrekt hij heimelijk in de nacht, vergezeld van zijne vier vrienden. Gedurende hun eerste nachtrust in het woud worden zij aangevallen door een Dewa in de gestalte van een tijger; Raden Inoe doodt den tijger en geeft daardoor den Dewa zijne natuurlijke gedaante terug. Uit dank geeft de Dewa hem een pijl met tooverkracht, die den garoeda kan dooden, en bericht hem, dat zijn vader nog in de gevangenis smacht.

In Koeripan heerscht groote ontsteltenis over het verdwijnen van Raden Inoe; de vorst van Daha wordt van het gebeurde in kennis gesteld, en prins Goenong Sari trekt met een leger van Daha en Koeripan uit, om zijn neef te zoeken. In een droom verschijnt zijn vader voor hem en zegt hem, dat hij de richting naar 't Oosten moet nemen; de prins volgt den raad op en ontmoet zijn neef. Samen trekken zij verder en vinden aan het zeestrand het leger van vorst Kertapati, waar Raden Inoe nader bericht over het verdwijnen van zijn vader verneemt. Zij worden overvallen door de duivels en rakshas, en velen van hun leger sneuvelen; het aanbreken van den dag voorkomt verder onheil. Door tooverkracht scheppen de prinsen eene versterkte stad, waar hun leger voor de vijanden geborgen is, en Raden Inoe trekt alleen uit, om zijn vader te zoeken. Een tooverwoord brengt hem een boot, die hem naar de gevangenis voert; de rakshas, die de gevangenis bewaken, liggen in diepen slaap. De prins dringt binnen en vindt vorsten en prinsen in een jammerlijken toestand; zijn vader ligt bewusteloos, als een doode, op den grond. De prins slaagt er in, de gevangenen te bevrijden en naar zijne stad te brengen, waar zijn vader, nog altijd bewusteloos, in het paleis op een rustbed wordt neergelegd.

Als het nacht wordt, merken de rakshas, dat de gevangenen ontvlucht zijn, en onder

1) Zooveel schrijver dezes bekend, het eenige geval in de maleische literatuur, dat het kind geboren wordt zonder dat de moeder datgene, waarin zij lust heeft (mengidam), heeft gegeten.

aanvoering van den garoeda vallen zij de nieuwe stad aan. De tooverpijlen der prinsen vernietigen de rakshas en duivels, maar tegen den garoeda zijn de meesten machteloos. Een tooverpijl van prins Perbana Sari verzwakt echter zijne bovennatuurlijke kracht, en de garoeda trekt zich terug in de wolken. Raden Inoe neemt den strijd tegen hem op, wordt aanvankelijk door den garoeda gegrepen en naar den berg Imagiri geslingerd, maar door de hulp der goden ongedeerd terug gebracht. Zijn tooverpijl Djempa Dajang Dewata doorboort eindelijk den garoeda, wiens lijk op de aarde neerstort en vele rakshas vernietigt. Sangjang Dewaka Nata krijgt zijne vorige gedaante terug, en voordat hij naar den hemel terugkeert, geeft hij den prins een bloem, die zijn vader het bewustzijn en de jeugd zal teruggeven, verder een tooverring, en alle geroofde prinsessen. Door 't bestrijken met de bloem Gandapoeri keert vorst Kertapati in het leven terug, en allen trekken terug naar Koeripan. Raden Inoe wordt getrouwd met prinses Kentjana Wati en zal later het rijk van Koeripan overnemen; prins Perbana Sari trouwt met de prinses van Mataram en wordt regent van Daha.

Daarmee eindigt tekst B. Het verschil tusschen de twee teksten is volgens de meening van schrijver dezes wel groot genoeg, om de vraag te doen rijzen, hoe de legende van Kin Tamboehan er eigenlijk oorspronkelijk in het Javaansch uitziet, want het zal niet onbelangrijk zijn, eens na te gaan, hoeveel in de maleische dichtstukken door de schrijvers uit het javaansch origineel is overgenomen, en hoeveel het werk hunner dichterlijke fantasie is. Voor schrijver dezes is de javaansche literatuur een zoo goed als onbetreden gebied; hij hoopt echter, dat een van de lezers van „Djawa” zoo goed zal zijn een uittreksel uit den Javaanschen tekst te willen geven, dat eene vergelijking mogelijk maakt, waarmee hij ook aan het onderzoek naar de bronnen van de maleische literatuur een grooten dienst zal bewijzen.

Dat schrijver dezes de aandacht der lezers van „Djawa” op de legende van Kin Tamboehan wenscht te vestigen, beoogt echter ook nog een ander doel. Want deze legende is zoo mooi, in het bijzonder in de eenvoudige, van alle mythologisch bijwerk ontdane vorm als gegeven in tekst A, dat zij hem een uit-

muntend onderwerp toeschijnt voor een javaansch dichter, die eene poging wil doen om een javaansch tooneelstuk te scheppen, dat wel iets „moderner” kan zijn dan de bestaande wajang-lakons, maar zich toch zal aanpassen aan de bestaande tradities en de middelen die de wajang-orang op het oogenblik ter beschikking staan.

Zunkunfts — Musik?

De tekst van Ken Tamboehan bevat een Pandji-verhaal. In de Javaansche wajang-literatuur is deze geschiedenis dus reeds vertegenwoordigd. In de Indische Gids van 1881 gaf de heer Klinkert een inhoudsopgaaf van hetzelfde werk. Daar in den laatsten tijd de Pandji-verhalen de bijzondere belangstelling hebben van allen, die zich met de studie van de Javaansche wajang bezig houden, is het bovenstaande overzicht hier opgenomen.

Red.

Javaansche Architectuur

door Ir, H, MACLAINE PONT

7. DE NIEUWE JAVAANSCH BOUWORDEN.

a) Oorsprong.

In de vorige artikelen heb ik aangetoond, dat er een historische lijn te vinden is in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Javaansche volk en — het kan ook niet anders — ook in de Javaansche architectuur. Ik kan nog even aanvullen en de puntjes op de i's zetten:

Uit het Arthastra, een handboek omtrent Hindoeïstische staatkunde, blijkt, dat de Indische stad behoorde te bestaan uit een bevestigd vierkant (of rechthoek) dat in door twee in de lengte- en twee in de breedterichting loopende wegen negen deelen onderverdeeld was. In het centrale negende part werd het midden ingenomen door een vierkant plein. Het gedeelte van dit centrum ten Noorden van dit plein werd ingenomen door het Vorstenverblijf; het Zuidelijk gedeelte door een complex met tempels, gewijd aan de voornaamste Godheden. Naar alle zijden om dit centrale negende gedeelte heen waren de verblijven der verschillende kasten, de ghetto's de verschillende beroepen.

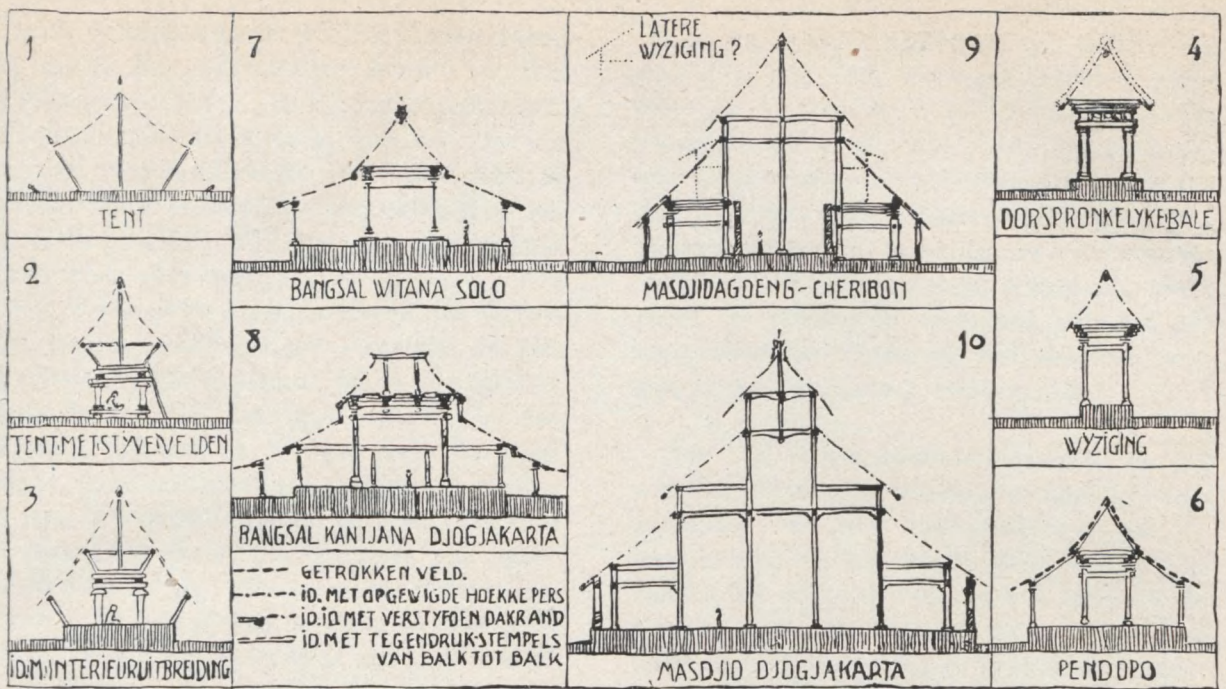
In den oudst bekenden Javaanschen Vorstenkraton: den Kraton van den z.g. Ratoe Baka ten Zuiden van Prambanan, herkent men duidelijk een Vorstenverblijf ten Zuiden, en Brahmanen verblijven ten Noorden van zulk een - geplaveid, - vierkant, centraal plein. Tempels schijnen hier niet te hebben gestaan. De stad is in strategisch uiterst sterke ligging op een heuveluitlooper gebouwd geweest, waarvan de Vorstenkraton een Zuidelijk voorgebergte vormt. Oude wegtracées voeren naar het centrale pleintje.

In het Majapahit van Prapanca, de eerste nieuw onder een Javaansche dynastie gebouwde stad, kan — naar het terreinonderzoek uitwees — een dergelijk centraal plein

tusschen den Kraton en den Kadharmadhyaksan gelegen hebben. De Kraton ligt hier Noordelijk. Voor het overige wijkt Majapahit echter zeer aanzienlijk van het oorspronkelijk Hindoe-recept af. Immers ligt in Majapahit, zooals wij vroeger reeds zagen, het voornaamste plein buiten het centrum, ten Noorden van den Kraton gelegen, een plein, waaraan die Kraton met een Siti Inggil aansluit, en waaraan ook het voornaamste tempelcomplex gelegen is.

Na de verwoesting van Majapahit door de Mohammedanen en de terugverovering der stad door de Hindoeïstische Girindrawardhana's wordt het oude Hindoe recept voor het nieuwe Majapahit gevolgd, terwijl de Mohammedanen het plan van Majapahit blijven volgen en vervolmaken. In Majapahit zelf is de Noordelijke Aloon-aloon nog allesbehalve een effen vlakte en wij zagen, dat er hier ook nog allesbehalve sprake is van een centralen aanleg. Dit wordt op den duur in de Mohammedaansche-Javaansche steden, zooals wij weten, anders; en — terwijl de Kadharmadhijaksan op den duur wegvalt — wordt het oude stadscentrum (het centrale pleintje) tot Aloon-aloon Kidoel, zoodat het Vorstenverblijf en wel de groote troonzaal het zuiver gedefinieerd centrum van den stadsaanleg wordt.

Merkwaardig voor Java is, dat wel een stadskern, niet het geheele bewoonde gedeelte bevestigd werd. Wel is waar wijkt men in den woeligen eersten Mohammedaanschen tijd daarvan af, maar al spoedig komt men tot den ouden zoo uiterst gunstigen opzet terug. Deze kan uiterst gelukkig worden genoemd, omdat zij geen breidel stelt aan den natuurlijke groei der steden. Deze oplossing staat in verband met en is alleen mogelijk geweest door de in den ouden tijd voor Java spreekwoordelijke veiligheid.

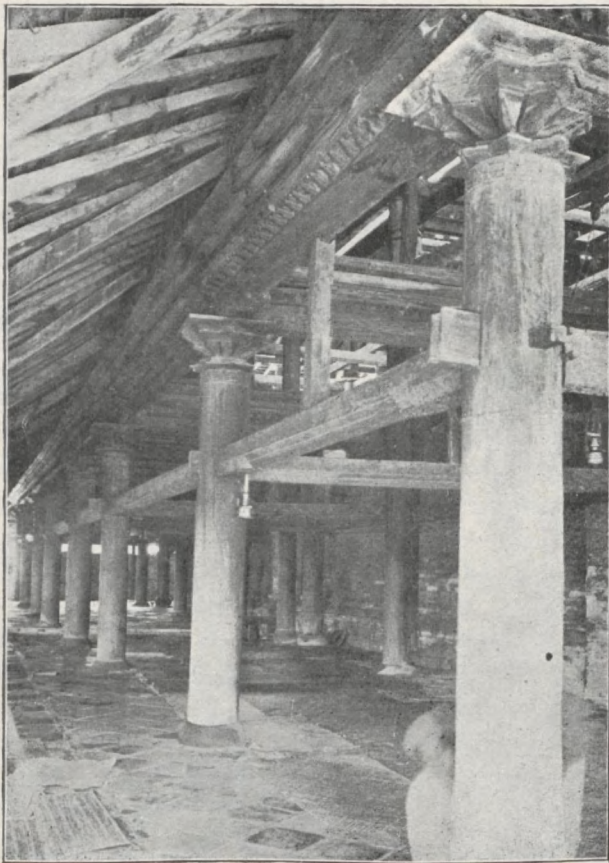
No. 1. HISTORISCHE ONTWIKKELING DER JAVAANSCH E BOUWCONSTRUCTIE.

Als voorbeeld van afb. 2, zie Djawa IV, 1923 Afb. No. 18, rechts.

" " afb. 3, zie ibid. Afb. Nos. 16 en 14.

" " afb. 4, zie ibid. Afb. No. 14, geheel rechts.

" " afb. 6, zie Djawa II, 1923, de afbeelding der pendapa uit Poerbalingga (Banjoemas) bij het artikel: het Javaansche Bouwambacht.

No. 2. MASDJD AGOENG TE CHERIBON, ZIJBEUK. (Zie No. 1, afb. 9).

No. 3. MASDJD AGOENG TE DJOKJA. (Zie No. 1, afb. 10).

Mede in verband met deze veiligheid zagen wij dat in den Javaanschen bouwtrant van af Diëng tot en met Majapahit steeds meer de voordeelen van de open bouwwijze in dit klimaat werden uitgebuit in verband met de beschreven ontwikkeling der omwallingsarchitectuur, waarin de steenbouw der Middeleeuwen bewaard blijft.

Het is bijzonder belangwekkend om de verdere ontwikkeling van het stadsplan en van de omwallingsarchitectuur tot in den lateren Hollandschen tijd toe te vervolgen. In den armeren tijd, die op de rijke Middeleeuwen volgde, werd niet meer elk verblijf, elk ghetto op zich zelf omwald, maar beoogde men met de omwalling meer de vorming van gave stadsbeelden: de voornaamste pleinen en straten. De afbeelding in mijn artikel over het Inlandsch Bouwambacht van het straatje in Troesmi bij Cheribon (DJAWA 1923 No. 2, overgenomen uit het Indisch Bouwkundig Tijdschrift) is daarvan een merkwaardig voorbeeld. Op den duur vereenvoudigde men ook dezen opzet, hetgeen in ieder geval het groote voordeel bezat, dat het overslaan van branden van de eene kampoeng naar de andere door de muurwerken werd belemmerd. Van de oude omwallingsarchitectuur werden dan de eigenlijke omwallingen weggelaten of door levende paggers of slooten vervangen, en bleven alleen poorten, en eindelijk alleen pylonen over ter aanduiding van het begin van de bebouwde kom of van de binnenkomst van de voornaamste wegen op den Aloonaloon. Deze laatste oplossing kennen wij van alle typisch Indische steden. Bij allen ongezochten eenvoud is hier nog sprake van een voortreffelijken aanleg, van stedenbouw in den besten zin des woords, waarbij een buitengewoon fraai effect bereikt werd door een zinrijke toepassing van beplantingen. De Hollanders van dien tijd wisten de goede eigenschappen van den Javaanschen aanleg te waardeeren. Hoe is het mogelijk, dat men heeft kunnen toestaan, dat zoovele oude steden bijna stelselmatig werden verminkt en verknoeid.

Ook het beginsel van de naar alle zijden in hare ontwikkeling onbelemmerde stad: de stad, gebouwd langs uitstralende wegen, niet in bouwblokken, namen wij bij den aanleg van Weltevreden over.

Het is ten zeerste te betreuren, dat wij ook dit beginsel hebben prijsgegeven. Alleen door het volgen van dit principe toch wordt concentratie van het verkeer langs enkele hoofdverkeerswegen mogelijk en daarmee gemakkelijk rendeerende verkeersmiddelen. Bovendien worden de Inlandsche en Europeesche wijken bij dezen opzet als vanzelf in onderling verband gerangschikt, zonder dat zij van elkander overlast of hinder kunnen ondervinden.

Ook had ik gelegenheid te wijzen op het esthetisch verband, tusschen de parallele ontwikkeling van het woninginterieur en die van de omwallings architectuur, waarbij de ruimte der binnenhoven als het ware bij de binnenruimte der open hallen betrokken werd. Ik dien thans nog de Javaansche bouwconstructies te bespreken, de constructies dier binnenruimten-zelf. Wij zullen zien, dat ook daaruit, en lang niet het minst, blijkt van een eigen lokale school, welker ontwikkeling van af de eerste tijden te vervolgen is. Hier zullen wij dus een houtbouw behandelen, en wij zullen zien, dat deze er een is van geheel eigen karakter, van geheel eigen, edele beginselen, een bouw, die met het volste recht klassiek kan worden genoemd. Alleen gebrek aan inzicht, belangstelling en kennis van het nog aanwezige bouwbestand kan iemand ertoe leiden aan dezen bouw den naam ARCHITECTUUR te ontzeggen. Ik kan dit gemakkelijk aantonen.

b. Beginselen der Javaansche bouwconstructie.

Het spreekt van zelf, dat ik in een tijdschrift als dit niet in extenso kan ingaan op de techniek van het Javaansche bouwvak. Hier moge dus slechts een behandeling der hoofdzaken volgen, vooral aangezien ik eerlang in de gelegenheid zal zijn hetzelfde onderwerp meer in den breedte te behandelen in het Indisch Bouwkundig tijdschrift.

Ieder heeft wel eens een platte, breede lineaal in zijn handen gehad, en ieder weet ook, dat zulk een lineaal plat gelegd gemakkelijk door buigt, op zijn kant gezet echter zeer stug is. Een eenvoudige redeneering doet inzien, dat bij een dergelijke buiging de houtvezel aan de bolle zijde uitgerekt wordt, aan

de holle zijde samengedrukt. Deze twee tegengestelde krachten verzetten zich tegen de doorbuiging. In het midden moet de overgang tusschen de getrokken en de gedrukte zônes liggen en de door de buiging in de lengterichting van de lineaal ontstane spanning gelijk aan nul zijn. De hefboomsarm tusschen de uiterste vezels is bij de op haar kant geplaatste lineaal grooter dan bij de plat gelegde: van daar de meerdere stugheid.

Aan den anderen kant echter, zal — indien wij de kracht, waarmede wij de lineaal krom duwen steeds grooter makende staande lineaal eerder breken dan de plat liggende, juist omdat de laatste veel verder door kan buigen. Zoo zal een balk op zijn kant voortreffelijk in staat zijn om een vloerbelasting te dragen. Te ver belast echter zal hij breken, terwijl een balk op zijn plat bij te ver gaande doorbuiging eer van zijn oplegpunten los zal schieten, dan dat hij breken zal. Dezelfde grootere hefboomsarm, tusschen de uiterste inwendige spanningen, die den staanden balk stug maakt, bewerkt ook, dat in den uitersten vezel, waarin alle kracht feitelijk wordt opgehoopt, veel eerder de maximale spanning, die het hout verdragen kan, bereikt wordt, dan in den liggenden balk. In dien zin is onze liggende balk sterker, of liever taaier: het is het geval van den eik, het ranke riet en den stormwind.

Indien men nu de einden van den plat gelegden balk vast houdt, dan zal hij niet verder doorbuigen dan tot een bepaald punt, omdat hij dan als een gespannen touw gaat werken: er is dan minder sprake van een getrokken en een gedrukte zône, maar de trekkracht zal zich over het geheele lichaam van den balk verdeelen.

Dit beteekent, dat als een balk vóór dien tijd al even gebogen is (en anders werkt hij immers niet als een gespannen koord) dat de spanning in de gedrukte zône ten gevolge van de ook over die zône verdeelde trekkracht verminderen zal, de spanning in de getrokken zône echter zal grooter worden. En als deze laatste spanning — zooals bij den bestaanden balk — al eenmaal dicht bij haar maximum is, zal de balk breken. Een balk op zijn plat gelegd is onder

deze omstandigheden dus **STERKER** dan dezelfde balk op zijn kant. Deze meerdere sterkte is te meer belangrijk, omdat, zooals wij reeds zagen, bij de op doorbuiging belaste balken de draagkracht uitgeoefend wordt door de in de uiterste vezels opgehoopte spanningen, terwijl bij een balk onder de boven aangegeven omstandigheden nagenoeg het geheele lijf van den balk mee kan doen om de benodigde kracht op te nemen. Er is hier veel minder sprake van „gevaarlijke zônes”.

De wijze, waarop balken zich onder hooger genoemde omstandigheden gedragen zijn in de Europeesche techniek zeer wel bekend. In het gewone Ingenieurshandboek „Hütte” vindt men de formules vermeld om balken onder die omstandigheden te berekenen. In de Europeesche techniek heeft men van deze gunstige eigenschappen echter een veel minder groot gebruik gemaakt, dan op Java, waar men er natuurlijk niet langs den weg van redeneering toe gekomen is, maar langs den weg van de practijk. Zelfs is de kans niet gering, dat de Javanen door de „redeneeringen” van sommige Europeanen omtrent hun bouwconstructies danig van de wijs gebracht zullen worden, want tusschen beide tot stelsel doorgevoerde beginselen bestaat een zeer merkwaardige kloof.

Het is begrijpelijk, dat dit beginsel in Europa geen gemeengoed in het gewone bouwambacht werd. Er zijn daar te veel constructies aan de orde van den dag, waarbij het onbruikbaar is.

Een vloer bijvoorbeeld, waarbij voor de balklagen van deze constructie gebruik zou worden gemaakt, om lichter dan anders te kunnen construeeren, zou zoo soepel zijn onder het bewandelen zoodanig heen en weer schommelen, dat men er zich minder veilig op zou voelen en meubels, enz. geen vasten stand zou kunnen geven. Merkwaardig is dan ook, dat de Javanen, die dit constructiebeginsel bij den bouw hunner groote pendopo's toepassen, daarbij aan den zeer zware dakbedekking den voorkeur geven boven een lichte, omdat het gewicht der dakbedekking de stabiliteit verzekert. Een zeer ernstige complicatie ontstaat in den laatsten tijd, doordat

des teeds duurder wordende houtprijzen het voor de Javaansche Grooten in Solo en Djokdja bijna ondoenlijk maken om de dakbedekkingen van zeer zware sirappen te blijven onderhouden, die op hun pendopo's thuis hoozen: Door het aanbrengen eener lichtere dakbedekking worden deze gebouwen m i n d e r sterk, d.w.z. meer onderhevig aan schommelingen en schokken ten gevolge van rukwinden en aardbevingen Dit ter illustratie: de reden zal hierna bij de behandeling van enkele bouwtypen duidelijk worden.

De berekeningen, die ik maakte om de consequenties van dit bouwbeginnsel behoorlijk te leeren kunnen hier natuurlijk niet worden gepubliceerd. De voornaamste consequenties zijn echter de volgende:

a) Bij op doorbuiging belaste balken (par manière de dire, dus volgens de Europeesche bouwconstructie) moet men bij dezelfde gelijkmatige belasting een balk, die een gootere ruimte overspant, zwaarder maken, (grootere afmetingen geven) dan een balk, die een kleinere ruimte overspannen moet. In den Javaanschen bouwtrant daarentegen kan men binnen bepaalde grenzen voor alle overspanningen met dezelfde lichte afmetingen volstaan.

Een merkwaardig verschil komt al dadelijk op zeer markante wijze tot uiting in den afstand, waarop in de beide bouwscholen de steunbalken of gordingen onder een dakroosterwerk worden gelegd. Dit zijn de balken, waarop de dracht van de dakbedekking door middel van de sparren en panlatten (het dakrooster) neerkomt. In Europa vindt men in normale bouwwerken zelden gordingafstanden van meer dan 1,75 M. toegepast, hoogstens van 2 M. à 2,25. Op Java echter zijn gordingafstanden van 5 en 7 Meter allesbehalve uitzonderingen en komen zij zelfs voor van 10 Meter. Voor deze grootere afstanden vindt men geen daksparren van zwaardere afmeting toegepast dan voor de kleinere. Onder sommige omstandigheden, waarop ik hierna terug kom, vindt men juist het omgekeerde.

b) Zooals reeds werd opgemerkt heeft de

op Javaansche wijze toegepaste balk niet uitsluitend de werking van een gespannen koord, waaraan iets opgehangen zou zijn, maar werkt het effect der doorbuiging wel degelijk nog mede. Wordt de in de balk aan-gebrachte trekkracht vergroot, wordt het touw dus meer gespannen, dan werkt de doorbuiging, die daarbij geringer wordt, minder mee. Omgekeerd wordt die trekkracht geringer, wordt het touw te veel gevierd, dan wordt te veel aan de doorbuiging overgelaten, en kunnen voor den balk gevaarlijke inwendige krachten ontstaan. Binnen bepaalde grenzen echter, waarin men den balk (het gespannen koord) viert of aanhaalt: dat wil dan zeggen, waarbinnen men die trekkracht vergroot of verkleint, blijven de in dien balk optredende maximale spanningen ongeveer gelijk.

Deze omstandigheid is voor den Javaanschen bouw van buitengewone beteekenis geweest. Hoe, dan zal men zich het best kunnen indenken indien men zich een tent denkt, gespannen om één paal in het midden. Een optredende stormwind zal alle tuien aan de windzijde zeer sterk spannen, terwijl die aan de andere zijde slap zullen neerhangen, voor zoover de tent aan die zijde niet opbolt. Een dergelijke slappe constructie, toegepast voor een der gebruikelijke dakbedekkingen is ten gevolge van de „werkingen” in de constructie volmaakt onbruikbaar.

Anders wordt dit echter bij een tent met stijve velden, waarbij men van af een paal in het midden vele op Javaansche wijze geplaatste en bevestigde balkjes naar alle wind-richtingen zou laten uitgaan, als men maar zorgt, dat — ook zonder wind — in al deze balken een bepaalde trekkracht aanwezig is. Een optredende wind doet aan de eene zijde in alle balkjes de trekspanning vermeerderen, zonder dat er ergens een gevaarlijke maximale spanning zal optreden. Aan de andere zijde wordt het „touw” in de balkjes wel iet of wat gevierd, maar daartegenover treedt onmiddellijk het contraeffect der doorbuiging in de plaats, dat maakt, dat hier van een hinderlijke doorbuiging geen sprake zal zijn. Dergelijke schokken als plotselinge windrukken en aardbevingen veranderen dus weinig aan den spanningtoestand

van de constructieve deelen van een aldus samengesteld gebouw. Welk voordeel dit oplevert in dit bij tijden zoo aardbevingrijke land zal ieder gemakkelijk begrijpen.

Ook door deze omstandigheid is een merkwaardig verschil ontstaan tusschen de Europeesche bouwbegrippen en de Javaansche. Wij Europeanen bouwen een overkapping bestaande uit spanten, d.w.z. de eigenlijke draagconstructie, verbonden door gordingen. Die gordingen brengen het onderling verband van alle kapspanten tot stand en dragen, zooals wij zagen het gewicht van dakbedekking en dakrooster. Het dakrooster-zelf doet in de hoofdconstructie niet mee, ten minste: wij rekenen er niet op bij onzen opzet. (In de praktijk doet dat dakrooster wel ter dege mee, en er ontstaan dikwerf volmaakt ongewenschte spanningen in). In dit opzicht kunnen wij van de Javanen leeren. Bij de Javaansche bouwwerken vormt het dakrooster een essentieel onderdeel der geheele constructie. Zonder dit dakrooster geen stijfheid, geen stevigheid en geen waarborg tegen schranken: het dakrooster is op Java dus geen dood element, dat het te dragen gewicht slechts vermeerderd.

Voor de Europeesche constructie is veel te zeggen: men moet niet denken, dat dezerzijds de voordeelen daarvan worden onderschat: het dakrooster immers is het eerst van alles blootgesteld aan den nadeeligen invloed van lekkages en het is niet meer dan voorzichtig dat men daarop bij de hoofdconstructie van zijn gebouw niet rekent. Ten aanzien van dergelijke vraagpunten dienen m.i. de plaatselijke gesteldheid van het land waarin men werkt den doorslag te geven, en in een land dat rijk aan aardbevingen is, is er voor de Javaansche opvatting veel te zeggen. In ieder geval gaat het niet aan om, alleen om het feit, dat een volk zijn daksparren en in sommige gevallen zijn balken op voor ons ongewone wijze „op hun plat” legt, dit volk alle constructief gevoel te ontzeggen: In tegendeel, dit feit kwam voort uit een volkomen logisch en constructief inzicht. Het zijn wij, die hun constructies moeten leeren begrijpen, niet zij, wien door ons het onlogische daarvan zou moeten worden bijgebracht.

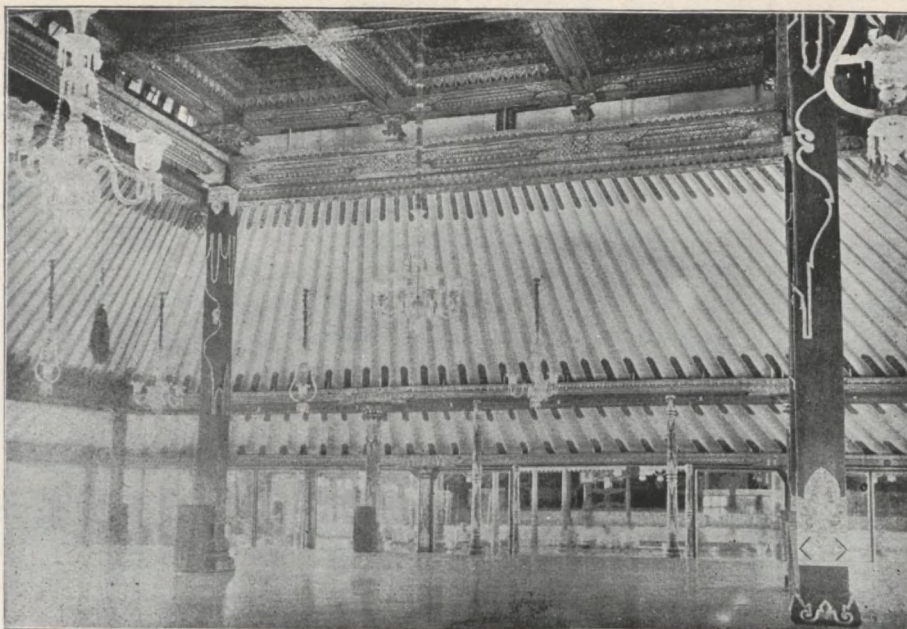
En nu merke men niet op, dat de Javaan-

sche bouwwijze tegennatuurlijk zou zijn, in strijd met het oerëlement, dat in „iedereen” mensch aanwezig zou zijn, en waardoor wij in bouwwerken wenschen uitgedrukt te zien een overwinning der graviteit, der verticale zwaartekracht door tegendruk, liefst in kloelke, zware, stabiele vormen. Zeker: de stapelbouw, waaraan wij gewend zijn, heeft zijn stoerheid, zijn charme. Wij zijn eraan gewend. Europa en Klein-Azië zijn nu eenmaal de landen geweest, waarin de gewelfbouw ontstaan is, waarin de voordeelen die voor een bouwconstructie uit de graviteit te putten zijn, wel tot het uiterst werden benut. Ons esthetisch gevoel is er geheel naar vergroeid, en wij ondervinden zekere moeilijkheid om de typische Javaansche bouwvormen te leeren waardeeren, die men welhaast een „omgekeerden gewelfbouw” zou kunnen noemen. Laat ons echter bedenken, dat voor dit volk precies het omgekeerde geldt van dat voor ons.

c) Historische ontwikkeling der Javaansche bouwconstructie.

Dat het Javaansche volk een op andere wijze ontwikkeld constructief gevoel bezit dan wij, behoeft ons allermint te verwonderen. Op plaat I heb ik verschillende kleine afbeeldingen verzameld, waaraan, naar mijn inzicht, de ontwikkelingsgang der Javaansche bouwconstructie te volgen is. In tegenstelling met andere volken had het Javaansche volk in zijn meest primitieve stadium een keur van in hun soort voortreffelijke materialen tot zijn beschikking. Wilde het verhuizen, of rondtrekken, het behoefde om te kampeeren zijn tenten niet mede te nemen: bamboe en plantaardige dakbedekkingen vond het overal. Twee palen ter steek in den grond gezet, zoo dat zij schuin naar buiten uitstonden, één verbindingsbalk erover heen en de hoofdconstructie van een optrekje was gereed. Aan dien verbindingsbalk verschillende dunne, soepele bamboes ophangen, de ondereinden daarvan door dwarslaten samen verbinden en door ter steek in den grond gestoken palen uit houden, het was mede het werk van een oogenblik. Daarop bladeren, regelmatig gelegd, eventueel uitgezocht blad, al naar gelang de meerdere be-

Doorkijk naar de Paringgittan. Zie het opgemerkte bij afb. 1, plaat I van Djawa IV 1923. Op het hoogste punt van het naar alle zijden wijd uitstaande dak is een licht- en luchtsleuf rondomden bouw-kern aangebracht.

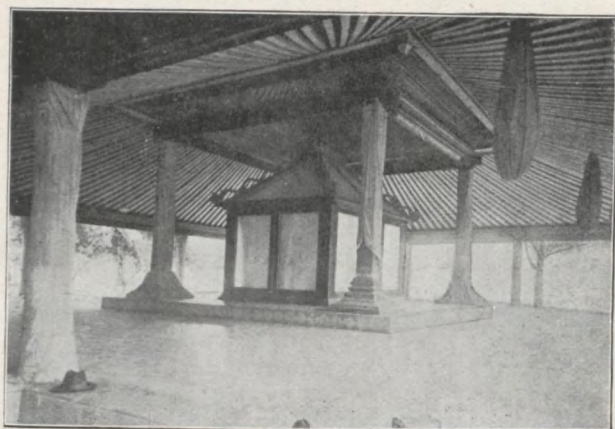

Typeerend voor de in de dakconstructie optredende krachten zijn de van afstand tot afstand aangebrachte verankeringen tusschen de aanzetten der daksparran en de lage architraafbalk. Op deze plaatsen zouden in Europeesche constructies consôles worden aangebracht.

No. 4. BANGSAL KANTJANA, DE TROONZAAL TE DJOKJAKARTA. (Zie No. 1 afb. 8).

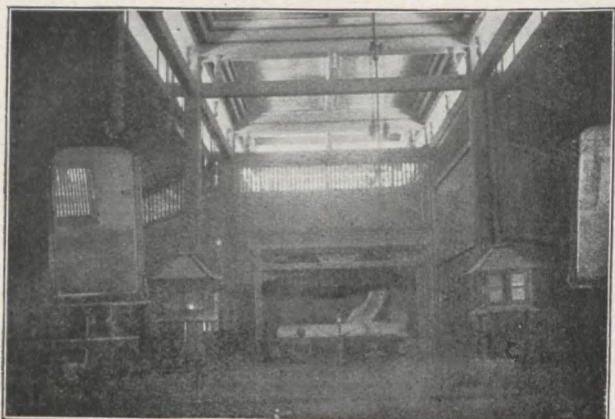
No. 5. BANGSAL WITANA OP DEN SITI INGGIL TE SOLO.

Niets is overbodig aan dit gebouw: elk onderdeel heeft den vorm, die zoowel uit constructief als uit esthetisch opzicht de meest geëigende kan worden genoemd. Uit het bouworganisme-zelf groeide een staatsierijke binnenruimte van gaven vorm, en het uitwendige is daarmede in volmaakte overeenstemming. Dit is een voorbeeld van klassieke bouwkunst in den besten zin des woords, een hoogstaande uiting van den fijnen Javaanschen geest.

No. 7. DALEM IN HET PALEIS VAN MANGKOE NAGARA, TE SOLO.

Ook in deze binnenruimte kan men nog de goede kwaliteiten van No. 6 onderkennen. De licht- en luchtopeningen in den lagen buiten wand, die ook in het gebouw van No. 6 voorkomen gaan in den Mangkoenagaraschen Dalem echter te zeer overwegen, terwijl de licht- en luchtsleuf bovenin rudimentair wordt, zelfs door glas is afgesloten. De wandbeschietingen, die — om luchtstroomingen vrij spel te laten — in No. 6 langs de bovenzijde geheel werden opengewerkt, werden in No. 7 geheel gesloten.

No. 6. DALEM OF VROUWENVERBLIJF VAN DEN KROONPRINS TE DJOKJA.

In tegenstelling tot de receptieruimten van Nos 4 en 5 treft ons de zeer sobere afwerking van deze toch zoo belangrijke binnenruimte en hare zinrijke verlichting en ventilering. In tegenstelling met de felle verlichting der receptieruimten is hier het licht heel zacht en het schijnt wel geen richting te hebben. De gelaatsrekken der stil-ingetogen, gratievolle vrouwen verschijnen hier geteekend door kleur op kleur, als uit zich zelf zacht lichtend.

In deze foto en in No. 5, beide geheel boven aan den rand, treedt het verschil in constructieve functie tusschen de daksparran en de hoekkepers duidelijk aan den dag. De op hun plat gelegde daksparran zijn onder het gewicht der dakbedekking doorgebogen (het gespannen koord). De opgewigde hoekkepers, die het geheele dakroosterwerk gespannen houden, staan daarentegen volkomen strak.

stendigheid van het bouwwerk, en de woning was gereed in verband met het milde klimaat, — dat een open of bijna open bouw gedoogde. Voor dien verbindingsbalk (de nokbalk) zal men oorspronkelijk ook het meest voor de hand liggend materiaal: de bamboe gebezigd hebben, en wel met de holle zijde naar boven, zoodat de stand direct bereikt werd, dien deze bamboe — na hare belasting doorhangend, — tóch zou aannemen. Wij hebben hier te maken met een tent met stijve, of half stijve velden. Het verschil met een gewone, uit huiden of uit doek samengestelde tent is dit, dat laatstgenoemde tent in al haar onderdeelen „getuid” moet worden. De nok van onze half stijve tent echter is stijf genoeg om niet te zeer door te zakken, in die n e r e e n t r e k k r a c h t i n d i e n o k w o r d t t e v o o r s c h i j n g e r o e p e n . Daartoe werden de beide palen, waarop zij rust, schuin naar buiten overhellend ter steek geplaatst, en om het effect te versterken, heeft men ook het topeinde van den gevel (van die palen dus) belast door een of ander gewicht. Op deze wijze zal de hoofdvorm van den „Grooter-Soendabouw” met zijn gebogen noklijn en zijn overhangende gevelschilden ontstaan zijn. En wij zien, dat zware buffelkop versieringen aan de einden der topgevels van Bataksche woningen dus een bij uitstek constructieven zin bezitten.

De beide dakvlakken kunnen het best door schuin naar buiten uitstaande stijltjes uitgehouden worden: Zou men deze stijltjes te lood stellen, dan ware er immers kans, dat zij door het gewicht der dakvlakken, al dan niet vermeerderd door den winddruk, naar binnen worden omgetrokken.

Deze grondvorm, een gave en buitengewoon karakteristieke, blijft al zijn beteekenis behouden bij uitvoering in beter materialen zooals hout. Daarbij konden echter meerdere perfecties worden aangebracht. Den meer permanenten bouw heeft de bevolking uit den oertijd hoog van den grond gebouwd om beveiligd te zijn tegen wilde dieren, en zich te beter te kunnen verdedigen tegen hare vijanden. Men plaatste het gebouw dus op een onderstel hoog van den grond, op eene wijze, die aan de woningen der Bataklanden nu nog in alle gaafheid te zien is. Op deze wijze

werden die woningen tot ware forteressen. Op Java werden de palen van het onderstel bij hunnen kop voorzien van een sterk overstekenden rand, waardoor het opkruipen van ongedierten zooals slangen en wellicht ook ratten kon worden belet. (zie de afb No. 18 bij mijn artikel in Djawa No. 4 1924.) Deze woningen werden zoo hoog opgesteld, dat de open ruimte daar beneden bewoonbaar werd, en men kan zich indenken, dat in een tijd, toen hier meer geordende toestanden in het leven geroepen werden, twee stroomingen ontstonden. Bij de eene werd de woning weer meer en meer verlaagd, en veruimde men de woning-zelve; bij de andere werd de hooge woning langzamerhand meer en meer tot toevluchtsoord en voorraadschuur, terwijl men in de open ruimte daaronder bleef hui-zen. Een verdere beschutting van deze beneden-woonruimte kan daarbij door de verlenging der daken hebben plaats gehad. (Zie op de eerste plaat bij dit artikel, de afb. 1, 2 en 3; echter ook Djawa No. 4 1924 plaat III afb. 14 de woning geheel links en de tweede woning van rechts.)

Het merkwaardige van onzen tent met stijve velden is, dat ook in de dakroosterwerken-zelf gebruik gemaakt wordt van een trekkracht in de daksparren ter vermeerdering der constructie-stijfheid. De bamboezen daksparren toch, zijn aan hun onder-einden stijf genoeg om den tegendruk der kleine, schuin-geplaatste stijltjes te kunnen opnemen. De topeinden der tot dit doel gebezigde bamboes zijn echter zeer dun. Bij een oplegging op te lood geplaatste stijltjes, zou het dunne bovineinde zeker naar binnen doorbui- gen en zich begeven. De trekkracht naar buiten, die door den schuinen stand dezer stijltjes in het leven geroepen wordt, is echter voldoende in staat om, vermeerderd door het gewicht van dakrooster en dakvlak-zelf, vooral, indien nog het gewicht van een tweede dakvlak daarbij komt, de daksparren strak te trekken.

Het spreekt van zelf, dat hetgeen hierboven werd opgemerkt naar aanleiding van het naar twee zijden afhellend dak, voor het grootste gedeelte eveneens geldt voor het naar vier zijden afhellend schild- of tentdak, zooals dit is afgebeeld op afb. 18 bij mijn voor-

3
noemd artikel in Djawa IV 1924. Het wil mij voorkomen, dat uit dit type de typisch-Javaansche bouwvormen van de laatste eeuwen verder zijn ontwikkeld.

Wellicht onder invloed van Hindoe's hebben toen de omvormingen der constructie plaats gehad, die noodig waren om van de als woonruimte in gebruik genomen ruimte onder het huis: den z.g. „kolong”, een behagelijk interieur te maken. Aan de oudste realistisch geteekende afbeelding van het op deze wijze ontstaan gebouw zijn echter zeer weinig Hindoe-motieven te zien. Eerder kunnen wij de vormverandering langs den weg der logische redeneering verklaren. Het meer en meer in onbruik geraakte bovenvertrek kon rudimentair worden. Daarentegen bouwde men de benedenruimte steeds ruimer en hooger. Aan de bovenverdieping konden derhalve de schuin uitstaande wanden vervallen, zoodat de dakvlakken direct door het op de palen geplaatste balkenstel werden „uitgehouden”.

Wat den onderbouw betreft, ook daaraan hadden merkwaardige omvormingen plaats. Op de reliëfs van den Baraboedoer komen afbeeldingen voor van woningen, die op een onderbouw van in den grond geheide palen werden gebouwd. De punten, waar deze palen uit den grond komen zijn daarbij het meest aan rotting blootgesteld. Daarnaast kwam de woning voor, waarbij de palen gemonteerd waren op een op den grond geplaatst balkenraam, waarop dan — ten behoeve der beneden woonruimte een vloer werd aangebracht. De Hindoe's brachten hier de kennis der steenbewerking en van het steenbakken. Een nieuw bouwelement aan de woning deed daarmede zijn intrede: de verhoogde stoep of Batoer, waarop de houten stijlen op neuten werden geplaatst.

Men moet van af dit stadium de oude, te klein wordende woningen, en in ieder geval dien woningvorm, als rijtschuur zijn gaan gebruiken. In de tegenwoordig nog in gebruik zijnde rijtschuren immers zijn de oude vormen nog zeer duidelijk te herkennen. Het opkamertje in de volgens den nieuwen trant gebouwde woningen verloor daardoor haar practische beteekenis op den duur geheel, werd in de ideologie wellicht tot verblijfplaats van de geesten der voorouders. Men kon, nu

dit kamertje niet meer gebruikt werd, veel ranker, lichter en ruimer gaan bouwen. Daarbij werd het noodzakelijk om de kop-einden der stijlen onderling te koppelen, ten einde die stijlen op elastische wijze in lood-rechten stand te houden, nu de groote stabiliteit van den onderbouw van vroeger niet langer als vanzelf sprekend uit de constructie voortvloeide. Op dit onderstel nu werd het balkenraam geplaatst, dat dienen moest om de dakvlakken op de vorenbesproken wijze „uit te houden!”

Van den eersten definitieven vorm, dien de nieuwe woonruimte op Java onder Hindoeschen invloed aannam, bezitten wij een afbeelding in het Prambanan-reliëf, dat in afbeelding No. 14, plaat III van mijn artikel in Djawa No. 4, 1924 weergegeven is. (Geheel rechts). Op plaat 1, afb. 4 van dit gebouwtje „voor den kop” geteekend, teneinde de typische punten van overeenstemming en verschil met afb. 2 duidelijk te doen uitkomen. Het zal ieder duidelijk zijn, dat de toevallig als woonruimte bruikbare kolong van vroeger in dit nieuwe type hoofdzaak geworden is.

In beginsel is deze bouwvorm als bouw-kern van de voornaamste Javaansche woningen tot op den huidigen dag nagenoeg ongewijzigd blijven bestaan. De voornaamste afwijking is aangebracht in de wijze, waarop de boven-einden der vier hoofdstijlen op eenigen afstand onder den kop onderling werden gekoppeld. Op het Prambanan reliëf loopen koppelbalken om de stylen heen, wellicht verbonden aan een tweede stel, dat aan de binnenzijde kan hebben geloopt. In lateren tijd, toen vermoedelijk de houtbewerkingstechniek verder gevorderd was, werden de koppelbalken tusschen de stijlen geplaatst en met pen-en-gatverbinding daaraan bevestigd. Aan den Bangsal Witana op den Siti Inggil te Solo vindt men den koppelbalk nog aangevuld door versierd lijstwerk, dat om de stijlen heenloopt. Is dit wellicht een aanduiding, dat wij hier met een zeer oud gebouw te doen hebben? De oude bouw-wijze vond ik alleen nog terug in Poenoeng bij Patjitan, een nog bijna ongerepte streek. De om de stijlen heen loopende koppelbalken waren er geheel versierd. Ik kan daarvan

geen afbeelding produceeren . Een fotografische opname mislukte tot mijn leedwezen geheel.

Evenmin als te voren toen — bij den meest primitieven tentbouw de stijltjes onder den dakrand niet verticaal konden worden geplaatst, evenmin als toen had men bij den nieuwen bouwtrant op het balkenstel te doen met een zuiver verticalen druk van het gewicht der dakvlakken alleen. Het zou dan ook volmaakt onlogisch zijn geweest indien men voor het Javaansche balkgestel of „entablement” den reeds vroeger ontleenden vorm van balken „op hun kant” zou hebben bezigd. De functie, die het Javaansch entablement te verrichten heeft kan het best worden weergegeven door een „open houden van de parapluie” die door de dakvlakken gevormd werd. De vormgeving der tegenwoordige pendopo's is in dit licht buitengewoon zinrijk. (Zie de serie afbeeldingen op plaat II bij dit artikel).

Het spreekt van zelf, dat men ernaar streefde om op den hierboven beschreven onderbouw een zoo ver mogelijk overstekend dak te plaatsen. Dit deed men eveneens op zinrijke wijze, door op het balkenraam met trapsgewijze overkragingen enkele, steeds wijdere, volgende balkenramen te plaatsen, die dus in hun schuine opstapeling gezamenlijk den schuin naar binnen gerichtten plaatselijken daklast droegen. Het aantal overkragingen werd daarbij tot embleem, tot aanduiding van den rang of van de kaste van den bewoner.

Een punt van kritiek heeft het Javaansch balkgestel uitgemaakt, ook alweer omdat daarin het oerlement, dat in elken mensch aanwezig zou zijn, en dat in de vormgeving zijner gebouwen de „primitieve” verticale zwaartekracht wenscht overwonnen te zien niet zou worden bevredigd. Bij beschouwing op den keper blijft van deze kritiek niet veel over.

Bij het toepassen van ruimer woningen en grooter dakvlakken werd de beteekenis van de verticale krachten, die op het balkgestel werkten vooral niet grooter, zooals uit het volgende moge blijken. Men kon daarbij niet meer volstaan met een eenvoudig „uithouden” van de dakvlakken. Wilde men dezelfde

bouwonderdeelen, dezelfde voor oesoeks (dak-sparren) gebruikelijke bamboes of houtafmetingen blijven gebruiken, dan had men te zorgen voor eene aanzienlijke vergrooting der trekkracht in die oesoeks, waarmede „het koord” gespannen kon blijven. Deze oesoeks waren bevestigd tusschen het balkgestel eenerzijds en een zeer eenvoudig dakgeraamte anderzijds, welk dakgeraamte bestond uit een korte, stevigen nok, (soms aan een dek-balk gekoppeld tot een stijf geheel) en een viertal hoekkepers, die van af de einden van dien nokbalk uitstonden naar de hoekpunten van het balkgestel daaronder. Houten dak-sparren werden bevestigd met spijkers van brons of nog edeler metaalsoort, en werden overigens op zoodanig wijze in de balken ingelaten en gezwaluwstaart, dat zij nog konden worden opgewigd. Op dergelijke wijze aangebrachte daksparrren zullen — bij grootere overspanningen — ongetwijfeld eenigszins doorbuigen, waarbij de balken naar boven, of ten minste naar binnen zullen worden getrokken. Het geheele geraamte kon echter worden opgespannen tot een volkomen stijf geheel, doordat genoemde hoekkepers konden worden opgewigd.

Deze buitengewoon zinrijke werkwijze kwam niet alleen aan de stijfheid van het geheel en aan de draagkracht der daksparrren ten goede, zij deed ook een trekkracht ontstaan in de balken-zelf van het entablement, welker draagkracht daardoor tegelijkertijd werd vergroot. Bovendien werd door de opwiggung der hoekkepers bereikt, dat het gewicht van het geheele dak nauwkeurig op de hoekpunten geconcentreerd werd en dus direct op de steunpunten werd overgebracht. Met deze voorkennis behoeft het ons niet meer te verwonderen, dat men bij de toegepaste, enorm zware dakbedekkingen aan zijn groote gebouwen de steunpuntsafstanden van 10 en 12 Meter dorst toe te passen, die wij naast onnoozel schijnende balkafmetingen in sommige Vorstenlandsche pendopo's aantreffen. De groote pendopo van de Astana Mangkoe Negaran te Solo is in dit opzicht wel de meest merkwaardige, hoewel lang niet de mooiste. Toch staat ook deze constructie reeds bijna honderd jaar.

Wilde men nu een dergelijke binnenruimte

verder uitbreiden, dan lag het voor de hand om — evenals men zulks vroeger bij zijn oerbouw gedaan had, — het tweede dakvlak niet op het balkgestel van den middenbouw op te leggen maar om het op te hangen aan den dakrand van het dakoverstek van het middendak. Immers kon men hierdoor de trekkracht vergrooten, die in de sparren zoo gewenscht was. Door nu de volgende daken een steeds flauwer helling te geven, werd het zelfs mogelijk om de dracht op het balkgestel van den middenbouw door het aanbrengen van dit tweede dakvlak desgewenscht te verlichten, omdat daarmee de dakrand van het bovendak eerder werd opgelicht (naar buiten getrokken) dan neergedrukt. Het geheele aldus verlengde dakvlak wordt dus uitgehouden door den volgenden ringbalk, waarin weer door opwiggings van de bij behoorende hoekkepers een zoodanige trekkracht wordt te weeg gebracht, die ook dit dakvlak span staat. Op overeenkomstige wijze hebben volgende uitbreidingen plaats. De toestand van deze volgende balken wordt nu eenigszins bedenkelijk. Niet, dat er gevaar is, dat zij zullen breken, (ook in deze balken is voldoende trekkracht aangebracht), maar wel zullen zij zonder bepaalde voorzieningen naar binnen doorbuigen, en de maat dezer doorbuiging mag een zeker maximum niet overschrijden. De opvolgende opleg balken worden — zooals ieder begrijpen zal — van hoekkeper tot hoekkeper gemeten hoe langer hoe langer, de daaronder staande kolommen bij elke volgende balk korter. Een doorbuiging naar binnen, die in verhouding tot de groote lengte dezer balken niet noemenswaard kan worden genoemd, kan zeer aanzienlijk, kan zelfs bedenkelijk worden ten opzichte van de steeds korter wordende kolommen. Een doorbuiging van bijvoorbeeld 15 cM. zal men op een balk van 30 M. lengte ternauwernood opmerken. Een kolonnetje echter van 3 M. hoogte, dat 15 cM. scheef staat, zal ons oog nimmer kunnen bevredigen, al bestaat er nog zoo weinig gevaar, dat de constructie zich zal begeven. Er zijn dus bijzondere voorzieningen noodig om die buitenbalken op afstand te houden.

Het eenvoudige middel is wel, dat men — op dezelfde wijze als men de hoekkepers be-

zigt om het dakvlak te spannen — van afstand tot afstand een soort tegendrukstempels aanbrengt tusschen het balkgestel van den middenbouw en de balken dezer omgangingen. Deze methode wordt het meest toegepast bij den eenvoudigen bouw. Een typisch voorbeeld daarvan is de pendopo uit het Poerbalinggasche, gereproduceerd bij mijn artikel over het Inlandsch Bouwambacht, dat hierboven reeds werd aangehaald.

Een tweede methode zou ik die van inwendige conterforten willen noemen. Wij hebben inderdaad met een „omgekeerden gewelfbouw” te doen, en de Gothiek kent uitwendige conterforten en luchtbogen, die — aan de buitenzijde der gewelven aangebracht — den zijdelingschen druk der gewelven door een tegendruk opheffen. Deze methode wordt vooral bij den moskeebouw toegepast.

Om deze methode duidelijk te maken kan een vergelijking met den Europeeschen bouw dienen. Onze kaspanten maken wij zooveel mogelijk tot driehoeken, omdat de hoekpunten van een driehoek ten opzichte van elkander volkomen vastgelegd zijn. Een zeer eenvoudig kaspant wordt gevormd door twee stevige en stijve spantbeenen, die schuin tegen elkander staan, waarvan de voeten op de muren worden geplaatst, en waarvan de bij elkander komende toppen den nokbalk dragen. Een rechte, horizontale trekstang verbindt de voeten der beide spantbeenen onderling, en zorgt ervoor, dat zij niet van de muren af kunnen schieten. De daksparren en panlatten worden op gordingen en op den nokbalk bevestigd, en doen niet mede in het hoofdstelsel der constructie. Het spreekt vanzelf, dat de beide spantpooten vooral een drukkracht op te nemen krijgen, die door de trekkracht in den trekstang wordt omgezet in een loodrechten druk op de muren. De bovenrand van het kaspant wordt dus gedrukt, de onderrand getrokken.

Het Javaansche systeem kan het best worden toegelicht aan afb. 9 van plaat I, waarin het constructie-schema vervat is, van den Masdjid Agoeng te Cheribon zooals ik dien in zijn oorspronkelijken toestand meen te moeten reconstrueeren. Reusachtig hoge palen ondersteunen hier in het midden den nokbalk. Het balkenraam van den midden-

De open hal in de fraaiën, beschaduwden voorhof. Van voor naar achter volgen de daken van:

1, den Topengan, 2, de Pendopo; 3, den Paringgitan; 4, den Dalem.

No. 8. PENDOPO EENER SOLOSCHER PANGERANWONING.

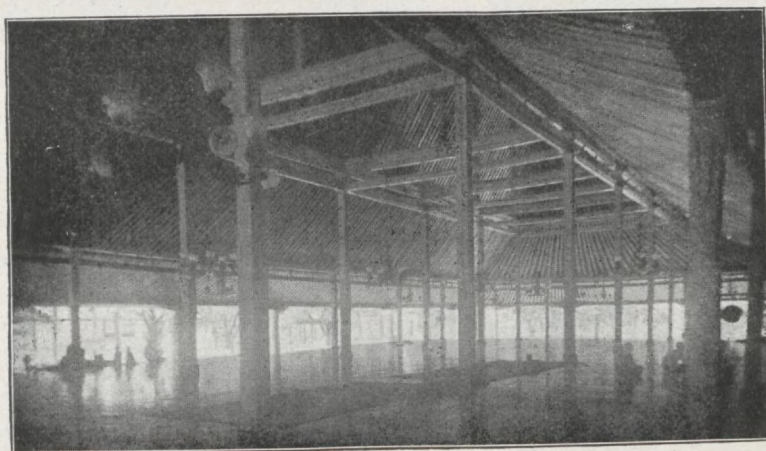
Het naar alle zijden open interieur is niet anders dan een verhoogd en overdekt, centraal gedeelte van den voorhof. Bij ceremoniën en andere

feestelijke gelegenheden verzamelen zich in den voorhof de honderden gasten en belangstellenden, die de plechtigheden bijwonen.

No. 9. PENDOPO EENER SOLOSCHER PANGERANWONING.

Typische illustratie van de werking der „verwijde binnenruimte“, die door de toepassing van de lage omwallingen buiten om de soerambi nog versterkt wordt. De enorme afmetingen blijken, indien men de op de foto geheel

links, op het midden der lange zijde zittende figuurtjes als maatstaf aanneemt. Typisch voor de constructie is de plaatsing zeer dicht op elkaar van de breede dakspanten boven den smallen, uitersten ommegang.

No. 10. INTERIEUR VAN DE SOERAMBI DER MOSKEE TE SOLO.

bouw wordt dan door (gedrukte) balken op afstand gehouden, terwijl de straalsgewijs tusschen den nok en dat balkenraam aangebrachte daksparren, zooals wij reeds zagen, de trekkrachten opnemen, die wij in dit stelsel reeds hebben leeren kennen. Ook hier ontstaat een driehoek, of liever een driehoekpaar. Elke driehoek heeft ook hier twee gedrukte zijden en een getrokken zijde. Ook bij dit spant wordt door een driehoekstelsel aan alle belangrijke punten een gedefinieerden stand bezorgd. De bovenrand van het aldus gevormde spant wordt echter getrokken, de onderrand gedrukt.

Het aldus gevormde hoofdspant is niet voldoende om den vasten stand van het gebouw te verzekeren. Het hoog geplaatste dak vangt veel wind en de op neuten geplaatste palen zijn zeker niet in staat om dezen winddruk te keeren. Boven de zijbeuken echter worden dergelijke driehoeken gevormd, die den rechten stand van het gebouw volmaakt verzekeren. Het dak der zijbeuken is ietwat lager aangebracht dan dat van de middenbeuk, zoodat boven in de middenruimte rondom een licht- en luchtsleuf gespaard blijft. De aanzet van de zijdaken aan de zijpalen van den middenbouw heeft ten gevolge, dat deze palen naar buiten getrokken zouden kunnen worden. Om dit te voorkomen worden op deze hoogte de beide zijrijen echter via de middenrij palen onderling door balken gekoppeld. Beneden het bovenspannt wordt dus een tweede Javaansch spant gevormd, waarvan wederom de bovenrand, van af voet zijdak langs genoemde koppelbalken tot voet zijdak getrokken wordt, en de onderrand wordt gedrukt. De onderrand is echter zoo dicht bij den bodem geplaatst, dat men het overbodig geoordeeld heeft hem over het middengedeelte door koppelbalken door te voeren. Afbeelding van de ruimte onder den zijbeuk van den Masdjid Agoeng te Cheribon geeft een goed beeld van de zware balken, die in de zijbeuken de inwendige conterforten vormen. Door dezen opzet is aan het geheele gebouw een volmaakt vasten stand verzekerd.

Het zijdakvlak loopt buiten de uiterste, zware kolommenrij nog over eenigen afstand door, en wordt opgevangen op een rij zeer lichte steunpunten, die door tegendrukstem-

pels op afstand gehouden worden, zooals op onze afbeelding te zien is. Deze tegendrukstempels vormen in samenwerking met de straalsgewijs geplaatste daksparren en de beide oplegbalken een buitengewoon stijven dakrand, die over de geheele lengte van de kolommenrij der zijbeuk heen loopt. Aan dit gebouw eigenlijk overbodig vinden wij hierin een nieuw bouwelement, dat wij in anderen vorm nog nader zullen leeren kennen. Aan den Masdjid Agoeng heeft men op ontstellende wijze geknoeid. Men heeft het onderste dakvlak willen breken, om een derde dak aan te brengen, tusschen beide oorspronkelijke daken in. Op onze afbeelding is de wijziging door stippellijnen aangegeven. Door de onderbreking van het zijbeukdak heeft men het groote verband der constructie op de meest hopelooze wijze verbroken. Blijkbaar in een zekere consternatie over de gevolgen heeft men toen alle enorm hoge palen van het bouwwerk verdubbeld, en — te pas of te onpas — allerlei koppelbalken aangebracht. Dergelijke zinnelooze, z.g. verbeteringen der oude **bouwwerken** schijnt elk land in zijn architectuurgeschiedenis te moeten doormaken.

Wanneer zal de tijd aanbreken, waarin het Javaansche volk in een serie in behoorlijken staat teruggebrachte, exemplaren der nog in gebruik zijnde gebouwen zijner eigen architectuur een behoorlijke leiddraad zal vermogen te vinden voor de verdere ontwikkeling zijner bouwtechniek?

Na vorenstaande uiteenzetting zal de constructie der enorme moskeeën te Solo en Djokja (plaat I, afb. 10) aan ieder duidelijk zijn. Wij hebben hier te doen met drie onder elkander volgende Javaansche spantstelsels. Bij elk van deze stelsels is de trekzone door koppelbalken door den middenbouw heengevoerd. De drukranden behoeven die onderlinge koppeling niet, omdat alle hoofdstijlen van het gebouw op geringen afstand daar beneden toch weer naar buiten getrokken worden. De druk van het onderste inwendige conterfort grijpt zóó laag op de hoge stijlen aan, dat hij — evenals bij den Masdjid Agoeng te Cheribon — door die stijlen direct op den bodem wordt voortgeplant. Deze ge-

bouwen treffen ons door den gedurfd en opzetting, en een buitengewoon sobere vormgeving. Zij zijn nog zeer weinig bedorven. Het is te betreuren, dat dit laatste niet van de moskee-erven gezegd kan worden. Van de uiterst stijlvolle soberheid van vroeger is in de bebouwing daarvan zeer weinig meer te bespeuren. Te meer valt dit te bejammeren, omdat de stemming in de open voorhal der moskee, de z.g. Soerambi erdoor wordt bedorven.

De derde methode om een omzwikken der buitenste zuilenrijen te voorkomen wordt voornamelijk toegepast aan de voornaamste receptieruimten, zooals de troonzalen (bangsals) der kratons en de groote voorhallen (soerambi's) der moskeeën. Bij dezen bouwvorm werden de voordeelen der constructie uitgebuit om den hoogsten vorm van monumentale en decoratieve pracht te bereiken in een bouwkundige samenstelling, waarvan de uitwendige vorm in volmaakte overeenstemming is met het inwendige. Al het onedele werd hier vermeden: Alles werd weggelaten, wat slechts, in den vorm van tegendrukstutten, (inwendige conterforten), tegendrukstempels of wat dan ook, als een vreemd, van buiten af en ter opstijving aangebracht element der constructie kon worden beschouwd. Men schijnt zich bij dezen bouwvorm tot taak te hebben gesteld om voor alle gebezigde onderdeelen een zoodanigen vorm te vinden en hen bovendien op zoodanige wijze toe te passen, dat zij uit kracht der eigen geaardheid met de meeste volkomenheid de functie verrichtten, die aan andere bouwtypen zonder bijzondere hulpmiddelen niet bereikbaar was. Met andere woorden: trokken de daksparren, ten gevolge van de daarin te voorschijn gegroepen trekkracht den eigen oplegbalk krom: die sparren-zelf in samenwerking met de panlatten moesten dienzelfden oplegbalk weer rechthouden.

Nu was deze opgave bij een Javaansch dak niet zoo moeilijk op te lossen als bij gebruik van een Europeesch dakroosterwerk. Op onze smalle, op hun kant staande daksparren kunnen de panlatten slechts met één spijker bevestigd worden. Elke verbinding van panlat en spar is derhalve draaibaar om den door dien spijker gevormden spil. De Javaan echter legt zijn sparren plat. De oplegruimte

van de panlatten is derhalve zoo breed, dat die latten door twee pennen bevestigd kunnen worden, en wel op behoorlijken afstand van elkander. Het is gemakkelijk in te zien, dat bij een dergelijke verbinding draaiing niet meer mogelijk is, en dat een Javaansch dakrooster een buitengewonen weerstand moet bezitten tegen een doorbuiging in de richting van genoemde trekkrachten, d.w.z. ongeveer binnen het vlak van het dakrooster-zelf. Toch kan door deze panlatten alleen de enorme trekkracht, die op den oplegbalk wordt uitgeoefend, vooral, zoodra windrukken of aardschokken die trekkracht plotseling opvoeren, niet ten volle worden opgenomen. Nu plaatst men echter de daksparren straalsgewijs, en maakt ze spits toeloozend: aan het ondereinde breed, aan het boven-einde smal, zoodat zij den vorm verkrijgen van een zeer lange scheg. Zij worden in dien balk gemaakte inkepingen geplaatst en door gehamerd, totdat zij volkomen klem zitten, welke werkwijze juist door dien scheg-vorm mogelijk wordt gemaakt. Zij kunnen bovendien — voor het geval die inkepingen toevallig door te weinig accuratesse te ruim mochten zijn gemaakt — nog verder door wiggen worden vastgezet. Door deze bevestiging is men nu in staat elken dakspar voor zich als hefboom te laten werken, die zich tegen een krom trekken van den oplegbalk verzet. Zelfs kan men aan dien oplegbalk — vóórdat de dakbedekking wordt aangebracht, waarvan het gewicht de trekkrachten eerst ten top voert — een uitbuiging in tegengestelden zin bezorgen, zoodat de trekkrachten later dien balk juist recht trekken. Ook kan men een keer kromgetrokken balken door dikke opwiggingen op de juiste punten weer recht krijgen.

Wordt de lengte der balken rijen van de uiterste ommegangen bij zeer ruime gebouwen zoo lang, dat ook deze constructie onvoldoende zou worden, dan brengt men een dergelijke, door opwiggings volmaakt stijve, verbinding aan tusschen de sparren en een opzettelijk daartoe aangebrachten, en in kloeke afmetingen gehouden dakrand. Dakrand en oplegbalk samen vormen dan een soort geconstrueerden ligger, van den aard der z.g. „vierendeel liggers” der moderne techniek.

Door deze voorziening is men in staat zelfs de buitengewoon lange balken der uiterste ommegangen van de groote bangsals behoorlijk recht te houden. De grootste lengten, die op deze wijze worden overbrugd, treft men echter aan aan de soerambi's der groote moskeeën. Het is bijna onbegrijpelijk, dat deze enorme ruimten aan een zoo ranken onderbouw voldoende stabiliteit ontleenen. Het geheim is gelegen in het gebruik, dat van het materiaal gemaakt wordt: wij gebruiken van onze balken den uitersten vezel, de Javaan gebruik daarvan het grootste gedeelte, zonder de voordeelen, die het contra-effect der buiging oplevert volkomen prijs te geven.

De kracht, dien de sparren in genoemde functie van rechtbuiger te doen krijgen wordt in sommige gevallen veel aanzienlijker dan die ten gevolge der gewone belasting. Die kracht moet worden uitgeoefend door de onder-einden der daksparren. Het is dus ook volmaakt logisch om die sparren schegvormig te maken: het breedst op het punt, waar de grootste krachten moeten worden opgenomen. En ook in dit verband blijkt weer niet alleen het logische, maar het noodzakelijke van het platleggen der sparren: de krachten, die hier te overwinnen zijn, werken in het vlak van het dakrooster-zelf en niet in een richting loodrecht daarop. Merkwaardig is, dat aan de groote Soerambi's der moskeeën, in den uitersten ommegang, die de kleinste overspanning heeft, de breedste sparren werden toegepast. Toch doet dit feit ons bij den eersten oogopslag niet vreemd aan: wij accepteren gaarne die opeenvolging in afmeting: aan de onderste dakvlakken breeder, om naar boven toe steeds smaller te worden. De eigenlijke reden is echter, dat het geheele onderste dakvlak met zijn beide oplegbalken als vierendeelliger werkt van bijna 60 M. lengte.

Het gebouw, waaraan deze constructiemethode op de meest fraaie en gave wijze is toegepast is m.i. de Bangsal Witana op den Siti Inggil te Solo. De daarvan bij dit artikel gereproduceerde afbeelding is in zoverre zeer illustratief, dat in den rechter bovenhoek zeer duidelijk uitkomt, hoe de sparren doorhangen naast den strakken, opgewig-

den hoekkeper. Deze wordt door de panlaten over zijn volle lengte op zijn plaats gehouden en voor doorknikken gevrijwaard, terwijl de hoekkeper-vorstbalk, die den hoeknaad in de dakbedekking dekt, aan de buitenzijde nog een extra versterking vormt. Dit gebouw is een z.g. tjoengkoeb, een tentdak: waarvan de grondvorm volkomen vierkant is, zoodat de vier dakvlakken elkander in één dakspits ontmoeten. Niets is aan dit gebouw onedel behalve de cementtegels van onbenullig patroon, die een moderne „verbetering” uitmaken. Niets is van de constructie weggewerkt: zelfs is nergens een dakbeschieting aangebracht, en ook de kapruimte van den middenbouw is volmaakt opengewerkt. Het is zeer te betreuren, dat ik de bewakers van het gebouw er niet toe kon krijgen de fraai bewerkte kolommen van hun hoezen te ontdoen. Op onze afbeelding verschijnt dit gebouw dan ook niet in zijn vol-len luister. De ontbloote voet van een dier kolommen kan echter doen zien, hoe volmaakt in overeenstemming met de hoofdverhouding van het gebouw de vormgeving van de onderdeelen, b.v. van de kolomneuten gehouden is. Deze tjoengkoeb is een zeer oude vorm. Een door wanden gesloten tjoengkoeb heeft het centrum (de schatkamer — tevens kratontempel?) van den kraton van Ratoe Baka uitgemaakt. Ik verwacht ook den onderbouw van een tjoengkoeb in de Menak-Djingga ruïne, het centrale gebouw van den kraton van Majapahit, te vinden. In later tijd is men dezen vorm meer voor heilige graven gaan gebruiken (Ethnologisch een zeer typisch verschijnsel). Alle Mohammedaansche heiligen van Java liggen — indien hun graf overdekt is — onder tjoengkoeb-s. Een Tjoengkoeb van tamelijk recenten datum dekt ook het voornaamste graf te Kota Gede. Het beteekende voor mij een buitengewoon voorrecht, dat ik in staat gesteld werd het fraaie interieur van dit gebouwtje te fotografeeren. (Zie de afbeelding, Djok-djasch werk).

De bovenrand van het benedendak is bij den Bangsal witana te Solo bevestigd aan den onderrand van het bovendak. De eerste vermelding van een dergelijke uitbreiding in de Javaansche letterkunde slaat op den bang-

sal op den Siti Inggil van Majapahit. Hebben wij hier met een overeenkomstig gebouw te doen? De methode is — zooals uit de hier voorafgaande bespreking reeds bleek zeer oud, en typisch indonesisch.

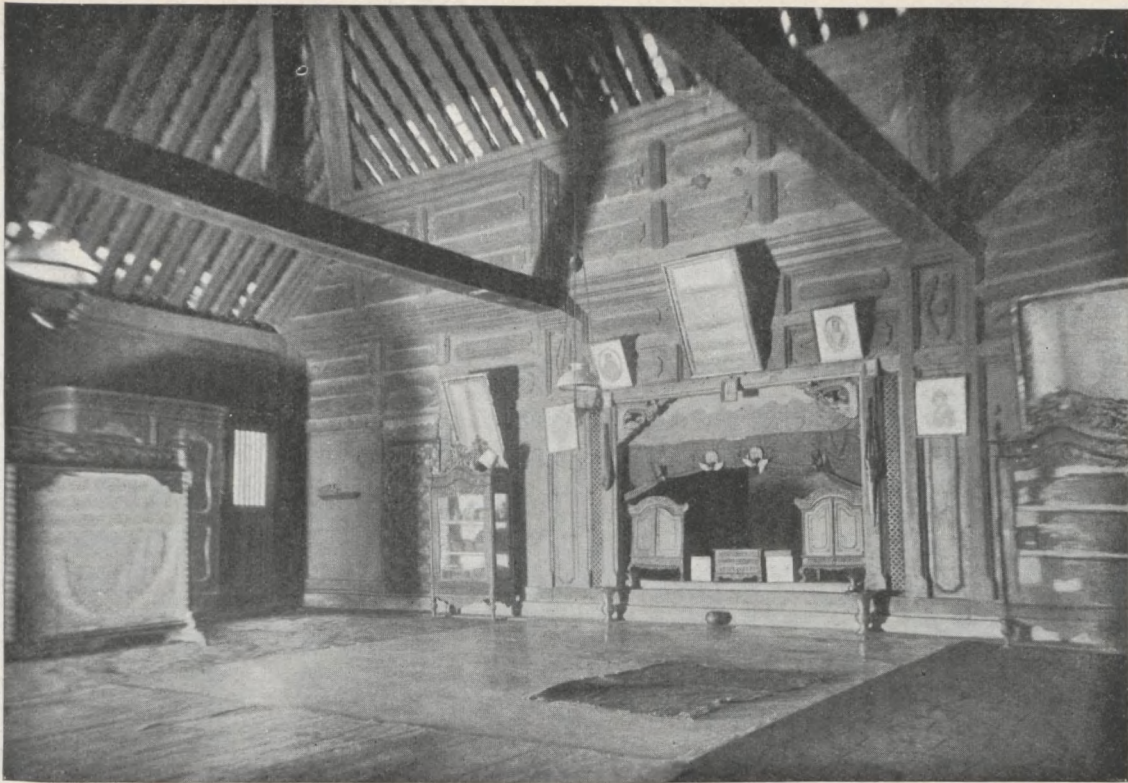
Worden de daken der omloopende zijbeuken van dergelijke gebouwen zeer steil gehouden, en vooral, indien ettelijke ommegangen worden toegepast ter verkrijging van een groote binnenruimte, dan wordt het gewenscht om den middenbouw van een afzonderlijke ventileering te voorzien, ten einde de onder den hoogen kap opstijgende heete lucht gelegenheid te geven om te ontwijken. De straalsgewijs uitstaande daksparrren van het benedendak worden dan verzameld in een zwaren dakrand, die — voornamelijk aan de hoeken — aan het dakoverstek van het middendak en op eenigen opstand daar beneden wordt opgehangen. Een buitengewoon fraai voorbeeld van een dergelijke binnenruimte vormt de bangsal kantjana binnen den kraton te Djokdja (Zie betr. afbeelding No. 8 van plaat I, onze foto, maar ook afb. I bij mijn artikel in Djawa No. 4 van 1924, en het daarbij opgemerkte.) Ook deze wijze van verruiming der binnenruimte moet zeer oud zijn. Wij vinden daarvan enkele afbeeldingen op de reliëfs van den Baraboedoer, die wel is waar wat fantastisch geteekend zijn, maar waaruit toch bekendheid met de constructie blijkt.

De hier beschreven wijze van ophangen ontmoet weinig bezwaren zolang het gaat om gebouwen, die weinig van het vierkant afwijken, en die geen al te groote bouwkeren bezitten. Worden de bovenranden der benedendakvlakken echter te lang, dan zou men ook hier tot dergelijke, meer samengestelde constructies zijn toevlucht moeten nemen als den vierendeelligger, die voor het dakoverstek langs den buitenkant van het onderste dak beschreven werd. In de meeste gevallen is zoo iets echter niet noodig. Een doeltreffende ventileering der middenruimte wordt ten volle bereikt door één ventilatiesleuf op het hoogste punt. En juist op deze plaats vlak buiten om den kernbouw worden de groote lengte afmetingen, die die voorzieningen noodig zouden maken, na-

genoeg nimmer bereikt.

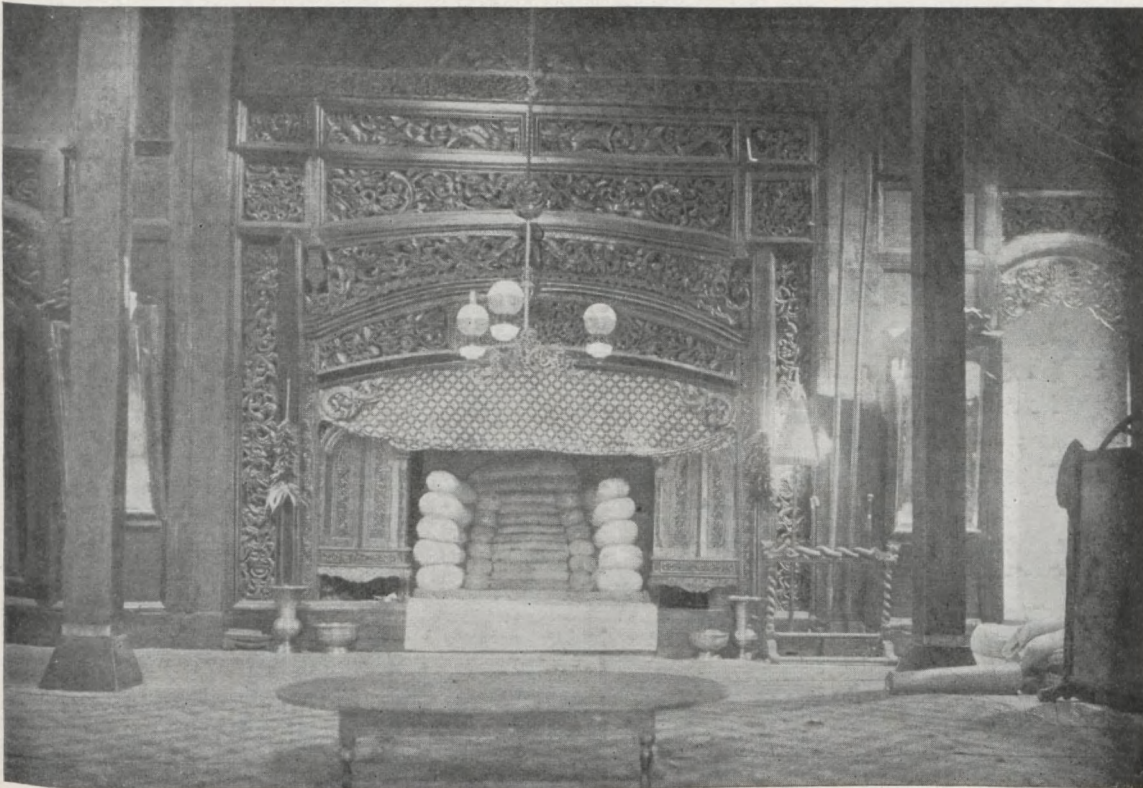
Anders wordt dit bij gebouwen, die sterk van den vierkanten vorm afwijken, zooals bij het type „Sinom”, dat voor de meest dalems (vrouwenverblijven) gebruikt wordt, en waar een dergelijke licht- en luchtsleuf eveneens moeilijk kan worden ontbeerd. Bij zulke gebouwen kan die bovendakrand echter telkens bevestigd worden aan de koppelbalken, die de kolommenparen van den middenbouw onderling verbinden en in hun loodrechten stand houden. Op de hier gegeven afbeelding van den dalem van den Kadipaten te Djokdja is deze wijze van koppelen duidelijk te zien.

Ten slotte dient hier een enkel woord te worden gezegd over de gebouwen van het Limasan type. Ook deze staan op palen. Ook deze hebben een schilddak voor den Bouwkern. Terwijl de bouwkern van de tot nu toe besproken gebouwen echter naar verhouding zeer klein was, en die gebouwen eerst ten gevolge der uitbreidingen voldoende ruim werden om aan het doel te kunnen beantwoorden, is de kern van de Limasanwoning zoo ruim, dat deze woning geen, of slechts enkele uitbreidingen behoeft (naar gelang de behoefte van den bouwer) om er een complete woning in onder te brengen. Verdere uitbreiding of de toevoeging van een pendopo heeft dan alleen plaats zoodra en voor zoover rang en stand, dan wel de nog al eens wisselende woonbehoeften van den eigenaar, zijn familie en eventueel ook zijn bedrijf zulks medebrengen. Een zeer fraai voorbeeld van een ten minste honderdvijftig jaar oude Limasanwoning vond ik te Solo. Een foto daarvan is onder de afbeeldingen bij dit artikel opgenomen. Dit is de woning bij uitstek van den nijveren Javaan, in vroeger tijd ook van den minder hoogen ambtenaar. Op onze afbeelding is duidelijk te zien, hoe door een betimmering ook een gedeelte van den bouwkern bij de afgeschoten vertrekjes betrokken werd. In deze woning minder pracht en praal gebracht; zij blinkt uit door degelijkheid en door een voornamen eenvoud, ook in de sobere versiering van de petanenomlijsting. Dergelijke voorbeelden zijn van de Javaansche architectuur zeker niet de minste.

No. 11 WONING VAN EEN PANEWOE TE SOLO. (Limasan-vorm, bouwtijd tweede helft 17e eeuw.)

Typisch voorbeeld van den fraaien, in alle soberheid krachtigen en sierlijken bouw van de lager geplaatste ambtenaren, die met een eenvoudig bouwprogram moesten volstaan en in hun woonruimte recipieerden.

No. 12. WONING VAN EEN PANGHOELOE TE SOLO. (Djoglo-vorm, bouwtijd eerste helft achttiende eeuw.)

Typisch voorbeeld uit een tijd van verslapping van het centraal gezag, toen mindere grootheden zich meester maakten van te voren aan de vorsten voorbehouden bouwvormen. Dit ging ten koste van het bouwbeginzel, dat eertijds de receptie- en de woonruimten zeer streng wist te onderscheiden en zulks ook door groote soberheid in alle woonruimten wist uit te drukken. Ons voorbeeld heeft een bewerkelijk balkgestel boven de vier hoofdstijlen en een zeer sterk bewerkte „petanen” of bruidskamer: gelegenheden bij uitstek tot nesteling van ratten en ander ongedierte. Hoe sierlijk, hoe waardeerbaar ook als kunstproduct, deze uiting is toch een exces; een exces echter, dat bij gebrek aan goede voorbeelden gedurende enkele eeuwen de mode zou aangeven bij den bouw van plattelandsgrooten en gegoede burgerij. (Zie Djawa IV 1923, het opgemerkte in hoofdstuk 5, a).

d) De Javaansche bouwtrant en het klimaat.

In het voorgaande had ik meerdere keeren gelegenheid erop te wijzen, hoezeer de voordeelen van het milde klimaat in de oorspronkelijke Javaansche bouw- en woonwijzen ten volle werden uitgebuit. Gedurende groote gedeelten van het jaar leeft de bevolking meer buiten, dan binnen haar woningen. Hoe dikwerf ziet men niet batiken, vlechten, of welke werkzaamheden dan ook verrichten op het erf, in het lommer van de hooge schaduw- en vruchtboomen. Reeds in den oertijd werd de hooge, gesloten woning verlaten voor de geheel open ruimte daarbeneden, of werden — zooals zoovele tempelreliëfs doen zien — de woninggeraamten open gelaten of slechts door gordijnen, kerees of kleppen afsluitbaar gemaakt. Hoezeer deze leefwijze in verband stond met een groote mate van persoonlijke veiligheid, en met een zeer merkwaardige ontwikkeling, die de omwallings-architectuur nam, werd mede in het licht gesteld. Bij de bespreking der verschillende gebouwtypen bleek ten slotte, welke doeltreffende ventilatievoorzieningen de Javanen aan hun groote gebouwen wisten aan te brengen. Van af de Grooter-Soenda bouwde men met haar hooge topgevels tot de moskeeën, dalems, en hooge bangsals met de groote licht- en luchtsleuven rondom, uit alles blijkt het zuiver besef, dat het effect der luchtverversching eener binnenruimte bepaald wordt door den maximalen afstand in ventilatieopeningen aangehouden. Hoe lager de onderste rij luchtopeningen bij den vloer gelegen is, en hoe hooger de daarnaast voor een goede ventilatie onmisbare hoogste rij, te beter luchtverversching zal men verkrijgen. Bij de Javaansche pendopo's en bangsals is de vloer van den laatsten omgang binnen den uitersten dakrand niet onaanzienlijk verlaagd en is een rondgaande ventilatiesleuf onmiddellijk onder de hoogste dakmuur aangebracht. Eén hoog punt onder het geheele ver uitstaande dak is voldoende om den ventilatietoestand van de geheele binnenruimte te bepalen. Men heeft niet geredeneerd over de wet op de communicerende vaten, maar men heeft haar in practijk gebracht.

e) Het Javaansch Interieur en zijn gebruik.

Indien men de verblijven der tegenwoordige Vorstenlandsche Ksatriya's vergelijkt met de fundeeringen der oudst bekende, voorname huizingen, dan blijkt de „paringgitan”, de galerij tusschen bangsal of pendoppo en dalam het meest stationnaire element te zijn geweest. De tegenwoordige paringgittans tellen hetzelfde aantal kolommen (12) dat aan de overeenkomstige gebouwen op den Diëng voorkwam. (Zie de reisschets, afb. 17 in Djawa IV 1924 het voorste gebouw type I.) Er is nog meer overeenstemming. De Diëng verblijven zijn wel veel eenvoudiger dan de huidige woonsteden. Men kan er echter toch onderscheiden: ten eerste een voorbouw in het midden, (verhoogd terras naar achteren in het midden aangebouwd), dat wellicht een Siti Inggil met onoverdekt bale'tje is geweest; ten tweede een smalle binnenplaats, waarop nog eenige gebouwen links en rechts staan, ten derde een gebouw type I, waarin ik den tegenwoordigen paringgittan meen terug te moeten zien, ten vierde een tweede gebouw type I dat op de plaats staat van de tegenwoordige dalams. Voorts een achterhof met verschillende gebouwen, welker as te lood op dien van de voorgaande staat. Altaren en kleine Tjandi's staan op het achterplein verspreid.

Aan de tegenwoordige kratons is alles vergroot. De Siti Inggil is een afzonderlijk complex buiten de muren geworden. Voorts is centraal in een geheel door gebouwen omsloten binnenhof de bangsal met afdaken gekomen, als nieuw element, waarop paringgittan en Sinom (dalem) volgen.

Of in de kratons nog gebouwen over zijn, overeenkomend met Diëng type III, ben ik niet in de gelegenheid geweest te onderzoeken. In stede van de huistempels en -altaren kwam de Vorstenmasigit, die eveneens in den tuin te midden van een vijver staat.

Al deze bouwwerken zijn in de vorstenlandsche kratons aaneengebouwd . . . door de afdaken waarmede zij zijn uitgebreid: naar verhouding staan zij niet dichter bij elkaar dan op den Diëng.

De paringgitan (van ringgit-wajang) wordt gebezigd voor de wajang vertooningen. Deze hebben een Occulte, ja, soms een ritueele beteekenis. Zijn deze wajangvertooningen wellicht in de plaats getreden van op den Diëng in deze hal gehouden ritueele ceremoniën? De Diëng verblijven zijn zeer klein, er is echter meer overeenstemming met de huidige Vorstenlandsche verblijven, dan men oppervlakkig zou zeggen.

De bouworde der dalams, „Sinom” genaamd schijnt mede afkomstig van Diëng type I en wel van het tweede gebouw van dat type der reisschets. Tegenwoordig bezitten deze gebouwen naar verhouding zeer groote afmetingen. Het aantal kolommen is zelden meer dan 8: (op den Diëng 12). Ook hier zien wij den steeds verder schrijdenden invloed van een verbeterde techniek: de mogelijkheid van grooter overspanningen leidde tot vermindering van het aantal zuilen, waarbij tevens in breedte gewonnen werd, aangezien de traveeën zuiver vierkant bleven.

In deze dalems zijn tegenwoordig goed geventileerde slaapvertrekken afgescheiden van de groote binnenruimte, die als bewaarplaats voor heilige erfstukken en praalbedden (alles: poesaka) is ingericht. Over de beteekenis dezer bruidsbedden (kobongans) werd in het vorig artikel reeds een en ander meegedeeld.

De paringgitans vervullen tegenover de dalems den rol, dien de Soerambi's innemen tegenover de moskeeën. De soerambi's, waarvan de constructie met die der paringgitans overeenkomt, zijn echter van recenten datum. De groote moskeeën van Java, zooals Demak, en Cheribon, maar ook de oudste, kleinere, zooals die van Sindang Doewoer (zie de afb. in Djawa III 1924), stonden vroeger vierkant, geïsoleerd in hunnen hof, zooals thans nog met vele moskeeën op Sumatra het geval is. Het is blijkbaar een uit den woningbouw overgenomen element. (vide mijn opmerking dienaangaande in Djawa III 1924).

Naast de zooeven genoemde beteekenis van de paringgitan vormt dit gebouw het meer intieme gedeelte van den representatieve gedeelten der woonsteden. Zij sluit dan ook direct aan bij den voorhof, die tot dit

doel bestemd is. Pendopo en bangsal moeten eigenlijk niet anders worden beschouwd dan als het overschaduwd, belangrijkste gedeelte van dien voorhof, dat dientengevolge ook verhoogd is. Die geheele voorhof, die op doeltreffende wijze overschaduwd dient te zijn (zie Djawa IV 24 onder 5, b), dient als één, gedegen interieur te worden opgevat, en in zijn geheel, in denzelfden bouwtrant, behoorlijk esthetisch verzorgd te worden. Het leven der Javaansche grooten, die als autocraten ter wereld wellicht hun weergade niet hebben gehad, was en is niet anders dan een stuk volksleven. Geen plechtigheid, geen feestelijkheid kan zich zich in dezen voorhof afspelen, of de duizenden toeschouwers stroomen binnen en zoeken zich in dezen voorhof een plekje, van waar zij alles kunnen volgen, en waar zij worden onthaald. (Brood en spelen!) Les extrêmes se touchent: tot een volmaakt democratischen aanleg werd ditzelfde beginsel uitgewerkt in den voorhof der moskeeën met zijn Soerambi, en uit esthetisch oogpunt werd in dezen aanleg het hoogtepunt bereikt. (Nog niet zoo heel lang geleden!) Deze aanleg zal in het ondervolgende nog nader worden besproken.

f) De esthetische zijde der Javaansche architectuur.

In het vorenstaande werd uiteengezet, dat de Javaansche bouwkunst — hoeveel ouds daarin moge zijn terug te vinden — allern minst op het standpunt van voor duizend jaren is blijven staan. Dit uit zich in de vorming van een behagelijk interieur in directen samenhang met een op architecturale wijze omgevormde omgeving, niet het minst echter ook in een vooruitgang der technieken. Bij de bezichtiging van de fundeeringresten van Hindoe-Javaansche bouwwerken treft het ons meestal welke reusachtige afmetingen men destijds aan de houten stijlen meende te moeten geven, ook waar het bouwwerken betrof van slechts luttele overspanning. Nog aan den Masdjid Agoeng te Cheribon, een der moskeeën uit den eersten Mohamedaanschen tijd, treft ons de frischheid der fraaie kolommenrij en die van balkgestel en inwendige conterforten, die het dak der zijbeuken

te dragen hebben. (Zie de betr. afbeelding). In de moskeeën, de soerambi's en de troonzalen der Vorstenlandsche residenties zien wij ranker afmetingen toegepast, die daaraan te meer treffen, omdat — waar meerdere dezer bouwwerken van ouder datum moeten zijn dan Solo en Djokdja, en wel juist de minst ranke — men ook in deze Vorstenlandsche school een voortschrijden van het technisch kunnen kan waarnemen. Men vindt er in het bouwkundig streven het beginsel van zuinig construeeren ook voor de esthetische zijde ten volle aanvaard.

Wie de Javaansche bouwwerken beoordeelen wil, dient zich hiervan en van de functie, die elk der bouwonderdeelen volgens de hierboven ontwikkelde bouwbeginnselen te verichten heeft, ten volle rekenschap te geven.

Het Javaansche balkgestel heeft niet in de eerste plaats een dragende functie (de open gehouden parapluie). Het stel koppelbalken, dat op eenigen afstand daarbeneden de stijlen onderling verbindt, heeft zulks allerm minst. Het is dan ook volmaakt misplaatst om — zooals sommigen doen — te vergen, dat deze koppelbalken met het balkgestel vereenigd zouden worden tot z.g. gewapende balken. Deze koppelbalken hebben den verticalen stand der stijlen te verzekeren, eenerzijds als hulpmiddel tijdens de montage, anderzijds als voorzorg tegen winddruk, aardbevingen en dergelijke zwiepingen, die voor een bouwwerk dikwerf veel gevaarlijker zijn dan de verticale dracht alleen. Een verbinding tot volmaakte stijfheid schijnt daarbij — vooral ten aanzien van aardbevingen — nadeelig te zijn. Bij aardbevingen schijnt men mogelijk te willen maken, dat het benedeneinde der kolommen bij de bevingen heen en weer bewegen kan, zonder dat de constructie boven daardoor wordt aangetast. Men schijnt hier te maken te hebben met bewegingen in zulk een snel tempo, dat de dragende functie der stijlen — mits de lenige koppeling aan het balkgestel — er allerm minst door wordt onderbroken. Deze lenigheid van samenstelling is in de vormgeving in den regel principieel volmaakt juist weergegeven.

Eerst in den laatsten tijd is men — in verband met de toepassing van daksparren,

die niet tot stijve roosterwerken vereenigd werden (onder vreemden invloed) tot de toepassing van gewapende liggers overgegaan. (Gouvts. Dienstwoningen, groote pendopo van de Mangkoenegaran). Ik kan hierin allerm minst een verbetering zien.

De ontwikkeling van den vorm van de Javaansche kolom en van het Kolomkapiteel kan het best worden afgeleid bij een beschouwing van de kolommenrij van den Masjid Agoeng te Cheribon.¹⁾ Daarbij treft het ons, dat de zware kolommen juist vóór de oplegging van het balkgestel zeer ver ingesnoerd schijnen te zijn. Zelfs zijn zij vlak onder het kapiteel nagenoeg volkomen afgebroken, terwijl slechts een onnoozel dun houten pennetje door de zware, stervormige verbreeding van het kapiteel en door het hout van het balkgestel is heengevoerd. Waartoe dan die zware opzet? zal men zich afvragen. Wanneer wij bedenken, dat de in het balkgestel voorkomende trekkrachten, die door de aandrijving der hoekkepers werden opgewekt en daarna door het gewicht der dakbedekking nog aanzienlijk werden vergroot, de voornaamste krachten zijn, die het balkgestel heeft op te nemen, dan wordt ons de constructie echter duidelijk. Bij alle hoekverbindingen immers moet de balkdoorsnede aanzienlijk worden verzwakt: de balken worden hier half om half in elkander ingekeept. Voert men op deze punten nu nog een zware, vierkante pen door het hout heen, dan blijft er van de balkdoorsnede niet veel meer over, terwijl die juist op deze punten zooveel doenlijk intact gelaten moet worden, omdat hier de verschillende krachten samenkomen. Daarom houdt men de bovengenoemde pannen zoo dun mogelijk. Ook de zware, stervormige verbreedingen, die den balken een groot draagvlak bezorgen, krijgen in dit licht allen constructieven zin, omdat daardoor de nuttige werking der dunne panverbinding wordt vergroot. Ook deze bouwvorm, die van Hindoeschen oorsprong schijnt te zijn op Java tot op heden zijn burgerrecht behouden. Toen men in later tijd de voordeelen der constructie steeds verder uitbuitte om de constructies zoo licht mogelijk te ma-

¹⁾ (Zie de afbeelding).

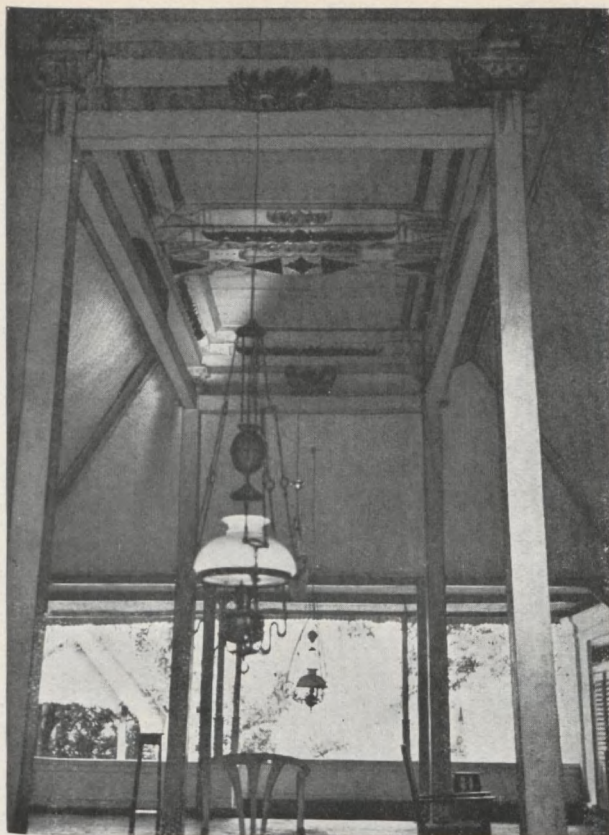
ken, liet men de balken aan de hoeken voorbij elkander heen schieten, zoodat z.g. ooren gevormd werden, die den balken eerst recht in staat stelden elkanders trekkracht over te nemen. (Zie de hoeken der balkgestellen van alle bij dit artikel afgebeelde pendopo's). Den kapiteelvorm hield men voor de voornaamste stijlen aan. Dikwerf echter plaatste men de kolommen niet onder de balkklasschen, maar ernaast, (zie de afb. No. 23 in Djawa IV '24): een volkomen logische werkwijze, die in staat stelde de houtdoorsnede verder geheel intact te laten. In deze volmaakte harmonie tusschen vormgeving en constructieve functie ligt de hoofdverdienste der Javaansche bouwwerken. Niet in de, dikwerf verslachte, decoratie.

Indien men derhalve vergelijkingen maakt tusschen de ook hier op Java op zoo voortreffelijke wijze vertegenwoordigde Chineesche bouwwerken en den pendopobouw, en men daarbij geboeid wordt daar de kloeke, stoere afmetingen, de kostbare materialen, de buitengewoon fraaie materiaalbewerking in de klentengs en in de voorname Chineesche woningen, dan dient men deze bouwwerken elk in hun eigen kader te bezien. Dan dient men te bedenken, dat in de Javaansche bouwwerken het beginsel van zuinig construeeren sinds langen tijd aanvaard werd, zij het dat hun bouwbeginzel niet door berekening, maar door ervaring gevonden werd. De Chineesche bouwwerken met hun profusie van dwarsbalken, makelaartjes en consôlereeksen staan nog voor een groot gedeelte volop in het teeken van den houtstapelbouw. Het is de herinnering aan den mysterieusen, machtigen oertijd, die ons bij de Chineesche bouwwerken aangrijpt. Deze wekt gevoelend in ons op van geheel andere orde dan die, welke latere beschavingstijdperken bij ons wakker roepen. Men beschikte in dien oertijd nog onbeperkt over de volop braak liggende rijkdommen der natuur. Een dergelijke bouwwijze — ongewijzigd — in den modernen tijd toe te passen, hetzou misplaatst zijn: esthetisch een volmaakte leugen. Het is de groote verdienste der Javaansche architectuur, dat zij daarmede gebroken heeft. Nergens vindt men bij haar ondergeschoven kroonlijsten, aangehangen consôles, dan wel te

zware afmetingen alleen van wege effectbejag toegepast.

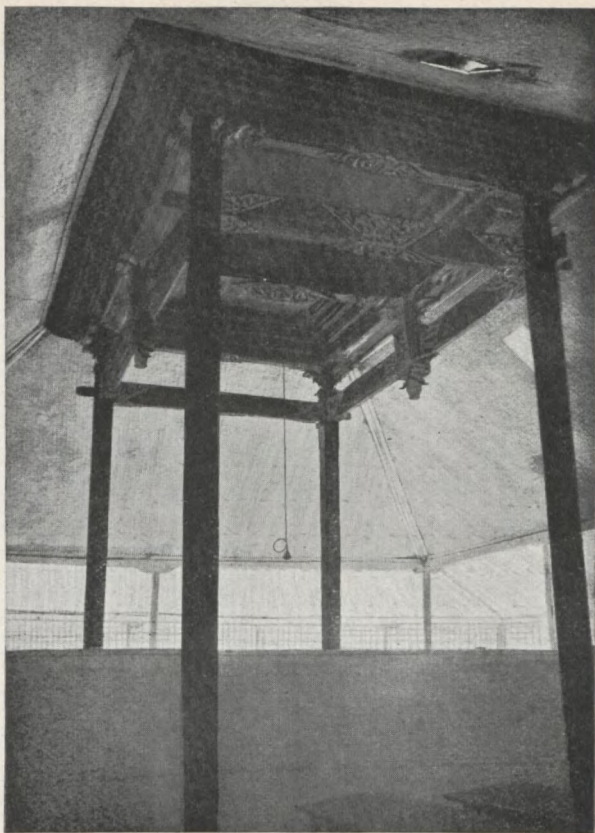
Het onbevredigende van — bij voorbeeld — een onder een dakoverstek wegschietende kolommenrij, welks oplossing in zoovele andere architecturen tot de toepassing van feitelijk onnoodige en dikwerf slechts schijnschoone aanhangsels aanleiding gaf, om maar voor het oog een zekere verrijking te verkrijgen, werd op Java op bijzonder typische wijze ondervangen. Ik doel hier op de reeds vroeger bij de behandeling der omwallingsarchitectuur besproken schikking, waarbij men door een opengewerkt of op andere wijze versierd muurtje de grondstrook onmiddellijk rondom de open hallen bij de binnenruimte betrok. Door die opmerking worden de binnenruimten als het ware verruimd, verwijd en het is deze verrijking der ruimtewerking, die ook naar buiten spreekt, die eene verrijking door consôles of door kroonlijsten esthetisch geheel overbodig maakt. Het zuiver, natuurlijk voelen van den Javaan komt ook bij deze oplossing, die bij den bouw der soerambi's aan de moskeeën gevonden werd en dus nog niet zoo oud is, weer tot uiting: de oplossing is als het ware afgekeken van de natuur. Ook de onder zwaar bosch gevormde, vrij binnenruimte wordt als het ware omperkt door een krans van bloemen en struweelen, die rondom het woud opschiet op de plaats waar de zware kruinen van boomen als waringins en karet bij den overgang naar het vlakke land aan het jonge, teere hout licht en leven laten. Ook in zulk een woud schieten de stammen en takken onder het bladerdak weg. Zoo staan ook in hun hoven die machtige moskeeën: de dakentrits omhuidend de drierfverjongde ruimte, waarvan de koelte ons weldadig overkomt, wanneer wij de omwalling binnentreden en opwaarts schrijdend met het licht de treden opgaan naar de hooge ruimte binnen.

De lichtval in de Javaansche interieurs is van een geheel eigen en ongemeene schoonheid. Het is zeer te betreuren, dat aan bijna alle, fraaie, oude gebouwen de straalsgewijze naar beneden loopende daksparren in lichte kleur geschilderd zijn: deze dakvlakken trek-

No. 13. PENDOPO
VAN DEN PANGHOELOE TE POERWOKERTO, BANJOEMAS.

Goed voorbeeld: scheiding van receptie- en woonruimten.
De bekleding van het dakrooster is een minder fraaie, latere toevoeging.

No. 14. PENDOPO
VAN DEN VOORMALIGEN KEPATIHAN TE PASOEROEAN.

Bijzonder mooi voorbeeld, waarin de vormgeving de constructieve functies van alle onderdeelen, zoowel als van het geheel op fraaie wijze doet uitkomen. Ook hieraan is de bekleding van het dakrooster een latere toevoeging.

No. 15. PENDOPO UIT DE
MANGKOENAGARANSCH E BEZITTINGEN TE SEMARANG.

(Dakroosterwerk volgens de moderne voorschriften gewijzigd.
Dit dak biedt nauwelijks behoorlijke beschutting tegen hitte en regen en is zeer onrustig van werking).

No. 16. BINNENRUIMTE
VAN EEN KOOPMANSWONING TE KOTA GEDE.

Zeer fraai tegenvoorbeeld, waaromtrent dezelfde opmerkingen gelden als gemaakt zijn bij No. 12.

ken daardoor te veel de aandacht, doen te zwaar aan. Men heeft dit wel moeten doen, toen, door de in den modernen tijd steeds verder rondom de bangsals aangebrachte uitbreidingen het binnenste gedeelte te donker werd. Men moet zich deze dakvlakken donker denken om den vollen luister van deze bouworde te beseffen. Eerst dan immers zou de gratie van het rijk versierde middengedeelte, als een troonhemel hoog en ingetogen-prachtig ten volle uitkomen. Het zijn interieurs, waarin de zich daarbinnen bevindende personen door de zeer bijzondere, van den bodem, buiten af opkaatsende belichting op buitengewoon fraaie wijze worden geteekend, het fijnste plooitje van hun gelaats-trekken uitkomt. Hier in het koperen lichtschijnsel der pendopo's de fraai gekleede edelingen; ginds in den dalem, in de ruimte, waar het licht geen richting heeft, waar kleur op kleur uit zichzelf zichtbaar schijnt, de stille, gratievolle vrouwen: de Javaansche architectuurschool heeft haar eigen lichtsoort, zooals iedere schilderschool: haar eigen lichtsoort bezit. Men vergelijkte onderling: de primitieven Rembrandt, Rafael, Titiaan, en de vele moderne scholen.

De lichtsoort der Javaansche binnenhuizen is verwant aan die, welke in de Hindoe-Javaansche tempelinterieurs heerscht. In den Prambanan bij voorbeeld komen de godenbeelden — van onder op door de kleine, smalle portalen verlicht — als het eenig verlichte in den duisteren tempelkamer uit als manifestaties uit het duister. Het modelé dezer beelden wijkt dan ook af van dat der direct in het zonlicht staande godenbeelden van den tempelsokkel. Ook het moderne Javaansche houtsnijwerk houdt met die lichtsoort rekening. In de Oost-Javaansche school past men bepaalde, op bijzondere wijze geplaatste en gevormde versierselen toe, die dit licht opvangen: Het zijn versierselen, die op de hoofdstellen, liever de voorhoofdlijstingen der Hindoebeelden gelijken. In de Japarasche school zijn alle profileeringen, geledingen en ook het modelé van het snijwerk daarop berekend. (Zie de afbeelding der woningen te Koedoes). In de Javaansche interieurs is dit snijwerk steeds fraai van werking. Behoeft het te verwonderen, dat

het in het hoogzigt onzer Europeesche binnenhuizen veel te druk aandoet? Er is op Java nog zeer veel stijlvol over. Dit treft te meer indien men bedenkt hoe niet te keeren oorzaken stap voor stap en bijna stelselmatig in den loop van meerdere eeuwen hebben bijgedragen tot de ontbinding der Javaansche architectuur school, en tot de ontbinding van het Javaansche bouwambacht. Ik heb dit in mijn vorige artikelen uiteengezet en behoef er dus niet meer op terug te komen. (Zie Djawa IV '24 onder hs. 5,a)

Er dient nog iets te worden opgemerkt omtrent het Javaansche houtsnijwerk. Men heeft opgemerkt, dat de Javanen een uitgesproken neiging bezitten tot de decoratie, maar dat het geen beeldhouwers zijn. Het werk zou vlak zijn: geteekend, niet gemoedeerd. Indien men echter de opeenvolging der afbeeldingen bestudeert, die hierbij gegeven worden: het consöletje uit Malang, de poort uit Troesmi, de galerij der woning te Koedoes, de gebiogwand uit het Malangsche en die uit Patjitan, dan wordt de reden duidelijk, waarom in den laatsten tijd het vlakke werk de overhand kreeg: Het is — naast wellicht een Mohammedaansche invloed — vooral de verarming der bevolking, waarin men dit verschijnsel zoeken moet.

8. DE POPULARISEERING DER JAVAANSCH E BOUWVORMEN.

a) Misvattingen en hun oorzaken.

Het déclin van den Javaanschen staat en de ontbinding der Javaansche maatschappij zijn gegaan over een periode van verslapping van het centraal staatsgezag naar gezagsverlies en onafhankelijkheidsverlies. Deze gang van zaken is in de Javaansche architectuurgeschiedenis voet voor voet te volgen. In de periode van verslapt bewind had — volkomen gedecentraliseerd een schijnbare opleving der architectuur plaats, in zooverre, dat bouwvormen, die eertijds aan de hoogstgeplaatsten voorbehouden werden, gemeengoed werden onder locale grootheden en dorpshoofden. Daarna kwam de periode van vreemd bewind, van een bewind, dat van geheel verschillende leef- en denkwijze, geen intellectueel contact kon houden met de

stroomingen onder het volk, dat niet zich aan de spits stelde, waar het gold het zoeken van oplossingen, om nieuw ontstane behoeften van het volk te bevredigen. Het auto-cratisch gezag werd gebroken, terwijl de kringen, die door intellectueel overwicht leiding zochten te geven door het nieuwe gezag — van zijn standpunt terecht — gewantrouwd en gedwarsboomd werden, terwijl dit nieuwe gezag in den aanvang geen interesse had voor de zaken des volks. Toen men daarna in een anderen tijd een bewind kreeg, dat het met het volk zeer goed meende, was dit laatste zijn zelfbewustheid kwijt, terwijl aan den anderen kant aan zeer eenzijdig ontwikkelde krachten te veel vrijheid werd gelaten om over het wel en wee van het volk te beslissen. Niet bevroedend, dat er hier — naast vele misstanden — zooveel waardevols te vinden zou zijn; hebben deze lieden met de beste bedoelingen het samenstel van verordeningen op den Inlandschen nieuwbouw geschapen, dat toch eigenlijk de uitwerking heeft van een zuiver vandalisme. Opgemaakt door in technische aangelegenheden ondeskundige lieden, bepalen deze voorschriften zich tot een serie lukraak gegeven verbodsbepalingen zonder zelfs te trachten iets te geven, dat voor de ontwikkeling van een eventueel nieuw bouwvak bruikbaar was, dat aan de behoeften der Javaansche maatschappij kon voldoen. Het eenige schijnbare voordeel, dat deze verordeningen bezitten, is het gemak, waarmede zij kunnen worden doorgevoerd: het is het gemak van elke volslagen vernietiging. Deze voorschriften houden in geen enkel opzicht rekening met de typische eischen der Inlandsche werkorganisatie. Door verbodsbepalingen maken zij onmogelijk 1e, het plat leggen der daksparren; 2e, de straalsgewijze plaatsing daarvan; 3e, de meest typische Javaansche dakvormen. Verder leggen zij het gebruik der alom verkrijgbare, goedkope bevolkingsmaterialen zoodanig aan banden, dat het bouwen voor elken eenvoudigen Inlander op buitengewone wijze bezwarend wordt in alle streken, waar deze verordeningen werden doorgevoerd. Elke nieuwe opleving van de Inlandsche bouwwijzen wordt door deze bepalingen in den dop gesmoord, het voortbestaan

van het Inlandsch ambacht onmogelijk maakt. De toekangs achten hun kundigheden niet meer „lakoe”; zij leeren hun ambacht niet meer aan hunne kinderen. Wie zal het nieuwe ambachtsonderwijs betalen, dat reeds nu bij de steeds verder voortschrijdende technische hulpbehoevendheid der Inlandsche bevolking in zeer vele streken van Java broodnoodig werd? Realiseert men wat het beteekent, om een geheel volk van tientallen miljoenen van meet af aan een NIEUW ambacht bij te brengen? Men gooiden geen eigen, OUDE schoenen weg, men gooiden eens anders VUILE schoenen weg en zocht niet eens naar nieuwe! Is het te verwonderen, dat elke nieuwe verbeteringsmaatregel door de bevolking met het meest vergaand scepticisme wordt begroet? Is het niet een belachelijke struisvogelpolitiek, dat degenen, die in naam der overheid deze verordeningen samenstelden elke noodzakelijkheid tot erkenning van cultuurwaarden zoeken te ontkennen? Door verbodsbepalingen alleen komt men niet verder, sticht men alleen verbittering en legt men koren op den molen van dezulken, die deze verbittering zoeken te exploiteeren. Nimmer zal men onder dit volk een blijvende verbetering van zijn bouwvakken, van zijn woningen en van zijn leef- en woonwijze bereiken, zoolang men met zijn maatregelen en verordeningen niet direct aansluit aan de edele bouwtradities, die dit volk in den loop van eeuwen zichzelf schiep.

b. Euvels en lichtpunten in den Javaanschen Volksbouw.

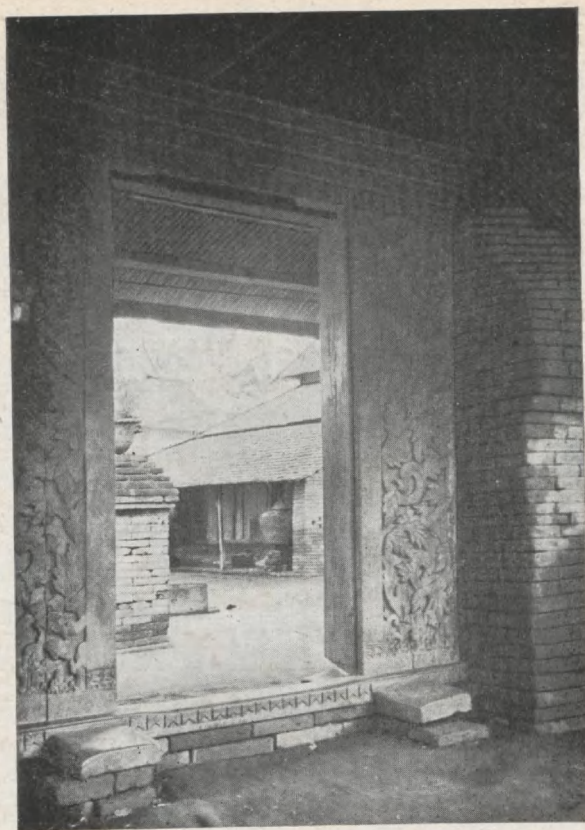
Ik wil nu gaan behandelen, wat er van de Javaansche architectuur in de breede laag van den volksbouw over is, en daarbij tevens licht werpen op de misstanden, die daarin voorkomen. Door de stroomingen te leeren kennen in wat er in de ziel van het volk leeft, kunnen wij den weg verkennen, waar langs verbeteringen zouden kunnen worden bereikt. In de eerste plaats zal ik de vroeger gesignaleerde open bouwwijze bespreken, om daarbij tevens op de oorzaken te wijzen, die tot hare verworping aanleiding gaven. Daarbij moet hier allereerst

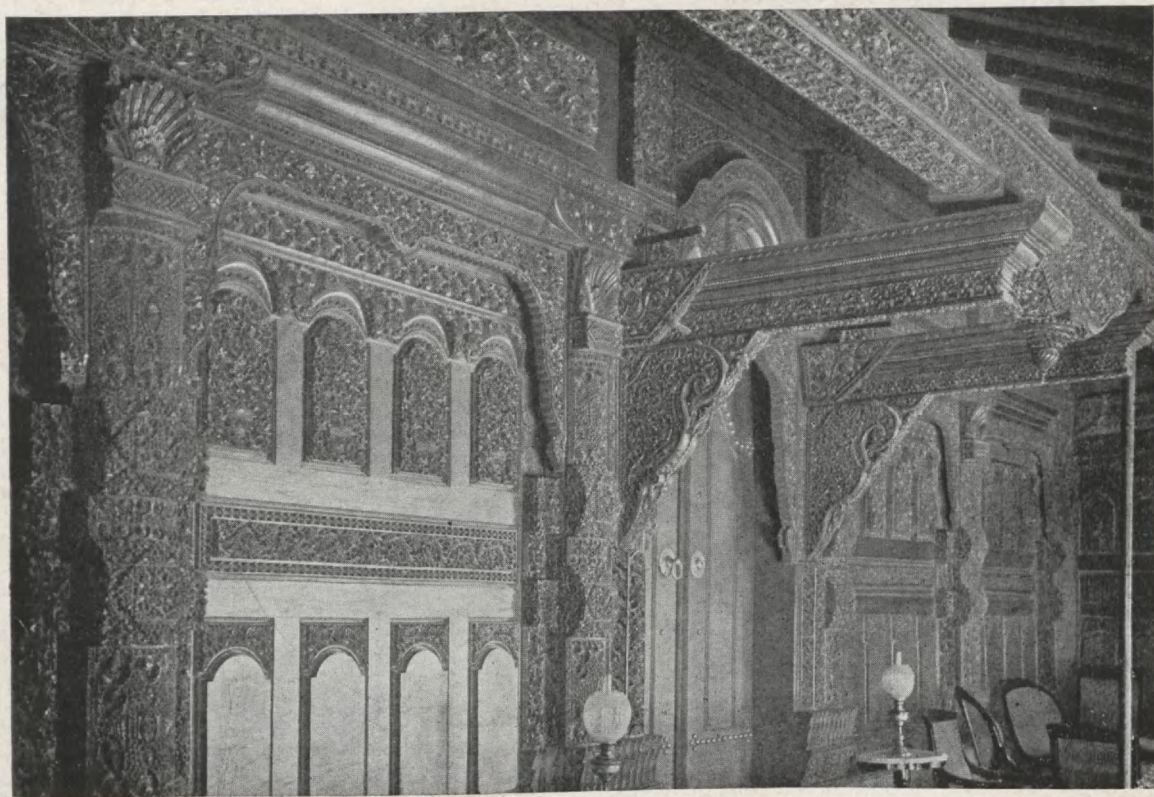
No. 17. SNIJWERKDETAIL
UIT KIDANG-BANG BIJ MALANG. (om 1890)

Het modelé (waarvan de werking door de veel te sterke retoucheering in onze reproductie niet geheel tot haar recht komt*) vooral bij het Malangsche voorbeeld), is hier farsch: bijna ronde-bosse als in No. 17. Het diermotief: de Naga, die ook aan de petanen-omlijstingen van de Nos 11 en 12 voorkomt, is onder den invloed van het Mohammedanisme aan het verdwijnen, zooals in No 18 reeds het geval is.

*) Een hooge uitzondering op de overigens zoo voortreffelijke reproductie!

No. 18. POORTJE
IN TROESMI BIJ CHERIBON. (Veel ouder dan 17)

No. 19. VOORGALERIJ VAN DE WONING
VAN EEN STROOTJESFABRIKANT TE KOEDOES. (Japarasche school, bouwtijd omstreeks 1900.)

Aan dit voorbeeld is de invloed van het Mohammedanisme, dat ook het snijwerk aan sterk vooruitstekende onderdeelen doet oplossen in bewerkte vlakken, zeer duidelijk merkbaar. Men lette op modelé en profileering, die geheel berekend zijn op het van onder opkomend reflexlicht, dat van af den bodem buiten naar binnen schijnt.

worden opgemerkt, dat de groote mate van persoonlijke veiligheid, die hier in den ouden tijd volgens berichten van Chineesche reizigers moet hebben geheerscht sedert den enormen aanwas van de bevolking heeft opgehouden te bestaan. Er is een periode van verworping en van rechtsonzekerheid voor de bevolking op gevolgd, die ons allen genoegzaam bekend is.

De vroeger in verband met de omwallingsarchitectuur in zeer vele streken van Java gevolgde, bijna geheel open bouwwijze paste beter bij land en klimaat dan de sedert ongeveer een eeuw tegelijk met de om economische overwegingen achterwege gebleven omwallingsarchitectuur door vermindering der openbare veiligheid noodzakelijk geworden afsluiting der woningen en andere gebouwen, die bijna overal tot een exces werd. De fraaiste woningen vindt men tegenwoordig door het meest onoogelijk bamboevlechtwerk potdicht getimmerd, en zoo vreemd treft ons de tegenstelling van de fraaie interieurs tot het grove vlechtwerk, dat men in vele gevallen daaraan kan nagaan, in welke streken vroeger de open bouwwijze gehuldigd werd en dus geen bekwame bamboevlechters werden gevormd. In streken, waar men van oudsher omwandingen toepaste, vindt men in den regel fraaie omwandingen en meestal ook een behoorlijke voorziening met licht en luchtopeningen. Hoevele oorspronkelijk goede woningen, waar onder de open hal een fraai besneden, bij de omheining van het voorerf aansluitende, iets meer dan manshooge gebiog-wand een ontvang gedeelte afscheidde, en waar door de deuropening een fraaie doorkijk geopend werd op den „Kobongan”, het aan Dewi Sri gewijd vertrekje, waar het welslagen van den oogst werd afgesmeekt, hoevele dezer woningen komen ons thans van buiten goor en nooddruftig voor ten gevolge van het verwaarloosde grove matwerk, waarmede zij zijn gedicht, en dat den climax in de architectuur aan ons oog onttrekt, die juist onze aandacht diende te boeien. In enkele streken echter vindt men de open bouworde nog bijna intact: hier eenvoudig uit één enkel bouwonderdeel bestaande, ginds echter uit een serie van drie of vier in open verbinding achter elkaar geplaat-

ste pendopo's, die elk hun eigen beteekenis in het bouwprogram bezitten. Daardoorheen wordt een fraai perspectief geopend wordt op den als vrijstaand huisje achterin geplaatsten kobongan dan wel op den als rijkversierd en is in de wandbetimmering gespaarden Petanen. Deze aan Dewi Sri gewijde vertrekjes worden alleen bij bruiloften gebezigd, bij welke gelegenheden het fraai uitgedoste bruidspaar er plaats neemt, en de geheele binnenruimte als gestoffeerd door een stil- en ingesloten-feestelijke menigte zich voordoet.

Ook de binnenruimten der moskeeën hebben door het optrekken der muren tot aan het dakbeschoot, door een verbreking der eenheid van belichting ingeboet. Bij den Masjid Agoeng te Cheribon treft men de omwanding der binnenruimte nog als vrijstaande, zeer hooge borstwering aan. Zoo waren nog voor kort de moskeeën te Koedoes en te Sendang Doewoer. (Djawa III 24). Gewijzigd, maar niet geheel verminkt is het effect in de moskee van Indramajoe. Elders echter werden de wanden tot aan het dakbeschoot toe doorgetrokken, en werden ook de openingen tusschen de verschillende daken door beschietingen of door glas gedicht, zoodat onder de dakvlakken als het ware zakken ontstaan, waaruit de opstijgende, aan de onderzijde der dakvlakken verzamelde heete lucht nergens een uitweg vindt. De geheele bouworde, die juist ontstond om dit euvel te ondervangen wordt daardoor tot een bespotteling.

Schilddak en tentdak, de volmaakt gesloten Javaansche dakvormen zijn in dit land als typische afdekkingen van OPEN hallen in gebruik komen. Zij voldoen niet meer aan de klimatologische eischen indien zij aan potdicht getimmerde woningen worden toegepast. Daarop zijn het zadeldak en vooral de zeer veel beter beschutting biedende Grooter-Soenda bouworde veel beter berekend. Er zijn echter middelen te over waaronder middelen van zeer eenvoudigen aard om aan het bezwaar der onveiligheid van de open bouwwijze, die op zichzelf in dit klimaat verre den voorkeur verdient, op bevredigende wijze tegemoet te komen. Slechts daardoor kan woningverbetering bereikt worden, zon-

der in de Javalanden aan de nationaal geworden architectuur afbreuk te doen.

In mijn vorig artikel werd opgemerkt, dat de open bouwwijze verband hield met een sterk ontwikkelde omwallingsarchitectuur. De voornamere verblijven waren elk voorzich omwald, de armere bij groepen, wellicht zelfs bij ghetto's. Wij hebben alle reden om te veronderstellen, dat van de stad Majapahit alleen een stadskern ommuurd was. — In de Mohammedaansche tijden werd dit anders: zoowel Padjang als Kota Gedé hadden buiten de Kratonomwalling een omwalling der geheele stad, die zelfs van grachten was voorzien evenals de kraton zulks voorzich was. Dit wijst op een gespannen oorlogtoestand, die onder Sultan Agoeng niet veel minder zal zijn geworden. Later vindt men in Solo en Djokdja weer het Majapahitsche schema terug. Moet men het begin van den bouw van gesloten woningen tot den laat-Majapahitschen en tot den eersten Mohammedaanschen tijd terugvoeren? Zeker is, dat de Hollanders bij hun komst op Java den open bouw nog algemeen aantreffen, en dat ze ook thans nog niet geheel verdwenen is, ja in eenigszins gewijzigden vorm nog bijna overal in de Javalanden hier en daar voor komt.

Nu is het de vraag, of de open bouwwijze van vroeger ooit weer in dien vorm terug zal komen: de tijden zijn veranderd. De Javaansche architectuur geeft echter voorbeelden te over van de wijze, hoe men gesloten woningen kan vormen van groote schoonheid, en die bovendien volkomen aan het klimaat aangepast zijn.

Ik heb laten zien, dat de karakteristieke lichtsoort der goede Javaansche binnenhuizen verwant is aan die der Hindoe-Javaansche tempelinterieurs. Het is voornamelijk het van den bodem buiten opkaatsend reflexlicht, dat de open pendopo's vult met koperen schijn, of dat tusschen de verschillende dakvlakken door in de binnenruimten der moskeeën en der dalems, der vrouwenverblijven binnendringt om er een licht te verspreiden, — hoewel tamelijk overvloedig, — volmaakt diffuus is, bij wijze van het geïnverteerd licht der moderne teekenzalen, en geen richting schijnt te hebben. De

voorwerpen doen zich in de hier geschapen atmosfeer aan ons voor door de afteekening van kleur op kleur, alsof zij zelf heel teer zacht lichtend zijn, de mat getinte geelaatstrekken zien ons tegemoet: heel innig, zooals op de Indische schilderijen.

Hoewel er dus verwantschap is met het licht in die graftempels, is de belichting der woonruimten in den goeden Javaanschen bouw toch hemelsbreed daarvan verschillend. De bedompte, volmaakte duisternis van zoovele tegenwoordige Javaansche binnenhuizen, die men met de duisternis van een Prambanantempel zou kunnen vergelijken, schijnt hem, die de bouwwijze van dit volk uit vroeger tijden heeft leeren kennen, volmaakt onjavaansch toe. Nergens vindt men op tempelreliëfs dan wel in bouwresten de aanwijzing, dat een toestand als die in de tegenwoordige woningen meestentijds voorkomt de oorspronkelijke is geweest. De oorspronkelijke bouw der gesloten schilddakwoningen is dan ook niet, dat de afdaken zonder eenigen raad in de dakvlakken van den kernbouw over zouden gaan. Wij zagen, dat zij op eenigen afstand onder den overstekenden rand van het middendak aan dien dakrand werden opgehangen, zoodat een licht en luchtsleuf gespaard wordt. Men vindt die dan ook in de goede Vorstenlandsche bouwwerken geregeld terug. Zooals mede reeds werd opgemaakt, geldt de hier gestelde eisch niet voor zadeldaken en voor de Grooter-Soenda bouworde, aangezien dáar op andere wijze in de verlichting en de ventilatie der binnenruimten kan worden voorzien. Het is duidelijk, dat de slechte toestand in de woningen buiten de Vorstenlandsche residenties ontstaan is, omdat daar de pendopobouworde eerst geleidelijk aan, als mode, en door een verdringing van den zadeldakbouw meer algemeen is geworden.

De constructie, de wijze van oplegging en de onderlinge aansluiting van den zadeldakbouw is men daarbij onveranderd blijven toepassen. Den vorm nam men over, zonder dat men het bouwbeginnsel begreep.

Hoe het dan ook in zijn werk moge zijn gegaan, een feit is het, dat men op Java in zeer uitgestrekte gebieden enkele buitengewoon fraaie, hygiënische en aan het kli-

maat op volmaakte wijze aangepaste bouw- en woonwijzen verlaten heeft voor iets, dat een slechts populariseering kan worden genoemd, van den bouw der rijksgrooten. Daarbij heeft men goede oplossingen voor den goedkoopsten woningbouw ter zijde gesteld.

De fouten, welke de Javaansche bouwkunst zijn gaan aankleven, zijn te meer te betreuren, omdat er in dit land in de laatste decennia een bouwbevinging ingetreden is, die de aandacht trekt. Deze onderscheidt zich door volmaakt begrip van de nieuwe behoeften, die het modern verkeer en de moderne bedrijvigheid overal, waar zij doordringen, in de Inlandsche wereld scheppen, zoowel als door een zeer zuiver begrip van de voordeelen, die de methoden van het eigen ambacht en de vormen der eigen bouwtraditie bieden. Ik bedoel hier de geleidelijke verdringing van verouderde, soms archaische bouwvormen door de Limasan-bouworde, overal waar deze beweging niet door bouwvoorschriften den kop wordt ingedrukt.

Dit verschijnsel is algemeen. Zoowel in den verren Oosthoek als ten platte lande en in de steden van Midden- en West-Java (dikwerf n'en déplaise de bouwverordeningen), als in de verre, ter nauwernood door wegen ontsloten districten langs het Zuider Strand (zie de afbeelding eener dergelijke woning uit Tegalamba bij Patjitan): overal waar ten gevolge van den aanleg van nieuwe verkeerswegen handel en verkeer groeien, nieuwe nijverheid ontstaat, ziet men dit verschijnsel optreden. Een dergelijk verschijnsel is er niet voor niets.

De Limasanwoning is namelijk de vorm, die het gemakkelijkst kan worden aangepast aan de steeds wisselende woonbehoeften van den Javaan in bovengenoemde omstandigheden. Die wisseling in woonbehoeften zijn het gevolg van zijn strijd om het bestaan. Hij werkt nog steeds het best, bereikt nog steeds het meest in samenwerking met inwonende familieleden en andere kostgangers, die van den door hem zelf gevoerden staat profiteren, zonder als arbeidskrachten naar verhouding geld te kosten. Dit is voor den geheelen Oost niets vreemds:

de kracht van alle Chineesche bedrijven en zaken berust op hetzelfde beginsel. Deze „samenwerking” is dan ook voor den Javaan het eenige middel om zich tegenover de sterkere zaken-naturen der vreemde Oosterlingen staande te kunnen houden. In deze samenwerking ligt hun kracht en . . . hun geheele toekomst.

Welnu: de bouwkern van de Limasanwoning biedt, zooals wij zagen, op zich zelf reeds voldoende ruimte voor een klein huis. Een uitbouw naar achteren, vooral als de keuken in een afzonderlijk, eventueel aangebouwd huisje (meestal zadeldak wegens ventilatiemogelijkheid) wordt ondergebracht, en de woning biedt ruimte voor een gezin met kinderen. Een aangebouwde voorgalerij vormt een welkome zit- en receptiegelegenheid, waardoor het inwendige van de woning weer meer benut kan worden. Tot welstand gekomen door een geslaagd bedrijf, zien wij den bewoner zijn woning ook op zij en aan de hoeken uitbreiden; een nieuwe bouwkern voor aan zijn woning aanzetten, het zij in Limasan vorm, hetzij als pendopo, terwijl naast zijn woning een heele werkplaats verrijst. Ook wel bouwt hij — met een besloten achterplaatsje in de tusschenruimte — een heele werkplaatsbouw achter zijn woning. Het merkwaardige is, dat men bij dit algemeen verschijnsel zelfs in streken, waar men zulks het minst zou verwachten, een tendenz kan waarnemen naar wederinvoering van het beginsel der Javaansche omwallingsarchitectuur uit de beste tijden. Het voorerf, (soms o zoo klein), met geheel open pendopo is afgescheiden van het overige erf. Maar daarnaast ziet men aan de eene zijde der woning, uitkomend op een afzonderlijk afgeschoten erfgedeelte, een galerij of pendopo, waar men zich en négligé vertreden kan. Aan de achterzijde van het huis sluit een plaatsje aan, dat wordt afgesloten door een ruime open hal, waarin aan de eene zijde de keuken is ingericht. Deze hal biedt bovendien ruimte genoeg voor het beoefenen van een of anderen huisvlijt door meerdere personen. Aan de andere zijde van het huis sluiten nog wel eens aan: óf een waroeng met winkel, indien dit deel aan straat gelegen is, óf een bedrijfje van den man: zoo-

als een afdak voor het onderbrengen van huurkarretjes, waarbij de noodige, afzonderlijk gebouwde stallen; een smederij; een wagenmakerij; of wat dan ook. De vormtraditie, om van de afscheidingen, die het erf indeelen, ook esthetisch meer werk te maken, ging verloren, maar het beginsel is er. En dit immers zeer natuurlijk. Evenmin als vroeger leeft men in den tegenwoordigen tijd uitsluitend onder dak. Hoeveel batikwerk wordt niet in de open lucht vervaardigd onder het lommer van schaduwboomen? Er is slechts één kleine aanwijzing nodig, één goed voorbeeld en wij zullen hier de omwallingsarchitectuur weer zien opkomen in al haar vormen: van af levende hagen en bamboezen palisadeeringen af tot meer monumentale steenen oplossingen toe.

Indien ergens, dan blijkt hieruit, dat de omwallingsarchitectuur echt Javaansch is: AUTOCHTOON. Bodem, klimaat en volk brengen haar voort en zullen haar voortbrengen in elk volgend tijdperk, bij elke volgende volkslaag, die tot ontwikkeling komt en de draagster wordt van de beschaving in den nieuwe tijd. Nog staan de dragers van het oude tydperk aan de spits, nog dient men den quintessence van de architectuur te leeren kennen in de Vorstenlandsche Residenties: in de dalems van den ouden adel en in de oude vrome stichtingen. En ziet: op geheel andere plaatsen van Java, waar men van de oude architectuur geen monumentale resten bezit en waar men met de Vorstenlanden weinig of geen contact meer heeft, of ooit gehad heeft, ziet men de beginselen der oude architectuur gehuldigd.

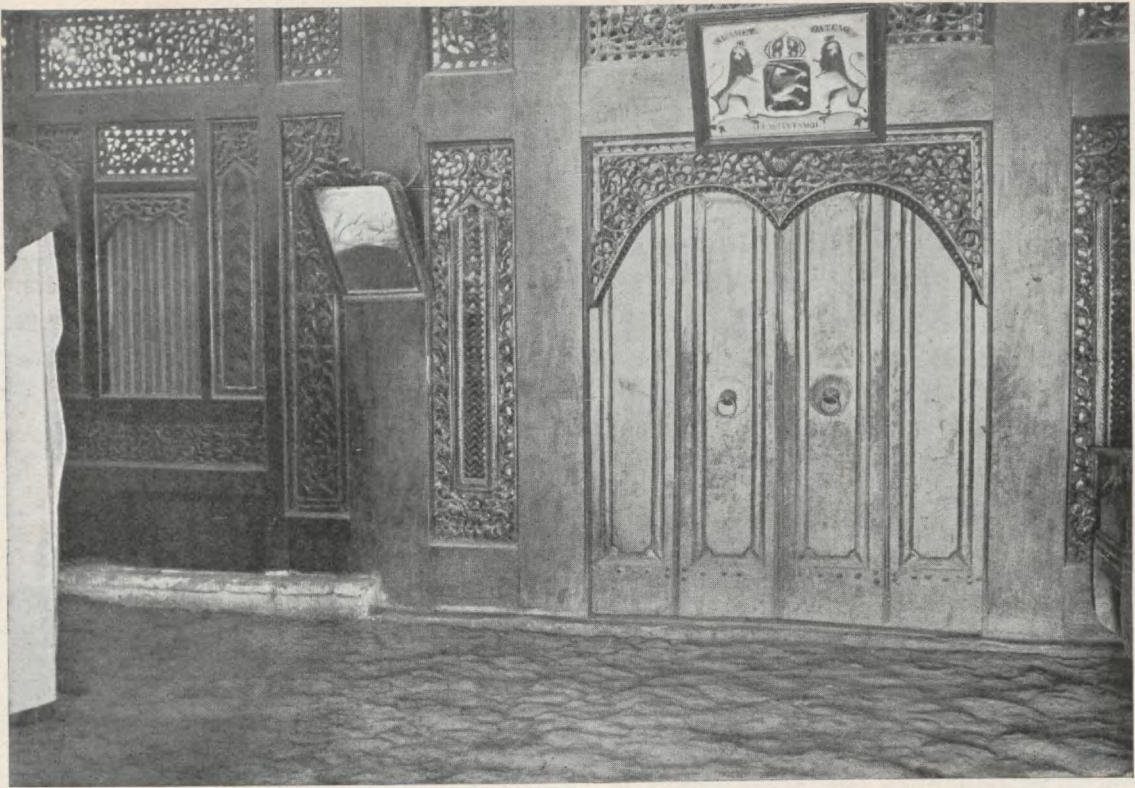
Ook van het woningtype geldt hetzelfde: de uitbreidingen geschieden bij op zichzelf gave onderdeelen tegelijk, die in elk stadium van ontwikkeling een woning van volmaakt gedefinieerden vorm opleveren. Overal maakt men daarbij van het sambattaninstituut, het „toeloeng menoeloeng” gebruik. Hoezeer echter mist men in deze landen een officieele bouw, een betere bouw die van die bouw-beweging de leiding neemt die bij verbreiding van de handigste constructies en werkwijzen voorgaat en die het voorbeeld geeft: Hoe met het Sambat-

taninstituut op de minst drukkende wijze het meest kan worden bereikt, en op welke wijze de in de Javaansche bouwkunst binnengeslopen slechte bouwgewoonten het gemakkelijkst kunnen worden afgelegd.

Het is echter in den tegenwoordigen tijd niet de intellectuele stand der Javaansche ambtenaren, die zelf het bouwprogram vaststelt ten dienste van den bouw zijner dienstwoningen, al zijn er uitzonderingen van beperkte beteekenis op dezen regel. Het is geen Javaansche organisatie van betere toekangs, die de uitwerking van het bouwprobleem en van de esthetische verzorging in handen heeft: De woningen der Inlandsche ambtenaren zijn óf de meest ergelijke krotten, óf zij zijn gebouwd volgens normaalprojecten van een Europeesch B.O.W. — ontwerp bureau. Deze bureaux hebben eerst sedert zeer korten tijd eenige bemoeienis met de uitvoering. En deze normaalprojecten worden uitgevoerd onder op Europeesche wijze geschoolde leiding, die — wat het geschoolde werkvolk betreft — zooveel mogelijk met vaste ploegen werkt. Zoo komt de ervaring, die aan de betere bouwwerken kan worden opgedaan, nimmer aan de locale ambachten ten goede. Evenmin kunnen op deze wijze modern hygiënische oplossing van typisch Javaansche architectuur ontstaan; geen interieurs, die als moderne uitingen van Javaansche ruimtekunst kunnen worden beschouwd.

Daarnaast treft ons voor den tegenwoordigen tijd een verbreide toepassing van den z.g. pendopobouw in streken en door menschenklassen, waar men ze vroeger niet verwachten zou.

Men heeft dus in de moderne Javaansche bouwbeeweging te zien een ongebreidelden volksbouw, een plattelandsbouw vooral, met alle gebreken, maar ook met al het frissche, ongezochte in zijn oplossingen, eigenschappen, die in den regel den plattelandsbouw aankleven. Ongebreideld is deze bouw te noemen in zoover men er dikwerf een zekere grootdoenerij in aantreft, die uit esthetisch opzicht zelden werkelijk hinderlijk is, maar die zich toch uit in de verkeerde toepassing van bouweenheden, die vroeger alleen voor de

No. 20. WAND EENER WONING UIT HET MALANGSCHE. (Sidhoardjosche school van omstreeks 1900).

De invloed van stijgende houtprijzen en een smallere beurs, die geen zware houtafmetingen bekostigen kan is aan dit voorbeeld duidelijk merkbaar. Tegenover de groote, onbewerkte vlakke banden vormt de werking der opengewerkte velden een even fraaie, tintelende tegenstelling als in de sterke reliefwerking van vroeger werd bereikt.

No. 21. WAND EENER WONING UIT PLOSO BIJ PATJITAN.

Hier hebben wij een voorbeeld van een zeer dunne planken beschieting tusschen licht regelwerk. Zoowel op het materiaal als op den arbeid is hier bespaard en toch, hoe fijn is deze vlakbewerking, hoe decoratief het vlechtwerk. Men kan niet zeggen, dat de Javaan geen zin heeft voor beeldhouwwerk, maar zijn verarming belet thans elke vrije uiting, terwijl het Mohammedanisme eer de fijne zin voor de zuiver decoratieve kunsten bevordert dan den lust in het ronde-bosse beeldhouwwerk.

ontvanggedeelten der woningen waren bestemd, en die nu ook voor de woninggedeelten: waar zich b.v. de slaapvertrekken bevinden, worden toegepast. Oorspronkelijke was de opeenvolging der verschillende bouweenheden aan eene woning — van voren naar achter gerekend — aldus: Pendopo, Paringgitan, Sinom; of: Pendopo, Paringgitan Limasan: Naar gelang de woningen eenvoudiger waren, werden een of meer dezer onderdeelen weggelaten, te beginnen de Pendopo. De eenvoudigste woningen bestonden alleen uit den Limasan, waarvan een open voorge, deelte was afgescheiden als ontvanggedeelte. Tegenwoordig vindt men in de Javalanden de toepassing van den Pendopovorm in heele reeksen achter elkander, en vindt men ook voor eenvoudige woningen den Pendopovorm toegepast, waarbinnen dan ontvang- en loopgedeelten afgescheiden worden. Deze kwestie is van meer belang, dan men bij oppervlakkige beschouwing geneigd zou zijn aan te nemen. Immers, niet alleen werd de open bouwwijze meer en meer verlaten, maar juist de pendopovorm met zijn overkragend balkgestel, waaraan dus bouwdeelen voorkomen, die uitsluitend dienen om stand en rang van den bewoner uit te drukken en door fraaie decoratieve behandeling de aandacht te doen trekken: juist de pendopovorm biedt meer plaats voor rattennestelingen en is moeilijker geheel overzichtelijk te krijgen dan de andere gebouwtypen. Beperkt tot een representatief gedeelte van het huis kan deze vorm (de tikalan- en de djoglovorm) echter m.i. zonder eenige bedenking worden aanvaard. Er is echter verbetering door versobering mogelijk. En indien wij bedenken hoe wij een dergelijke begripsverwarring in den voornamen bouw der Vorstenlanden nergens tegenkomen, dan moet het ons duidelijk zijn, dat ze in de Javaansche bouwkunst kon insluipen juist door de verbreking van het contact tusschen den meer officieelen, voornamen bouw en den volksbouw: door de ontstentenis van het goede voorbeeld, dat leiding nam en beginselvastheid bracht. In de Javaansche bouwkunst even als in elke andere dient de fraaiheid der woon- en slaapgedeelten te worden verkregen door een goeden, gaven bouwvorm en door de bij het volk en

bij klimaat en land behoorende, en dus meest aangename en fraaie belichtingswijze.

Men ziet: in deze aangelegenheid is verbetering mogelijk, zonder dat men aan de volkstraditie of aan het volkskarakter geweld behoeft aan te doen, en zonder dat men iets behoeft prijs te geven van al het waardevolle, dat de eigen architectuur hier wrochte. En in de bouwbeving, die zich in de steeds verdere verspreiding van de Limasan bouwde uit, hebben wij reeds een aanzienlijke schrede in de richting van versobering, een aanzienlijke schrede voorwaarts te erkennen. Indien men nu den volksbouw verbeteren wil, dient men zich allereerst reukenschap te geven, van de maatschappelijke stroomingen onder het volk, om, waar mogelijk, die stroomingen — zelf te benutten en daaraan leiding te geven. Hand aan hand met het volk komt men verder dan door tegen deze stroomingen, die een reellen ondergrond hebben, in te gaan.

En dan treft het ons in de allereerste plaats, welk een uitgezochte gelegenheid zich hier voordoet, om te gelijk met de verbreiding van den Limasanbouw gezonde bouwbeginzelen en enkele voortreffelijke werkmethode ingang te doen vinden. Indien men den volks-woningbouw op Java leert kennen en bestudeert uit het oogpunt van den Inlander, van diens behoeften en van diens economische positie, dan zal men moeten erkennen, dat er werkelijk aan den bouw der woningen — werkelijke panpers uitgezonderd — niet zoo weinig zorg, aandacht en kosten worden besteed als in den regel wordt gemeend. De meeste ongewenschte toestanden komen hier voort uit verkeerd gebruik en uit een verkeerde verdeeling van de bouwmaterialen in de constructie, die hier te sterk, ginds hopeloos zwak is. Dit is te wijten aan het niet op peil blijven van het ambacht. Maar daarnaast is de onhygiënische toestand te danken aan vervuiling, aan slecht onderhoud en aan nalatigheid ten aanzien der periodiek noodzakelijke vernieuwingen. In meerdere streken vindt men aan de woningen eer een te veel dan een te kort aan materiaal, en een onlogische materiaalverdeling. Zoo vindt men in West-Java veelal een zeer zwaren onderbouw, een te veel aan stijlen,

een te veel aan makelaars, gordingen en aan koppelbalken, terwijl aan het dakrooster, aan de oesoeks het meest heterogene, en het slechtste materiaal verwerkt wordt. Daaraan wordt ook de minste zorg besteed om net, overzichtelijk werk te krijgen. Van het onderling hulpbetoon, dat voornamelijk bij de montage der woningen plaats heeft, wordt bij deze ingewikkelde woninggeraamten allermint een economisch gebruik gemaakt. In alle echt Javaansche streken vindt men dezen misstand niet. Hier geen klapperbladstelen, bamboeuitschot, topstukken en andere afval doorelkaar, maar zeer goede, lijvige bamboe voor de oesoeks. 1) Deze is in tweeën, dan wel in drieën gespleten, dus in den vorm van reepen verwerkt, die niet elk afzonderlijk op het dakgeraamte worden aangebracht, maar te voren tot ware vloeren naast elkander gespreid, door dwarsreepen stevig verbonden worden, tot bepaalde eenheden. Die eenheden hebben elk den vorm van een der bij het huis behorende dakvlakken, en deze dakvlakken zullen later als een kaartenhuis bovenop den onderbouw in elkaar worden gezet. Hier heeft men te maken met eene werkwijze, die naar een economisch gebruik van het Sambattaninstituut als het ware gegroeid is, en die den Javaan in staat stelt om met een minimum aan constante gelden een ruim bouwprogram te verwezenlijken. Tijden van te voren zien wij hem materiaal verzamelen voor zijn nieuwe huis, of voor een nieuw dak op zijn oude huis. Een toekang helpt hem — zoo noodig — met de maten, en in zijn vrijen tijd, dikwerf als tijdpassering in zijn ledige uren, werkt hij met zijn aanhang — zorgvuldig bindend — de dakvlakken in elkaar. Intusschen werkt de toekang, eventueel met helper aan het houten geraamte van den onderbouw, dat, zoo het moet, tot een uiterst minimum kan worden teruggebracht, dan wel geheel door bamboe kan worden vervangen. De montage van zulk een woning nu, is in één dag, ten hoogste in enkele dagen afgelopen.

1) Voor den goedkoopsten bouw maakt men zijn dakrooster uit een soort netwerk, dat van bamboezen panlatten gevlochten wordt met vermijding van alle daksparren. Dit vlechtwerk wordt „gespannen” tusschen nokbalk en balkenraam. Ook hierbij dus geen minderwaardig materiaal.

Op een zooveel mogelijk voor allen gunstig tijdstip wordt het onderling hulpbetoon daardoor tot een feest van den arbeid, waar het uiterst gezellig toegaat, en waaraan zekere plechtigheden — het is het wijdingsfeest van den bouw — niet ontbreken. Bij deze feesten vindt men iets terug, dat een verklaring zou kunnen vormen van het ontstaan van het Ionische kapiteel en van enkele klein-Aziatische kapiteelvormen. Boven op den kop der houten stijlen wordt, vóór dat het balkgestel daarop gelegd wordt, een rood, blauw of wit lapje gelegd; overhoeksch, of recht eroverheen. Laatstgenoemde methode, het lapje, met eventueel opgerolde en in het midden saamgebonden slippyen gedacht, (vooral indien het lapje dubbel dan wel als dun kussentje gedacht wordt), levert het Ionische kapiteel; de eerste methode doet zonder eenige aanvulling reeds aan een der Klein-Aziatische kapiteelvormen denken, vooral, indien de stijl voorzien is van de reeds vroeger besproken stervormige verbreding. — Hoeveel te grooter zou de gelijkenis nog zijn, indien men op den stijl een sterk sprekenden torus of omgekeerden kendi denkt, en de afhangende punten van het lapje saamgebonden wordt. De klassieke bouwvormen der Javaansche architectuur doen dikwerf meer aan Griekschen, dan aan Hindoeschen invloed denken. Ook hier een herinnering aan de Hellenen. Het kan toch niet mogelijk zijn, dat zij (Yawana's) tot den archipel doordrongen?

Hoe dit zij, de magische zin, die van dergelijke onderdeelen in Europa al lang verloren ging, bleef hier bestaan, en het is de vraag, of ze hier uit het gemoed der menschen geheel verdwijnen zal. Ook de goede vondsten in den opbouw der woningen en in de werkorganisatie zullen voorloopig zeker niet zoo gemakkelijk worden uitgeroeid: Door bepaalde eigenschappen schijnen zij als voorbestemd om in den modernen tijd en ook in de toekomst nog een groote rol te spelen.

c. **Karaktereigenschappen van den volkswoning en omstandigheden, waarvan men kan gebruik maken om verbeterigen te bereiken.**

Bij alle verschil dat er bestaat tusschen de Javaansche en de moderne bouwmethoden, hebben zij — merkwaardig genoeg — meerdere belangrijke beginselen gemeen. Niet alleen het beginsel van zuinig construeeren, waarvan wij de esthetische aanvaarding op Java reeds leerden kennen, maar ook het streven naar constructies, welke op de toepassing van genormaliseerde onderdeelen berusten. Wij hebben thans de typische op Java algemeen voorkomende woningvormen reeds leeren kennen, en daarnaast het merkwaardig constructief beginsel, dat veroorlooft van het sambattaninstituut een rationeel gebruik te maken. Welnu, vinden wij daarin ook dit modern beginsel niet terug?

Nergens ter wereld is woningnormalisatie zoo gemakkelijk doorvoerbaar als hier op Java. Het particularisme, waarvan de overwinning elders de grootste moeilijkheden aan de doorvoering daarvan in den weg legt, en alleen langs den weg van woningmisère en huurkazernes bereikbaar schijnt, zal men hier niet of weinig ontmoeten: Wij zagen bepaalde normaaleenheden in den woningbouw overal aanvaard, ten minste in elke streek voor zich algemeen doorgevoerd, en een constructief beginsel, waarop een dergelijke normalisatie van onderdeelen berusten kan, is hier sinds langen tijd gevonden. Wij moeten niet vergeten, dat het nog niet zoo lang geleden is, dat op de passars in de steden normaalonderdeelen voor woningen algemeen verkrijgbaar waren, en dat deze markten allerm minst verdwenen zijn. De stadsbevolkingen kunnen minder tijd aan den bouw hunner woningen besteden dan de menschen ten platten lande. Worden normaalonderdeelen ter markt gebracht, dan is de voornaamste belemmering van het particulier bouwinitiatief in de steden opgeheven. In den tijd, dat de bamboebouw in de steden nog niet door verbodsbepalingen onmogelijk werd gemaakt, werden geheele wanden met deuren, getraliede ramen, compleet met luiken en al; geheele „gebiog“-wanden met groote, door schuifdeuren aan de eene zijde, door verschuifbare balustraden aan de andere zijde afsluitbare deuropeningen kant en klaar ter markt verhandeld. Aan dit als van nature ontstaan stelsel van woningvoorziening is door het verbod van volle bamboe

met één pennestreek een eind gemaakt. Alleen meubels en houten stijlen en balken worden nog door de plattelandsbevolking in de steden rondgevent. Voor het volk, dat op den goedkoopsten bouw, den bamboebouw is aangewezen (enkele streken uitgezonderd), is woningmisère door de hier bedoelde bepalingen, omtrent welker gevolgen men zich onvoldoende, dan wel in het geheel geen rekenschap gegeven heeft, troef geworden. Ook dit lagere volk heeft in de steden geen tijd om voor den bouw der eigen woningen te zorgen: sedert deze verbodsbepalingen heeft het de hooge stadsloonen, hetzij direct bij den bouw zijner huizen, hetzij indirect in den vorm van hoogehuren, voor alle onderdeelen van zijne woningen te betalen. De normaalonderdeelen echter werden vroeger ter markt gebracht, door plattelanders, die óf momenteel in geldverlegenheid zaten, óf er een bijverdienste van maakten. Sedert hunne verdwijning van de markt werd in de meeste steden een absolute monopoliseering van den aanvoer van bevolkingsmaterialen in handen van enkele Chineesche leveranciers, die ook de langs de wegen stadswaarts gedragen balken en planken geregeld opkopen, een voldongen feit. Een roekelooze opdrijving der prijzen is daarvan het gevolg geweest, en mij zijn persoonlijk meerdere zulke aannemers bekend, die onomwonden hun verbazing uitten dat hen dit jaar in jaar uit wordt mogelijk gemaakt.

Wij hebben reeds meerdere slechte toestanden, die in den Inlandschen bouw zijn binnengeslopen, besproken. Zij gelden voor de steden in verdubbelde mate. Een diepgaande bespreking van deze slechte toestanden zou te ver op stedenbouwkundig gebied, te ver buiten het kader van dit stuk voeren. De Javaansche bouwkunst levert echter alle aanwijzingen op welke wijze ook hier verbetering kan worden gebracht: door een vorm te vinden, waarin de markten van genormaliseerde woningonderdeelen voor den goedkoopsten bouw weer kunnen worden geopend. Slechte woningen zijn nog te verkiesen boven nijpend woninggebrek, boven overbevolking in desnoods goede woningen. Zoo slecht als het resteerend woningbestand van de on-

derste lagen der stadsbevolkingen zal een geregelde bijbouw van nieuwe woningen nooit worden, vooral omdat b i n n e n h e t k a d e r van de Javaansche bouwwijzen meerdere verbeteringen mogelijk zijn. Voor hen, die zich met ziektebestrijding door verbetering van den volksbouw bezig houden, gelde dus niet uitsluitend het criterium: welke woningbouw is voor ons werk het gemakkelijkst? maar: laten wij ons te luisteren leggen, opdat wij op de hoogte komen van de algemeene stroomingen onder het volk, en opdat wij zijn nieuw geschapen behoeften leeren kennen. Laten wij trachten of wij de belemmeringen, welke aan de rationeele methoden, waarmede het volk-zelf in deze behoeften kan voorzien, in den weg staan, uit den weg te ruimen, en laten wij dan — waar mogelijk — deze methoden tegelijk vereenvoudigen en verbeteren: In Godsnaam: men scheppes geen nieuwe belemmeringen. Zij zijn erg genoeg. Opbouwende leiding te geven, in stede van door afbreken van het bestaande verwarring te stichten, zij alpha en omega van het alphabet der woningverbetering.

Laten wij bij de regelingen, die wij treffen, er ons vooral rekenschap van geven, wat een tijdelijke bouwtrant eigenlijk is. Wij geven volgens de gegeven voorschriften bouwvergunningen op elke bouwaanvraag, die aan die voorschriften voldoet. Of dat een permanentbouw, dan wel een halftijdelijken of een tijdelijken bouw betreft, maakt voor ons geen verschil. Worden de woningen slecht onderhouden, dan worden ze onbewoonbaar verklaard (dat is de theorie, volgens welke men het woningbestand op peil wil houden) en wij achten ons in staat om de voorschriften algemeen door te voeren, door ook voor elke z.g. vernieuwing tot een aanvraag om vergunning te verplichten. Voor eene kapitaalcrachtige, aan een lagen rentestandaard onderworpen bevolking, wier direct finantieel belang meebrengt, dat zij door deugdelijk te bouwen haar latere onderhoudskosten gedrukt houdt, gaat deze redeneering volkomen op. Niet echter voor een bevolking, die van haar geld een dergelijke rente te betalen heeft, dat de interest voor het meerdere, dat een betere bouw zou vergen, vele keeren

hooger is, dan de kosten aan onderhoud en vernieuwingen, waartoe ook de slechste bouw haar zou verplichten.

Niet door bouwvoorschriften in de eerste plaats dient men onder zulk een bevolking naar verbetering van het woningbestand te streven. Hoe dan wel? Deze vraag wordt door het volksgebruik beantwoord, dat eertijds, en in sommige streken nu nog, het „baresih desa” niet tot een schoonmaak der begraafplaatsen beperkte, maar daaraan de verplichting tot een grondige schoonmaak van — en tot het aanbrengen van de noodige onderhoudswerken en de noodige vernieuwingen aan de woningen verbond. Nu is een woning in den tijdelijken bouwtrant zoolang ze nieuw is, alleszins acceptabel. Eerst door verwaarloozing wordt ze tot een gevaar voor de omgeving. Een verplichting tot dergelijk onderhoud, dat door de menschen-zelf wordt verricht, zou niet zwaar drukken, omdat er weinig contante gelden mede zijn gemoeid. Van af het oogenblik echter, dat vergunningsaanvragen voor verbouwingen en vernieuwingen verplicht zijn geworden, en dat men bij het verleenen dier vergunningen de bezwarende voorschriften zoekt door te voeren, stelt iedere Inlander de periodiek noodzakelijke vernieuwingen zijner woningen zoo lang mogelijk uit: Zoo is een ergerlijke teruggang aan gehalte van de woningen in de steden direct gevolg geweest van verbetering bedoelende bouwvoorschriften. Ook het begrip: Bouwvergunning voor eeuwig heeft men op Java nooit gekend. Alle moeilijkheden, die hier aan stadsverbeteringen in den weg staan, heeft de overheid zichzelf op den hals gehaald door het binnenhalen van Westersche begrippen, die alle met het Westersch eigendomsbegrip samenhangen.

Ik wil niet zeggen, dat onze Indische Maatschappij hier zonder het Westersch eigendomsbegrip kan, maar men behoeft hier nog niet op zoodanige wijze huis te houden, alsof er niets anders bestond. Bij de Inlandsche bouwerij past geen bouwvergunning voor eeuwig — zonder meer —, maar een vergunning tot oprichting en in standhouding van een gebouw voor den tijd, dat de gevolgde bouwwijze geacht kan worden, behoorlijk in

stand te blijven. En dit is een vergunning, die slechts onder verplichting tot onderhoud en vernieuwing gedurende dezen tijd mag worden verleend, tenzij deze verplichting bij kracht van wet verkrijgende, algemeen opgelegde gewoonte kan worden geregeld.

Voor degenen, die zich met de verbetering van den woningbouw hebben bezig te houden, is er daarnaast nog een enorm arbeidsveld: het is de bemoeienis met de tijdige uitbreiding en met de exploitatie der bronnen van materiaalvoorziening. De exploitatie der houtbosschen is door het gouvernement ter hand genomen en overigens aan voorschriften gebonden, betreffende saisonneering, het ringen, enz. van het timmerhout. Op het in acht nemen van een behoorlijken oogsttijd, benevens op het behoorlijk uitloogen van bamboe en atap let echter niemand. Een behoorlijke behandeling van de bamboe kan den levensduur van bamboestructies tot 50 en 70 jaren en langer rekken, terwijl een behoorlijke behandeling van de atap den levensduur van de meeste soorten tot het drievoudige verlengt. Dit veroorlooft een minder dichte dekking, waardoor de gelegenheid tot rattennestelingen in de atap dakvlakken-zelf zoo goed als geëlimineerd kan worden. Hier is de juiste plaats voor overheidsbemoeienis. Ook op ander gebied kan modern inzicht in de Inlandsche bouwwijzen verbetering brengen.

De reeds vroeger besproken methode om de daksparren van eene woning van te voren tot geheele roosterwerken (rantjangan of glondongan) te verwerken, die dan bij geheele dakvlakken (ampiah) tegelijk gemonteerd worden, schijnt uit een oogpunt van moderne hygiëne hopeloos. Deze roosters immers vormen schier aaneengesloten beschietingen, waarop voor de ratten onder de beschutting der dakbedekking een nestelplaats bij uitnemendheid gevormd wordt. De ergste nestelplaatsen komen echter aan de hoekkepers en nokken voor: in de bij de samenkomst der dakvlakken gevormde holten. Deze moeilijkheid is echter gemakkelijk te overkomen.

Door de bamboereepen niet mannetje aan mannetje naast elkaar „op hun plat” tot hēele vloeren te verwerken, maar met in acht-

name van een bepaalden onderlingen afstand „op hun kant”, kan men met de helft van het materiaalverbruik voldoende stevigheid bereiken. Tevens ontstaan daardoor automatisch volmaakt opengewerkte nokken en hoekenkepers, terwijl het aaneengesloten oppervlak der beschieting volmaakt gebroken wordt. De voornaamste moderne bezwaren tegen hooger genoemde werkwijze kunnen daardoor worden ondervangen. Dit is niet meer een Javaansche constructiewijze, het is een Europeesche, die echter de Javaansche werkorganisatie intact laat.

Hoe dit alles zij, evenals in Europa zal men hier door voorlichting en voorschriften alleen niet heel veel bereiken, en dit weinige niet definitief. Hoog noodig is, dat de bouw- en woningverbetering een volksbeweging wordt. Het volk-zelf dient zich rekenschap te geven, wat zijn bouwkunst — bij dezelfde geldelijke offers — kan zijn, en met welk een karrikatuur het eigenlijk genoegen neemt. Het dient uit onverschilligheid en indolentie te worden opgewekt.

d. De weg tot verbetering.

Zal het mogelijk zijn om op den duur het initiatief der bevolking wakker te roepen? Ja, het is mogelijk, onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat de Inlandsche vereenigingen, en Inlandsche Onderwijzers en andere intellectueelen, uit alle oorden in wier handen deze publicatie mocht komen — indien het gelukken mocht, om bij hen een gevoel van trots op te wekken voor hetgeen hun volk eenmaal tot stand bracht — de kennisneming van al het schoone in de architectuur van hun volk niet louter beschouwen als een esthetisch genot van een oogenblik. Het is wel degelijk mogelijk, indien zij de kennis van hun architectuurgeschiedenis beschouwen als een handleiding om te trachten in de eerste plaats om — zonder bijzondere uitgaven —, verrijking en verbetering en vooral meer hygiëne te brengen in hun eigen omgeving en in hun leefwijze. Vervolgens — indien zij ooit iets te bouwen hebben, hoe gering het ook moge zijn — indien zij dan in de eerste plaats gebruik maken van het Inlandsch

ambacht en in de tweede plaats vergen, dat bij die bouw gebruik gemaakt wordt van de technische mogelijkheden, die hun eigen geslacht vond, en die in staat stellen om met geringe hulpmiddelen zooveel te bereiken; om in de derde plaats te vergen, dat bij dien bouw gebruik gemaakt wordt van het beginsel van onderling hulpbetoon, waarop het Inlandsch ambacht berust. Daarbij is de hoofdzaak, dat zij zichzelf niet te gering achten om op hun beurt wederdienst te bewijzen: door eigen voorbeeld aantoonend, dat handwerk edel is, dat op een goede organisatie van de ambachten een goede functioneering van de maatschappelijke organisatie berust. Stelt den goeden toekangs in staat hun werk op behoorlijke wijze te doen, en steekt zelf de handen uit den mouw. Slechts door een maatschappelijken wederopbouw kunnen hier over de geheele linie de verbeteringen worden bereikt, die noodig zijn om de Volken van Java weer groot te maken. En bij den huidige economischen toestand van deze volkeren kan zulks niet anders bereikt worden dan indien daarbij met de beschikbare geldmiddelen zoo spaarzaam mogelijk gewerkt wordt. De volkeren van Java hebben een reusachtige reserve aan arbeidskracht. Dat zij die gebruiken op eigen wijze, ten eigen bate, tot gemeenschappelijke doeleinden. Slechts de arbeid kan een volk stalen en zijn leven zin geven. Slechts de gezamenlijke arbeid tot gemeenschappelijke doeleinden kan aan zijn vergaderingen zin geven, de individuen saam brengen, organiseren tot een VOLK.

Eerlang zullen hier te lande regentschapsraden en desaraden gesticht worden, en zal de bevolking geroepen worden om zelf de hand te slaan aan de verbetering van verschillende slechte toestanden. Zullen de locale ambachten berekend worden gevonden voor de taak om de desiderata der locale ressorten te vervullen? En welke bouw- en welke werkmethoden zullen de locale resorten voor de uitvoering van de door hen noodig geachte gebouwen en andere werken kiezen? Zullen zij de Europeesche methoden kiezen, die zeer veel meer geld aan belas-

tingen van de locale bevolkingen zullen eischen dan deze gewend zijn op te brengen, of zullen zij zooveel mogelijk van de organisatie van het Inlandsch ambacht en van het Inlandsch onderling hulpbetoon: dus van samenwerking in zaken van onderling van gemeenschappelijk belang gebruik gaan maken. Men moet wel bedenken: het gebruik van contante gelden wordt bij de Javaansche bouw- en werkmethoden beperkt tot een minimum, dat naar verhouding der resultaten op geen enkele andere wijze te bereiken is. In dezen gemeenschappelijken arbeid is niets onteerends, niets slaafsch.

Het wil mij voorkomen, dat bovengenoemde keuze een zeer gemakkelijke zal zijn, de verleende meerdere bevoegheden onder dit volk een doode letter zouden blijven, en daarvan geen gebruik zou worden gemaakt. Dit zou voor de Javaansche Maatschappij beteekenen: ZELFMOORD, niets minder.

De Overheid nu kan voorgaan in een streven om de locale ambachten te brengen op hooger peil, en wel op een peil, dat voor de ontvoogde kleinste locale ressorten bruikbaar is. Deze ambachten zijn op den duur in staat te produceeren, al wat daarvan redelijkerwijze kan worden gevegd, mits men van hun arbeid geregeld gebruik maakt. Laat dan de overheid beginnen om van het Inlandsch ambacht, zijn organisatie en zijn arbeidsmethoden gebruik maken. Ook de Afdeelingbanken kunnen een zeer grooten opbouwen den invloed ten goede uitoefenen: Zij kunnen de belangen van de bewoners van het platte land en van de bewoners der steden tot elkander brengen. Door ten plattenlande bedrijven te stichten, waar genormaliseerde woningsonderdeelen geproduceerd worden, en in de steden de markten te organiseren, waar deze onderdeelen van de hand kunnen worden gedaan, helpen zij de eenen zoowel als de anderen. Daarbij kunnen zij door de voor het een, zoowel als voor het ander benoodigde credieten een leidende en contrôlerende rol spelen, waardoor eenerzijds door goede materiaalbehandeling en door goed werk vertrouwen in het product verkregen

wordt, terwijl anderzijds door de banken in samenwerking met de stedelijke overheden een overzicht in de behoefte aan woningen kan worden verkregen, waarnaar de productie kan worden geregeld. Daardoor: dus door vertrouwen in een geregelde afzet van het product en in prompte betaling kan de noodige stabiliteit aan deze bedrijven worden gewaarborgd.

Dit alles is echter niet voldoende om de meest dringende verbetering te bereiken. Deze ligt — zooals wij reeds zagen — immers niet in den bouw der huizen, maar in hun *bewoning*. En hier zijn zoowel voorschriften, als overheidsbemoeienis machteloo.

Gij intellectueele Javanen, die dit leest, uwe woningen, de wijze, waarop gij ze bewoont, de wijze, waarop gij uw erf indeelt en onderhoudt strekken tot voorbeeld van uw volk, meer dan gij denkt. Stelt U op de hoogte van de gezonde beginselen der architectuur van Uw eigen volk. Die architectuur is niet alleen neergelegd in tjandi's en in kratons maar evenzeer in het bouwbe-ginsel en in de gave afwerking Uwer bamboe woningen. Zij heeft zich onderscheiden door een meesterschap in zelfbeperking. Daardoor wist zij in hare monumenten de groote lijnen steeds te laten overwegen over het detail, dat zij beperkte, in toom hield om van nabij te boeien, van ver de groote lijnen te krachtiger te doen uitkomen. Daardoor wist zij echter ook in hare fraaiste woonverblijven de woon- en slaapruidten eenvoudig te houden, om allen rijkdom te concentreeren op de plaatsen, waar zulks paste. Zij wist gebruik te maken van alle gelegenheden, die Uw klimaat biedt, om gezond te leven en te wonen. Haar was dit klimaat niet tot vijand, maar tot vriend, die boomen leverde om Uw hoven te beschutten en bewoonbaar te maken, en die in Uw Pendopo's en Dalem's tot een belichtingswijze in staat stelde van uitnemende schoonheid. Indien gij dit van Uw Vaderen prijs geeft vergooit gij Uw volkskarakter. Gij zijt het, die beginselvastheid terug brengen kunt in de bouwbeweging van Uw volk, die op zoo

uitnemende, rationeele wijze in den Limasanbouw is ingezet. Uw voorbeeld, Uwe eischen, aan Uwen eigen bouw en aan Uzelf gesteld, waar het Uw leefwijze betreft, kan deze bouwbeweging eerlang weer maken tot een Architectuur.

Ik ben thans gekomen aan het eind van mijn betoog. Er rest mij slechts om al diegenen te bedanken, die met zoo bijzondere warme belangstelling voor het onderwerp bij mijn studie mij voortliepen; rondleidden en herbergden en niet het minst zeer waardevolle gegevens verzamelden. De warme belangstelling, die ik daarbij ondervond van Inlandsche zijde was voor mij telkens op-nieuw eene openbaring.

De namen van al degenen, die mij daarbij behulpzaam waren, zouden bladzijden vullen. In chronologische volgorde naar gelang mijn studie vorderde, noem ik den Wedana van Balaradja, den Regent van Serang, de Regenten van Soerabaja, Sidhoardjo, en Pasoeroean, den Patih van Malang, den Regent van Blora, en Wedana's van Patjirian Tjepoe, den Patih van Patjitan, den Wedana van Poenoeng, den Wedana van Loemadjang, Pangeran adipati aria prabhoe Prang Wedana van Mangkoe Nagara, die mij de meest onbeperkte gastvrijheid bewees en inwijdde in sommige gedeelten der Javaansche cultuur, den Pangeran Koesoema Hadiningrat, die mij inwijdde in de Solosche nomenclatuur der Javaansche bouwworden, den Pangeran Boemi Nata, Raden Sastro Widjono, den Regent van Koeningan, die op het laatste oogenblik nog zoo waardevolle gegevens voor mij verzamelde.

Met foto's hielpen mij D. Pos, Dr. W. Donath, Ir. H. T. Karsten, Mej. L. G. Gentis, H. Hoogerzeil, en de Regent van Koeningan, terwijl ik enkele foto's ontleende aan het bureau Luxor te Garoet. Ook dien ik dankbaar te erkennen de hulp, dien ik bij verschillende berekeningen ondervond van Ir. L. A. A. Alting-Mees en de vriendschappelijke, tegemoetkomende bereidwilligheid waarmede Dr. ~~B.~~ A. K. Bosch mij bij historische moeilijkheden voortliep.

Mededeelingen van het Java-Instituut

VOORLOOPIG PROGRAMMA VOOR HET 3 DAAGSCH CONGRES TE DJOCJA VAN 24 — 27 DECEMBER 1924.

Woensdag, 24 December: Reunie der congressisten om 9 uur 's avonds in de kepatian; daarna zal volgen een voorstelling van de Langen Wenara, door den Rijksbestuurder aan te bieden.

Donderdag, 25 December: Opening van het congres om 9 uur 's morgens in de kepatian, behandeling prae-adviezen over het onderwerp: Op welke wijze kan bij de opvoeding van de landskinderen de inheemsche cultuur meer tot haar recht komen.

Om 4 uur 's middags volgt de opening van een tentoonstelling van modellen van den Javaanschen bouwtrant en van de Javaansche meubel- en houtsnij kunst in het Logegebouw.

Van 6 tot 8 uur 's avonds lezing van Dr. Bosch, chef van den Oudheidkundigen dienst, Een uiteenzetting over de te maken excursie naar de Prambanan-tempels.

Lezing van Ir. Th. Karsten over: Javaansche architectuur uit de laatste eeuwen.

Vrijdag, 26 December: Half zeven 's morgens excursie naar de Prambanantempels onder leiding van Dr. Bosch en den heer Perquin; volgt onder leiding van Ir. Th. Karsten een bezichtiging van oud- en modern-Javaansche gebouwen in Jogja en omgeving.

6 uur 's middags: Inleiding van het tweede onderwerp, nl: Welke waarde hebben de oud-Javaansche monumenten voor de huidige en toekomstige Javaansche cultuur.

9 uur 's avonds geeft de sultan een feest in de kepatian.

Zaterdag, 27 December: 's Morgens voortzetting der debatten in de Pakoealaman, terwijl 's avonds het congres besloten wordt met een feest in de Pakoealaman, wajang koelit voorstelling.

Tentoonstelling van modellen van den Javaanschen bouwtrant en van de Javaansche meubel- en houtsnij kunst.

SOENDANEESCHE TAALCONFERENTIE.

Op den 24sten November 1923 had op uitnoodiging van het Java-Instituut eene voorloopige bespreking plaats met het Hoofdbestuur en het afdeulingsbestuur van Batavia van de vereniging Pasoedan, ter bespreking van de wenschelijkheid eener te houden Soendaneesche conferentie voor taal- en letterkunde. Op deze vergadering is besloten deze conferentie in samenwerking met genoemde organisatie te houden. Omstreeks Moeloed 1924 zal te Bandoeng een Soendaneesche taalconferentie gehouden worden, waar de volgende punten besproken zullen worden:

1 BEVORDERING VAN DE KENNIS DER MOEDERTAAL

- voor het gebruik in de practijk.
- voor de aesthetische waardeering (Hierbij in beschouwing te nemen en duidelijk aan te geven de middelen, die zoowel bij het onderwijs als daarbuiten toegepast kunnen worden).

2. ONTWIKKELING DER TAAL:

- met betrekking tot de moderne eischen (uitdruk-

king van nieuwe gedachten; moeilijkheden ten aanzien van de taalsoorten, bijv. in vergaderingen; het gebruik van nieuw-Soendaneesche woorden, enz);

- voor de bevordering der schoone letteren (verrijking door dialect-woorden; studie van de oude taal en overgeleverde kunstvormen; tembang, kawih, sindiran, enz.).

Het ligt in de bedoeling om eenige personen uit te noodigen, prae-adviezen te schrijven, welke uiterlijk 1 Juli a.s. gereed moeten zijn. Deze worden gedrukt en verspreid en op het Moeloed-congres in behandeling genomen.

Het bovenstaande kan daarvoor in de volgende onderdeelen worden gesplitst:

- Bevordering van de kennis der moedertaal bij het onderwijs op de bestaande scholen (desa-scholen; 2de klas-scholen; H. I. S.; V. I. O.); in daarvoor op te richten namiddag- of avond-cursussen; door het uitschrijven van prijsvragen; enz.
- In hoeverre kunnen woorden uit andere Soendaneesche dialecten worden opgenomen in het dialect van Bandoeng, dat als standaard-taal is aangenomen?
- Het gebruik van Nieuw-Soendaneesche woorden en de „stijl” in het Soendaasch.
- Hoe kan de achteruitgang van de Soendaneesche dichtkunst (tembang; kawih; sindiran) worden tegengegaan?
- Wat kan worden gedaan om tot overeenstemming te komen betreffende het gebruik van lemes- en sedeng-woorden?
- Aan welke eischen moet de taal voldoen in lectuur, bestemd voor verschillende groepen van personen (boeken voor kinderen, voor volwassenen, voor onontwikkelden, voor intellectueelen).

Leden voor een comité van voorbereiding dezer conferentie alsmede een aantal prae-adviseurs zullen gevraagd worden.

JAVAANSCH TAALCONFERENTIE

Vergadering te SOLO op Zaterdagavond 22 Maart 1924 ter voorbereiding van een Conferentie voor Javaansche taal- en letterkunde.

Aanwezig: P. A. A. P. Prangwedana, Eere-Voorzitter van het J. I. en verder de Hoofdbestuurleden R. Sastrowidjaja, S. Koperberg en J. Kats benevens afgevaardigden van de volgende verenigingen:

Soerjangalam	te Semarang.
Nitisastra	„ „
Mardibasa	„ Jogja.
Mardibasa	„ Solo.
Radya Poestaka	„ „
Kridawatjana	„ „
B. O.	„ „
Mardigoena	„ „
P. G. H. B.	„ „
K. B.	„ Jogja. 1)

1) De vereniging Sobo Karti van Semarang gaf bericht van verhinderd en verklaarde zich tot deelneming bereid.

No. 22 VAN DE SULTANSGRAVEN TE KOTA GEDÉ.

Goed voorbeeld van Solosch werk uit de tweede helft der negentiende eeuw.

No. 23. DE STEEDS VELD WINNENDE LIMASAN BOUWORDE.

Typisch voorbeeld van de bouwbeving, die gedurende de laatste decennia over geheel Java de meer archaische bouwvormen verdringt. (Zie No. 11.) Deze bouwvorde, die uitgaande van een ruimen bouwkeren uitbreiding en bijbouw naar elke richting mogelijk maakt en in elk stadium van uitbreiding een goed afgewerkt gaaf geheel oplevert, past geheel in het economisch leven van den Inlander. Het is de bouwvorde van de nijveren, die zich overal daar opwerken, waar nieuwe wegen, spoorwegen en andere verkeersmiddelen het binnenland ontsluiten. Met het weder in zwang komen van deze bouwvorde werd — lang voordat eenig voorschrift daartoe dwong — de groote verscherping ingezet, die de Javaansche architectuur behoefde. Men heeft beweerd, dat de bouwvorde in dezen vorm slechts in de steden, of slechts in West-Java werd toegepast. Dit is een voorbeeld uit talloze in de donkerste (?) Javaansche binnenlanden: TEGAL AMBA bij PATJITAN.

bovendien eenige belangstellenden.

P. A. Hadiwidjaja te Solo — die zich bertid had verklaard de leiding van deze vergadering op zich te nemen — was door ziekte verhinderd tegenwoordig te zijn. In zijn plaats treedt als voorzitter op de heer R. Sastrawidjana. De heer J. Kats fungeert als secretaris.

Na opening van de vergadering stelt de voorzitter eerst aan de orde de bepaling van plaats en tijd van het te houden Congres. Met algemeene stemmen wordt Solo als plaats van samenkomst aangewezen. Als tijd worden genoemd de maand Juni van dit jaar (pasar malem te Solo), December de Poemasanaand in 1925. Voor het houden van een congres in Juni wordt de tijd van voorbereiding te kort geacht. December is daarvoor ongewenscht, daar het groote congres van het J. I. ook in die maand zal vallen. De Poesa van 1925 is wel wat heel ver verwijderd. Op voorstel van den voorzitter kiest men de week, waarin dit jaar garebeg Moeloed zal vallen (in October).

ONDERWERPEN VOOR HET TE HOUDEN CONGRES.

Soerjangalam zou in de eerste plaats behandeld willen hebben de Javaansche letterkunde als erfstuk van de voorouders. Mardigoena is het daarmee eens. Het voornaamste punt zal moeten zijn de bepaling van de geestelijke waarde en de inhoud van de letterkunde. Hoe zullen de Javanen werk willen maken van hun taal, als ze niet weten wat er in geschreven is en kan worden?

P. A. Prangwedana acht dit onderwerp vooral nog te zwaar en te omvattend: Een goede behandeling eischt een grondige bekendheid met het wezen en de geschiedenis van de Javaansche letterkunde. Wie zal de behandeling van dit onderwerp — waarvan tot nog toe slechts weinig studie is gemaakt — op zich kunnen nemen? Hoofdzaak is te constateeren, dat de Javaansche taal op den achtergrond raakt en middelen te beramen om haar meer naar voren te brengen.

Naar aanleiding van deze besprekingen wordt als doel van het Congres, naast de behandeling van de taal, ook die van de Javaansche letterkunde gesteld. Op voorstel van den voorzitter wordt als eerste onderwerp vastgesteld:

1. Gaat de Javaansche taal achteruit of niet? Zoo ja, wat is daartegen te doen?

Een prae-advies over dit punt zal worden geleverd door elk van de vereenigingen: Mardigoena; Mardibasa (van Solo); Soerjangalam; Radyapoestaka en de gezamenlijke Inl. onderwijzers van Solo. De vereeniging kan dit prae-advies na onderlinge bespreking

vaststellen en een van haar leden aanwijzen, om het op het Congres te verdedigen. Ook kan zij aan het J. I. voorstellen om een bepaalden persoon daarmee te belasten, waarop deze van het Bestuur van het J. I. het verzoek tot levering van een prae-advies ontvangt.

2. Soerjangalam stelt voor de behandeling van de geschriften van Sultan Agoeng. Na eenig discussie wordt als punt van behandeling aangenomen:

De beteekenis van de geschriften van Sultan agoeng voor de Javaansch taal- en letterkunde van den tegenwoordigen tijd.

Hierna worden de in het rondschrijven aan de verschillende vereenigingen genoemde onderwerpen ter sprake gebracht.

3. Het onderwijs in het Javaansch op de verschillende daarvoor in aanmerking komende scholen.

4. Voor de overige, in bedoeld schrijven genoemde, onderwerpen wordt geen prae-advies noodig geacht. De vergadering is van meening, dat men kan volstaan met een Inleiding ter vergadering, waaraan het debat kan worden vastgeknoot.

Deze onderwerpen zijn:

a. In hoeverre kunnen woorden uit de Javaansche dialecten in het standaard Javaansch worden opgenomen?

b. In hoeverre kunnen „nieuwe” woorden in de standaard-taal worden opgenomen?

c. Wat kan worden gedaan om den achteruitgang van de tembang tegen te gaan?

d. Vaststelling van de woorden, behoorende tot de zg. taalsoorten.

e. Stijl van kinderboeken en van lectuur voor volwassenen enz.

Door eenige leden van de vergadering worden nog enkele onderwerpen genoemd, waarvan echter de behandeling tot een volgend congres kan worden uitgesteld. (De Javaansche lyriek; epiek, dramatiek; enz. — Het samenstellen van een lijst van Kawi-woorden, welke nog heden in gebruik zijn).

Een „Commissie van voorbereiding” zal gevormd worden uit de daarvoor — door de verschillende vereenigingen te Solo — aan te wijzen personen voorzitterschap van P. A. Hadiwidjaja. Deze Commissie zal trachten alles zoo te regelen, dat dit Congres voor het Java-Instituut weinig of geen uitgaven zal meebrengen. Voor het nemen van besluiten, het treffen van regelingen enz. welke voor het Java-Instituut kosten zullen meebrengen, wordt de goedkeuring van het Hoofdbestuur vereischt.

De Restauratie-kwestie

Ter inleiding.

Om tegemoet te komen aan de van verschillende zijden geuite wens tot openbaarmaking van de over het restaureren van Hindoe-Javaanse bouwwerken uitgebrachte adviezen, heeft de Regering aan de Directeur van Onderwijs en Eredienst machtiging verleend om, in overleg met het Hoofd van de Oudheidkundige Dienst, tot publicatie van alle bedoelde adviezen over te gaan. Het lag eerst in de bedoeling alle bescheiden samen in een brochure uit te geven maar aangezien de Nota van Dr. Bosch reeds in Djawa 1922 was verschenen („Het Restaureren van Hindoe-Javaansche Bouwwerken”, p.1 vlgg), werd door de Directeur besloten ook thans alle stukken in het orgaan van het Java-instituut op te doen nemen. De lezer vindt hieronder dus niet alleen het rapport van Dr. Berlage, maar ook de officiële stukken, die daarvóór over deze kwestie zijn gewisseld.

De Redactie meende, dat het zijn nut kon hebben de lezers even te oriënteren door de feiten te vermelden, die de schakels vormen tussen de brieven en adviezen, waardoor tevens h.i. de gehele samenhang duidelijker zou worden. Zij verzocht mij daarom een beknopt overzicht ter inleiding te geven.

Kort nadat Dr. N. J. Krom hier tot Voorzitter der Commissie voor het Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera was benoemd (1910) heeft hij in een artikel „Restaureren van Oude Bouwwerken” (Tijdschr. Kon. Bat. Genootschap 1911, deel LIII p.1 vlgg) nagegaan in hoeverre men op de hier te lande aanwezige monumenten de beginselen had toe te passen, die voor de Nederlandse oude bouwwerken golden. De beschouwingen werden geschreven naar aanleiding van het toen juist openbaar ge-

maakte praeadvies van Prof. Vogelsang in de Bulletins van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (tweede Serie, derde jaargang No. 4, Juli 1910), waarin de beginselen van conservatie en reconstructie waren uiteengezet met het oog op de oude bouwwerken in Nederland. Dr. Krom komt in dat artikel tot de conclusie, dat de Nederlandse beginselen ook hier van toepassing zijn, in dier voege, dat men in het algemeen zich moet bepalen tot conserveren en dat men slechts bij hoge uitzondering, wanneer er bepaalde belangen mee gemoeid zijn tot reconstructie mag overgaan, omdat reconstructie een soort vervalsing van de stenen oorkonde is.

Toen dan ook in 1913 de Commissie voor het Oudheidkundig Onderzoek werd omgezet in een Oudheidkundige Dienst, waarvan Dr. Krom aan het hoofd kwam te staan, vermeldde het Gouvernementsbesluit, dat de taak van de dienst zou zijn „de beraming en uitvoering van maatregelen om de oudheden voor verder verval te behoeden”. 1) Het spreekt van zelf, dat onder Dr. Krom's leiding van de dienst nergens reconstructies zijn uitgevoerd: de Bouwk. Inspecteur beperkte zijn werkzaamheden tot het opmeten en in tekening brengen van verschillende oudheden, terwijl enkele terreinen ontgraven werden.

In 1916 volgde Dr. F. D. K. Bosch op als Hoofd van de Oudh. Dienst. Hij toonde zich reeds spoedig een voorstander van reconstructie, toen te Panataraan bij het ontgraven van het terrein allerlei belangrijke stukken te voorschijn kwamen, die wederopbouw van enkele kleinere tempeltjes met slechts geringe invoeging van nieuwe stenen mogelijk maakten.

1) Zie de gehele clausule op het eind van II in Dr. Berlage's rapport.

Zo werden onder zijn verantwoordelijkheid verschillende reconstructies uitgevoerd, waarvan de voornaamste zijn: het tempeltje met jaartal en het nagatempeltje te Panataran (door Perquin), het badplaatsje te Panataran (door De Haan) en de Ciwa-tempel te Prambanan (door Perquin). De gedeeltelijke reconstructie van deze laatste tempel heeft voornamelijk de restauratie-„kwestie” in het leven geroepen, omdat de meningen over het al of niet wenselijke van deze reconstructie-maatregelen zeer ver uiteenlopen.

Dr. Krom, die sinds 1915 in Holland vertoefde had zich van de verrichte werkzaamheden een idee kunnen vormen door de oudheidkundige verslagen en de vele foto's, die als bewijsmateriaal van ieder stadium der reconstructie waren gemaakt en zo kon hij een oordeel hierover uitspreken in de eerste druk van zijn „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst” zonder dat hij de monumenten in hun nieuwe gedaante had aanschouwd. (II, p. 160, 176, 183 noot. Vergelijk hiermee in de tweede druk I p. 448, II p. 273, 274 en 282).

Er deed zich echter in 1921 een prachtige gelegenheid voor om zich nog eens persoonlijk op de hoogte te stellen van alles wat er aan de verschillende tempels was verricht. Dr. Bosch ging met buitenlands verlof en stelde aan de Regering voor gedurende die tijd Dr. Krom te verzoeken zijn betrekking waar te nemen. Zo geschiedde. In dat halfjaar had het wnd. diensthoofd ruimschoots gelegenheid zijn mening over reconstructies te toetsen aan de praktijk en het bleek al dadelijk, dat hij, ook met de door de Oudheidkundige Dienst verrichte reconstructies voor ogen, zijn standpunt van vroeger handhaafde. Openlik gaf hij zijn zienswijze te kennen in de twee kwartaalverslagen, die tijdens zijn waarneming het licht zagen: (Oudh. Versl. 1921 1ste kwartaal p. 4/5) „In de Oudheidkundige afdeling Midden-Java werd door den Bouwkundigen Inspecteur voortgegaan met de restauratie-maatregelen van den Ciwa-tempel te Prambanan. Waar ondergeteekende zich sedert zijn ambtsaanvaarding in 1910 op het standpunt heeft gesteld, dat restauratiemaatregelen als regel niet verder behooren te gaan dan het monument voor verval te behoeden, en de thans

te Prambanan ondernomen werkzaamheden een veel wijder strekking hebben, waarvan de noodzakelijkheid niet algemeen zal worden ingezien, acht ondergeteekende het ter voorkoming van misverstand gewenscht te verklaren, dat hij allerminst van inzicht veranderd is en het voortzetten van het werk te Prambanan ook onder zijn beheer slechts voortvloeit uit de overweging dat een stopzetten van dit werk en opdracht van andere werkzaamheden aan het betrokken personeel, met de zekerheid, dat als ondergeteekende over eenige maanden vertrokken is, het werk te Prambanan opnieuw zal worden opgevat, neer zou komen op een ontwrichting van den dienst, die bovendien aanzienlijke financiële offers zou kosten. Tot een dergelijke demonstratie acht ondergeteekende zich niet geroepen, ook al wenscht hij de verantwoordelijkheid voor de restauratie van Prambanan niet te dragen. Het spreekt overigens van zelf, dat verschil van principieel standpunt samen kan gaan met groote waardeering voor de technische bekwaamheid en scherpzinnigheid van den betrokken inspecteur”.

Ook in het tweede kwartaalverslag wordt over het werk te Prambanan even gesproken: (p. 42/43):

„Met bijzondere belangstelling werden de werkzaamheden te Prambanan gevolgd, en een woord van hulde is hier op zijn plaats voor de wijze, waarop het door Brandes onmogelijk geachte werk om uit de dooreengegooide fragmentenmassa de reconstructiegegevens te onderkennen, door den Heer Perquin wordt tot stand gebracht; de op het terrein weder samengevoegde poorten, monsterkoppen, enz. zijn buitengemeen interessant en bieden allerlei nieuws, en in zooverre wordt de hier verrichte arbeid zeer zeker ruim beloond. Doch in zake het aanbrenge van dat alles aan den tempel zelf, blijft ondergeteekende bij zijn in de overeenkomstige paragraaf van het vorig verslag neergelegde meening. Zoodra de andere werkzaamheden daartoe de gelegenheid laten, zal het zeker ook zaak zijn definitieve voorzieningen te treffen aan de Tjandi Kalasan en den onoogelijken steunbeer te verwijderen, die tot zooveel kritiek aanleiding heeft gegeven en het monument aan die zijde

inderdaad hopeloos bederft; door te laten blijken, dat deze in 1917 genomen maatregel, welks tijdelijk karakter, nu hij vier jaren bestendig is, voor oningewijden wel wat problematisch wordt, slechts een hulpmiddel is geweest, zal veel misverstand worden weggenomen".

En over Panataran: „Bijzonder verheugend is hetgeen aan den hoofdtempel van Panataran is geschied, waar alle sporen der ergerlijke restauratie van 1901 1) verdwenen zijn en het monument in volle schoonheid tot zijn recht komt. Een groote verbetering is hier ook het overzicht, dat over het terrein verkregen is door dit tot een geheel te vereenigen; van de afzonderlijke gebouwen maakt het jaartaltempeltje een heel wat bevredigender indruk dan het naga-monumentje".

Was het bovenstaande slechts een zich partij stellen, tegelijkertijd trachtte Dr. Krom ook van de Regering een beslissing in deze kwestie uit te lokken (zie de hierachter opgenomen brief van 10 Juni 1921). De Directeur van Onderwijs en Eredienst meende, dat de Regering niet kon beslissen zonder eerst Dr. Bosch ook gehoord te hebben en vond tevens — in tegenstelling tot Dr. Krom — dat een stopzetten van de werkzaamheden zolang nog geen beslissing genomen was, ongewenst was.

Bij zijn terugkomst werd Dr. Bosch dus uitgenodigd zijn mening uit te spreken over het voorstel van Dr. Krom; hij deed dit in zijn brief van 28 Januari 1922 (zie bladzijde 81). Tevens verscheen de Nota in die brief vermeld, in Djawa (No. 1, 1922).

Bijna op dezelfde dag, dat Dr. Bosch'brief aan de Directeur van O. en E. werd geschreven gaf Dr. Krom nog eens onomwonden zijn mening over het werk te Prambanan weer in zijn lezing voor het Indisch Genootschap op 27 Jan. 1922, waarin hij o.a. zeide: „Zonder contrôle door iemand anders en alleen afgaande op eigen inzicht is de uitvoerder nu bezig in een mengeling van oud en nieuw de verdwenen stukken balustrade, poorten en gevels te doen herrijzen. Het ten koste van handenvol geld bereikte resultaat

is onzes inziens ontstellend van leelijkheid. Te bevoegder plaatse in Indië kon er reeds op gewezen worden, doch ook in het openbaar mag wel de waarschuwing gehoord worden: de Oudheidkundige Dienst doet voortreffelijk werk, maar met deze restauraties is hij op den verkeerden weg". (Zie het verslag van die vergadering, p. 18).

Behalve de beide dienstchefs hebben ook allerlei particulieren zich met de restauratiekwestie bezig gehouden en er hun mening over gezegd, maar wij willen ons hier verder alleen maar met de officiële brieven en adviezen bezighouden, omdat de zaak door de inmenging van de anderen eer vertroebeld, dan verhelderd is. De hierboven vermelde brieven van de beide dienstchefs met de Nota van Dr. Bosch werden door de Regering doorgezonden aan de Minister van Koloniën met de bedoeling, dat het oordeel van de Commissie van Bijstand in Nederland zou worden gevraagd. Deze Commissie van Bijstand was indertijd opgericht in 1901 om het bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederl. Indië voorlichting te verschaffen bij het advies, dat dit bestuur had te geven in zaken de Oudheidkundige Commissie betreffende en zij was bij de oprichting van de Oudheidkundige Dienst blijven bestaan, hoewel zij toen feitelijk overbodig werd.

De stukken van de Indiese Regering kwamen in den Haag aan op het oogenblik, dat juist het Instituutbestuur aan de Minister van Koloniën een brief had gezonden met het verzoek de Commissie van Bijstand, die eigenlijk geen reden van bestaan had, nu een Oudheidkundige Dienst bestond, op te heffen.

De Minister kon zich met dit voorstel verenigen, schreef in die zin naar de Indiese Regering, terwijl als bijlagen bij dit schrijven bovengenoemde brief en een brief van Dr. IJzerman, Oud-Voorzitter van de Commissie van Bijstand, waren gevoegd, waarin inmenging van Nederlandse zijde zeer werd ontraden. Een oordeel, waarmee de Minister instemde (zie de stukken op blz. 84 vlgg.) De Indiese Regering heeft daarop bij omslagvel van 1 September 1922, op voorstel van de Directeur van Onderwijs en Eredienst, in zake het tusschen Prof. Dr. N. J. Krom en Dr. F. D. K. Bosch gerezen ver-

1) Door het plaatselijk bestuur te Blitar voor rekening van de Regering.

schil van inzicht ten aanzien van de taak van de Oudheidkundige Dienst, voorzover de omvang van de zorg voor de bestaande monumenten betreft, beslist overeenkomstig de zienswijze van Dr. Bosch.

Daarop scheen de kwestie van de baan te zijn, totdat in Februari 1923, naar aanleiding van de voorgenomen reis van Dr. Berlage naar Indië een aantal personen van naam op oudheidkundig en Indies gebied een brief richtten aan de Minister van Koloniën met het verzoek het daarheen te willen leiden, dat Dr. Berlage door de Indiese Regering zou worden aangezocht advies uit te brengen over de restauratie van het Loro-Djonggrangcomplex (hiertoe behoort de Çiwa-tempel) te Prambanan (zie de brief op blz. 86).

Deze brief werd aan het Hoofd van de Oudh. Dienst aangeboden met verzoek om beschouwingen en raad. Uit de brief van Dr. Bosch blijkt, dat deze volkomen instemde met het plan, maar alleen in overweging gaf, dat de Regering aan Dr. Berlage zou verzoeken niet alleen over die bepaalde restauratie zijn oordeel uit te spreken, maar ten eerste een algemeen principieel advies over reconstructies te geven en ten tweede zijn beschouwingen te geven over de reconstructie van de Çiwatempel. (zie brief 4 April 1923, blz. 87).

Dr. Berlage heeft geen officiële opdracht gehad om zijn advies uit te brengen, maar de Regering heeft hem in de gelegenheid gesteld de monumenten alle nauwkeurig te beschouwen en hem tevens verzocht over de kwestie van reconstructie zijn oordeel in een rapport samen te vatten. Dit rapport (zie blz. 88 — 94) verscheen hier in December 1923, werd aan Dr. Bosch gezonden en gaf deze aanleiding tot zijn brief van 10 Maart 1924, waarin gewezen werd op de inconsequenties in het rapport en op de wenselijkheid, dat over de belangrijke kwestie om al of niet het werk te Prambanan te beëindigen niet zou worden beslist door één deskundige, maar door een permanente commissie hier te lande, die in kwesties, waarin allerlei moeilijkheden tegelijk onder de ogen moeten worden gezien, de Chef van de Oudh. Dienst ter zijde zou kunnen staan.

Een dergelijke commissie van advies zou kunnen worden geconstitueerd door een wetenschappelijke instelling hier te lande; de aangewezen instelling daarvoor is, zoals Dr. Bosch terecht ter plaatse opmerkt, het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat op het gebied der oudheden een traditie bezit en ook reeds eerder de Regering van advies diende in verwante kwesties.

De Regering heeft zich daarop tot het bovengenoemde Genootschap gewend met het verzoek een dergelijke commissie tot stand te willen brengen.

Het resultaat van alle beschouwingen is dus, dat er in plaats van de Commissie van Bijstand in Nederland, die door de grote afstand moeilijk bijstand verlenen kon, thans een dergelijke commissie hier te lande zal worden ingesteld van een zodanige samenstelling, dat alle verschillende belangen, die bij de restauraties in het spel kunnen komen er door een deskundige kunnen worden beschouwd en verdedigd. De uitspraak van die commissie zal dan de grootst mogelijke waarborg bieden van door veelzijdigheid verworven juistheid.

Dr. MARTHA A. MUUSSES.

DOCUMENTEN.

Oudheidkundige dienst in Nederlandsch-Indië.

Batavia, 10 Juni 1921

Aan den Directeur van
Onderwijs en Eeredienst.

Bij dezen heb ik de eer de tusschenkomst van UHedGestr. in te roepen ten einde een beslissing van de Regeering uit te lokken in de volgende principieele aangelegenheid.

Bij de voorbereiding van de instelling van een Oudheidkundigen Dienst hier te lande werd door mij op den voorgrond gesteld, dat de zorg voor de bestaande monumenten zich moest bepalen tot het behoud van wat er van die monumenten over is en het niet op den

weg van den dienst zou liggen, zich met herbouw van die monumenten bezig te houden. In overeenstemming daarmee draagt dan ook het Gouvernements Besluit van 14 Juni 1913 No. 62 (Staatsblad No. 407) aan den Oudheidkundigen Dienst op „de beraming en uitvoering van maatregelen om die oudheden voor verder verval te behoeden”, doch wordt er van verder strekkende maatregelen gezwezen.

Van deze gedragslijn is sinds mijn vertrek afgeweken, zoodat in de afgelopen jaren in verschillende gevallen gedeeltelijke herbouw van oude monumenten heeft plaats gehad, en maatregelen van dien aard ook thans worden uitgevoerd. Met het daarbij ingenomen standpunt kan ik mij volstrekt niet vereenigen: nog afgescheiden van de nooit uitgesloten kans, dat vergissingen worden begaan, acht ik zulk een reconstructie een onverdedigbare vervalsching van het steenen document. Er zijn natuurlijk bijzondere gevallen: stort van een tempeltje de top af en vindt men alle fragmenten aan den voet ervan terug, dan kan er aanleiding zijn om ze weer op hun plaats te zetten. Zoo ook zijn er gevallen denkbaar, waar bij reconstructie bijzondere aesthetische belangen betrokken zijn, en er tevens menselijkerwijze gesproken zekerheid bestaat omtrent den ouden toestand: in zulke gevallen kan het gewenscht zijn, verder strekkende maatregelen te nemen, doch dan alleen als uitzondering en op uitdrukkelijke machtiging van de regeering, gelijk dat bijv. bij de Boroboedorestauratie is geschied. Als regel behoort echter mijns inziens de overheidszorg voor monumenten te strekken tot behoud van wat er is, niet tot herstel van wat verloren is gegaan.

Het is hier natuurlijk niet de plaats voor een wetenschappelijk betoog over restauratiepolitiek, dat bovendien bij mijn gevestigde opinie ter zake den indruk van eenzijdigheid zou kunnen maken. Wel echter is het voor het te volgen beleid bij het beheer van den Oudheidkundigen Dienst van groot belang, dat duidelijk worde vastgesteld, waaraan die Dienst zich te houden heeft, opdat niet de eene Dienstchef afkeurt in een zoo principiele aangelegenheid wat de andere met ingenomenheid begroet: zulk een onzekerheid

is voor den goeden gang van zaken fnuikend.

Vandaar dat ik het op prijs zou stellen, indien de Regeering zich zou willen uitspreken, wat haar wensch is. In geval er tegen herbouw geen bezwaar is, dient bovenaangehaald Gouvernements Besluit in overeenstemming daarmee gewijzigd te worden, opdat geen twijfel besta dat reconstructie-maatregelen, waar ze mogelijk zijn, ook uitgevoerd moeten worden. In het andere geval worden den Oudheidkundigen Dienst uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat hij zich te houden heeft aan den geest en de letter van het Gouvernements Besluit, waarbij hij is ingesteld.

Uit den aard der zaak zal zulk een beslissing niet dadelijk gegeven kunnen worden, daar de Regeering waarschijnlijk het advies zal willen inwinnen van de Commissie van Bijstand in Nederland ¹⁾. Indien UHedGestr. zich met mijn verzoek om deze beslissing uit te lokken, kan vereenigen, is het mijn bedoeling de Inspecteurs van dezen Dienst op te dragen, zich, hangende de beslissing, van alle maatregelen die niet door bovenbedoeld Gouvernements Besluit gedekt worden, te onthouden.

Het Wd. Hoofd van den
Oudheidkundigen Dienst
(w.g.) N. J. KROM.

Oudheidkundige dienst
in
Nederlandsch-Indië

Batavia, 28 Januari 1922.

Aan den Directeur van
Onderwijs en Eeredienst

Naar aanleiding van Prof. Kroms voorstel van 10 Juni 1921 No. 2301/8 heb ik de eer UHedGestr. het volgende mede te deelen.

Daar prof. Krom en ik in enkele opzichten van meening verschillen heb ik mij verplicht gevoeld mijn standpunt nopens het restauratie-vraagstuk uitvoerig uiteen te zetten en daarmee de onder mijne verantwoordelijkheid uitgevoerde werkzaamheden aan de Hindoe-Javaansche bouwwerken te verdedi-

¹⁾ In welke commissie prof. Krom zelf zitting had.
Noot der Red.

gen. Ik heb dat gedaan in een Nota, welke UHedGestr. hierbij wordt aangeboden. Aan de hand van de verschillende gevallen die zich in de praktijk hebben voorgedaan, heb ik daarin trachten aan te toonen: 1e dat er een principieel onderscheid dient gemaakt te worden tusschen „conservatie”, „restauratie” en „reconstructie”; 2e dat bij de reconstructies weer onderscheid bestaat tusschen die, welke prof. Kroms standpunt in 1911 bepaalden en de na 1915 uitgevoerde.

Ik meen dat op het punt van „conservatie” en „restauratie” prof. Krom en ik het vrijwel eens zijn. Ook wat betreft de door prof. Krom gewraakte reconstructies van het type Mendoet en Pawon schaar ik mij zonder voorbehoud aan zijn zijde. Het meningsverschil begint eerst bij de na 1915 uitgevoerde reconstructies. Daar hieromtrent uitvoerig in de Nota gehandeld wordt veroorloof ik mij daarheen te verwijzen en alleen mijn conclusie te memoreeren, die aldus zou kunnen worden geformuleerd: het behoort tot de taak van den O. D. een reconstructie uit te voeren, indien deze ten doel heeft de herplaatsing van authentieke stukken of een combinatie van zulke stukken in het bouwwerk en omtrent die herplaatsing volkomen zekerheid bestaat.

Ik bepaal mij thans tot den inhoud van prof. Kroms voorstel.

Tot mijn spijt is mij daaruit niet geheel duidelijk geworden hoe ZHG. zich het onder curateele stellen van den Oudheidkundigen Dienst bij reconstructies heeft gedacht. Erkend wordt door ZHG. dat er „natuurlijk bijzondere gevallen” zijn, waar zonder speciale goedkeuring van hooger hand herplaatsing van afgevalen steenen kan plaats hebben. Maar waar precies de grenslijn loopt tusschen deze categorie van gevallen en de daarna genoemde: „waar bij reconstructie bijzondere aesthetische belangen betrokken zijn, en er tevens menschelijkerwijs gesproken zekerheid bestaat omtrent den ouden toestand”, waarbij wel machtiging van de Regeering noodig is, wordt niet aangeduid. Geen wonder: die grenslijn is met geen mogelijkheid te trekken. Voor het herplaatsen van enkele afgevalen steenen behoeft de Regeering niet te worden gekend maar als er een paar honderd van die steenen herplaatst worden,

die te saam een belangrijk ontbrekend bouwdeel vormen en als die herplaatsing gepaard gaat met min of meer ingrijpende herstellingen, waaruit weer restauraties zullen voortvloeien wie zal dan uitmaken of en wanneer de O. D. zich bij de Regeering heeft te vervoege om vergunning? De O. D. zelf? Maar dan wordt immers het doel van de controle-maatregel ten eenenmale gemist!

Om prof. Kroms voorstel in praktijk te brengen zou dus allereerst een uitvoerige commentaar daarop met nauwkeurige omschrijving van de grenzen der bevoegdheid van den O. D. geleverd moeten worden. Laten we een oogenblik aannemen, dat dat mogelijk is en er voorgeschreven wordt dat de O. D. voor de uitvoering van zeer belangrijke reconstructies van zeer belangrijke gebouwen zich tot de Regeering te wenden heeft om vergunning. Deze zal waarschijnlijk niet op eigen hand beslissen maar de voorlichting inroepen van de Commissie van Bijstand in Nederland. Deze gang van zaken brengt ernstige bezwaren mee: Ten eerste zal het tijdverlies voortvloeiend uit de toezending, beoordeeling en terugzending der plannen een niet geringe stagnatie in het werk te weeg brengen, ja zelfs de uitvoering der plannen ernstig belemmeren. Gesteld dat voor de reconstructie van het zgn. tempeltje met jaartal te Panataran de goedkeuring van de C. v. B. had afgewacht moeten worden; de werkzaamheden waren dan intusschen te Panataran beëindigd en naar elders verplaatst, en niet zonder opoffering van veel kosten en tijd weer naar Panataran over te brengen geweest.

Bovendien zijn teekeningen en foto's zeer onvoldoende hulpmiddelen bij de beoordeeling van de wenschelijkheid en toelaatbaarheid eener reconstructie. De C. v. B. zal de eerste zijn om te erkennen dat een minutieus onderzoek ter plaatse aan de stukken noodig is om een goed gefundeerd oordeel uit te spreken. Daartoe niet in de gelegenheid gesteld zal zij zich waarschijnlijk in dubieuze gevallen, als dus haar oordeel juist van waarde zou zijn, van een beslissende uitspraak onthouden.

Om de aangevoerde redenen verdient m.i. prof. Kroms voorstel om reconstructies van een speciale goedkeuring der Regeering afhankelijk te stellen geen aanbeveling. Boroboedoer

kan hier bezwaarlijk als precedent worden aangevoerd, want ten eerste ging het bij dat bouwwerk in hoofdzaak om de al of niet uitvoering van restauraties, terwijl bij de onderwerpelijke gevallen van reconstructies sprake is; en ten tweede was de positie van de Boroboedoer-commissie, die voor elke uitbreiding harer oorspronkelijke taak een beroep op de schatkist moest doen, een geheel andere dan die van den O. D., die tot nu toe op onbekrompen wijze in de gelegenheid is gesteld de volgens het diensthoofd noodzakelijke werkzaamheden ten uitvoer te brengen.

Zoo ware m.i. de beslissing omtrent de al of niet wenschelijkheid van reconstructies aan den O. D. over te laten. De O.D. geniet het vertrouwen van de Regeering of niet. In het eerste geval strekt dat vertrouwen zich vanzelfsprekend uit over het geheele gebied van werkzaamheid, dus ook over de behandeling der bouwwerken, en is controle in welken vorm ook overbodig. Is het laatste het geval en wordt in belangrijke zaken het advies van hoogere deskundigen gewenscht geacht, dan zou het m.i. de voorkeur verdienen den O. D. te reorganiseeren, zoodat die instelling voortaan bij machte zou zijn zelfstandig beslissingen te nemen en leiding van uit Holland te ontberen.

Hollandsche en Islamitische Oudheden. Zooals de titel van mijn Nota aangeeft wordt daarin uitsluitend over Hindoe-Javaansche bouwwerken gehandeld. Wat de Hollandsche en Islamitische oudheden betreft merk ik op, dat zich ook daarbij gevallen kunnen voordoen, waar niet met het nemen van „maatregelen tot behoud” volstaan kan worden, bijv. wanneer bouwwerken nog in gebruik zijn en bij restauratie beoogd wordt hun bruikbaarheid te verzekeren en te verhoogen. Als eenige deskundige instelling in Indië mag de O. D. m.i. zich niet aan de uitvoering dezer maatregelen onttrekken.

Indien de Regeering de conclusie van mijn Nota en van het bovenstaande aanvaardt: 1e dat zoowel Hindoe-Javaansche als Hollandsche en Islamitische bouwwerken voor reconstructie in aanmerking kunnen komen, 2e dat de beoordeeling van de al of niet

wenschelijkheid dezer reconstructies aan den O. D. worde overgelaten, is de zaak principieel beslist en wordt de vraag of het noodig is het Gouv. Besl. van Juni 1913 te wijzigen gedegradeerd tot een punt van zeer ondergeschikt belang.

Met recht zou vol te houden zijn dat de O. D. ook in de laatste jaren niet anders gedaan heeft dan „behouden wat er is” (prof. Krom). Het is maar de kwestie wat men onder „wat er is” wil verstaan. Bij tjan-di Ngawen bijv. waar bij de ontgraving vier basementjes en een ontelbaar aantal dooreen liggende geornamenteerde steenen te voorschijn gekomen zijn, kan het de bedoeling van het Gouv. Besl. niet zijn dat onverwerkte materiaal qua talis te conserveeren. „Er is” pas iets, wanneer de steenblokken bijeengevoegd en op hun oorspronkelijke plaatsen opgesteld zijn, anders gezegd: wanneer de reconstructie is uitgevoerd. Is men dus van meening dat de conserveering niet eerder beginnen kan dan wanneer bijeengevoegd is wat door den tijd gescheiden is, dan is wijziging van het Gouv. Besl. niet noodig.

Acht men dezen uitleg te gewrongen en strijdig met de bedoeling van den wetgever, dan kan nog gewezen worden op het feit, dat ook Brandes, bij de instelling van de Oudheidkundige Commissie, zich niet gehouden heeft aan de letter van het Gouv. Besl. van 18 Mei 1901 No. 4 waar alleen van maatregelen tot behoud gewag gemaakt wordt, en reconstructies heeft doen uitvoeren. En eindelijk dat de Regeering in hoogst eigen persoon aan den O. D. de restauratie van de Portugeesche Buitenkerk heeft opgedragen, waartoe verschillende maatregelen behoorden, die verder strekten dan bij het Gouv. Besl. van 1913 worden bedoeld.

Met deze gevallen voor oogen zie ik er geen enkel bezwaar in het Gouv. Besl. in zijn tegenwoordige redactie te laten voortbestaan mits natuurlijk de O. D. zijn vrijheid van handelen ten aanzien der monumenten zou blijven behouden.

Wenscht men liever die vrijheid uitdrukkelijk in een ordonnantie vast te leggen, opdat niet later een hoofd van den dienst zich door de „Wortlaut” van het Staatsblad-artikel gegeneerd zal voelen, dan bestaat mijnerzijds ook daartegen geen bezwaar.

Zooals gezegd lijkt mij de zaak van te geringe beteekenis om er lang bij stil te staan.

Het reconstructie-vraagstuk is n.h.m.v. niet van een aard om het in een „onder onsje” tusschen twee C. O. D.'s, waarvan ieder aan zijn opinie vasthoudt, en bij staking der stemmen door de C. v. B., die niet over alle details een oordeel zal kunnen en willen vellen, te laten beslissen. Behalve van een wetenschappelijk standpunt moet deze aangelegenheid ook beoordeeld worden naar aesthetische principes, dus ook niet-archaeologen hebben een stem in het kapittel.

Om die reden acht ik het zeer gewenscht, dat tot oordeelen bevoegde personen — vooral zij die de bouwwerken uit eigen aanschouwing kennen — in de gelegenheid gesteld worden zich een meening te vormen omtrent deze zaak van algemeen Javaansch belang en daarvan te doen blijken; hetgeen zal kunnen geschieden als de UHEdG. aangeboden Nota met bijbehoorende foto's wordt gepubliceerd („Djawa”, het orgaan van het Java-Instituut lijkt mij daartoe het meest geeigend).

Nog om een andere reden stel ik bijzonder prijs op de openbaarmaking van mijn geschrift: Nu prof. Krom openlijk critiek op het ten aanzien der oudheden gevolgde beleid heeft uitgeoefend, wensch ik niets liever dan daarvan openlijk de verdediging op mij te nemen.

Het Hoofd van den
Oudheidkundigen Dienst.
(w.g.) F. D. K. BOSCH.

Departement van Koloniën
5e Afdeeling

's-Gravenhage, den 19 Juni 1922.

Aan Z. E. den Gouverneur-Generaal
van Ned.-Indië.

Nadat ik had voldaan aan het in Uw dépêche van 6 Maart jl., No. 263|5 gedaan verzoek, om aan de Commissie van Bijstand in Nederland voor het Oudheidkundig Onderzoek in Indië te vragen, welk standpunt zij inneemt ten aanzien van de taak van den

Oudheidkundigen Dienst in Indië, voor zoover betreft den omvang van de zorg voor de bestaande monumenten, ontving ik, enkele dagen nadat mijn desbetreffend schrijven aan den Voorzitter der Commissie Dr. J. W. IJzerman was verzonden, den in afschrift hierbijgaanden brief van het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië van 29 April jl., waarin mij, onder mededeeling dat de heer IJzerman ontslag had genomen als Voorzitter van de Commissie van Bijstand, verzocht werd goed te vinden, dat het Bestuur (van het Koninklijk Instituut) de genoemde Commissie ophief.

Was onder deze omstandigheden aan een advies van de Commissie van Bijstand over het in hoofde bedoelde punt niet te denken, sedert gewerd mij het mede in afschrift hierbijgevoegde schrijven van Dr. IJzerman van 28 Mei jl., waarin ten sterkste werd ont-raden om van uit Nederland leiding te willen geven aan den arbeid van den Oudheidkundigen Dienst in Indië, terwijl inzake het tusschen Prof. Krom en Dr. Bosch gerezen verschil van inzicht, wordt ingestemd met de door den laatstgenoemden geleerde gehuldigde opvatting nopens den omvang van de zorg voor de bestaande monumenten.

Met het oordeel van den heer IJzerman kan ik mij vereenigen.

Enz.

De Minister van Koloniën,
(w.g.) DE GRAAFF.

Koninklijk Instituut
voor de
Taal-, Land en Volkenkunde
van
Nederlandsch-Indië.

's Gravenhage, den 29 April 1922.

Aan Z. E. den Minister
van Koloniën.

De mededeeling van den Heer Dr. J. W. IJzerman dat hij ontslag heeft genomen als Voorzitter van de Commissie van Bijstand voor den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië heeft het Bestuur van het In-

stituut er toe gebracht zich de vraag te stellen of die Commissie nog altijd reden van bestaan had.

In 1901, ingevolge een verzoek van den toenmaligen Minister van Koloniën ingesteld om aan het Instituutbestuur voorlichting te verschaffen en het in staat te stellen den Minister van advies te dienen aangaande vragen en voorstellen van de in Indië werkzame Commissie voor het Oudheidkundig Onderzoek aldaar, is de Vaderlandsche Commissie van Bijstand er weldra toe gekomen zich te beschouwen als een zelfstandig lichaam en in rechtstreeksche briefwisseling getreden zoowel met den Minister van Koloniën als met den in 1913 in Indië ingestelden Oudheidkundigen Dienst, met het gevolg dat van aanraking met het Instituutbestuur alleen sprake was als zij eene voordracht indiende ter vervulling van een ontstane vacature.

Deze loop van zaken heeft er toe geleid dat ook de Minister van Koloniën niet langer de behoefte voelde aan de voorlichting van het Instituutbestuur en dat sedert tal van jaren aangelegenheden van oudheidkundigen aard buiten bemoeienis van ons bestuur zijn gebleven.

Naar het Bestuur vertrouwt, zal Uwe Excellentie zijn wensch billijken om een einde te zien komen aan de eigenlijk alleen nog in naam bestaande taak van het Instituut en derhalve kunnen goedvinden dat het Bestuur de Commissie van Bijstand opheft onder dankbetuiging aan hare tegenwoordige leden voor hunne bereidwilligheid.

Door het Instituutbestuur is ook besproken of het wenschelijk moet worden geacht de Commissie in eenigerlei anderen vorm te doen herleven. Naar het oordeel van het Bestuur moet die vraag ontkennend worden beantwoord. In 1913 toch is in Indië voor de Commissie voor Oudheidkundig Onderzoek, een zelfstandige welingerichte Oudheidkundige Dienst in de plaats getreden en het komt aan het Bestuur geenszins aanbevelenswaardig voor om aan buiten dien dienst staande personen hier te lande medezeggenschap toe te kennen in aangelegenheden dien dienst betreffende. Al zal de medewerking van anderen ongetwijfeld vaak van waarde kunnen zijn, de gevraagde inmenging van derden

daarentegen zal aanleiding geven tot ongewenschte wrijving en omtrent de punten welke alsdan in geschil zijn zal noch Uwe Excellentie noch de Indische Regeering eene op kennis van zaken gegronde beslissing kunnen nemen.

Het Bestuur vermeent daarom te mogen ontraden om door de aanstelling van adviseurs aan de zelfstandigheid en de verantwoordelijkheid van den Chef van den Oudheidkundigen Dienst in Indië eenige beperking op te leggen.

Wenscht deze ambtenaar zelf voorlichting en critiek, zoo zullen ongetwijfeld allen hier te lande die werkelijk hart hebben voor de oudheden in ons Indië, gaarne bereid zijn om hem met woord en daad terzijde te staan.

Op de medewerking van het Bestuur van het Instituut zullen Uwe Excellentie en de Indische Regeering ten allen tijde kunnen staat maken.

Het Bestuur van het Instituut
(w.g.) C. SNOUCK HURGRONJE.
Voorzitter.

(w.g.) B. HOETINK.
Secretaris.

Dr. J. W. IJzerman

Wassenaar, 28 Mei 1922.

Aan den heer Minister van Koloniën.

Naar aanleiding van het mij als Voorzitter van de Commissie van Bijstand voor het Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera toegezonden schrijven dd. 25 April j.l. 5de Afdeling No. 97 heb ik de eer onder terugzending der bijlagen het volgende te berichten.

Sedert een paar maanden heb ik de betrekking van Voorzitter der Commissie nedergelegd, en daarna is door het Bestuur van het Kon. Instituut v.d. Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië aan Uwe Excellentie een met redenen omkleed voorstel ingediend, de Commissie te ontbinden.

Toch wil ik, nu ik dit op ongezochte wijze kan doen, gaarne mijne persoonlijke meening doen kennen. Die is, dat inderdaad nadat de

Oudheidkundige opneming van Ned.-Indië aan een afzonderlijken dienst is toevertrouwd, voor een Commissie in Nederland geen plaats meer is.

De Chef van den dienst is de man, die verantwoordelijk is voor den goeden gang van zaken. Alleen in Ned. Indië, op de plaats zelve, kan beoordeeld worden, wat het behoud der monumenten vordert en hoever men bij eventueele restauratie gaan mag.

Het wil mij voorkomen, dat Dr. Bosch zijn standpunt te dien aanzien helder heeft uiteengezet. Hij schuwt publicatie zijner beschouwingen niet. Kennelijk bezit hij de vereischten voor zijn taak: kennis van en eerbied voor de oude bouwwerken. Het oordeel in afkeurenden zin over enkele zijner opvattingen komt mij weinig steekhoudend voor.

Er kan te minder bezwaar tegen het achterwege laten van officieele kritiek uit Nederland zijn, omdat de oudheidkundige dienst als het ware aan den weg timmert. Indië wordt thans door zoovele belangstellende reizigers bezocht, dat er weinig gevaar bestaat voor onherstelbare dwalingen. Deze zijn dan ook nog niet voorgekomen, en naar mijne meening niet te vreezen.

Uit Nederland leiding te willen geven aan den arbeid van den Oudheidkundigen dienst in Ned.-Indië, wordt dan ook ten sterkste door mij ontraden.

De Oud-Voorzitter der Comm. v. Bijstand,

(w.g.) IJZERMAN.

's-Gravenhage, Februari 1923.

Aan Zijne Excellentie
den Minister van Koloniën.

Met belangstelling hebben velen in den lande den arbeid gevolgd van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië gedurende zijn bijna 10-jarig bestaan.

Met voldoening werd gezien dat er o.m. veel werd gedaan voor het vastleggen, de bescherming en de instandhouding van de overblijfselen der Hindoe-Javaansche monumenten.

De herstellingswerken der laatste jaren hebben evenwel een diepgaand meningsver-

schil doen ontstaan tusschen de beide opeenvolgende Chefs van den Oudheidkundigen Dienst.

In hoofdzaak komt dit meningsverschil neer op het al of niet vasthouden aan de beginselen, neergelegd in het Staatsblad van Ned.-Indië, 1913, No. 407. In dit oprichtingsbesluit van den Oudheidkundigen Dienst werd dezen o.m. tot taak gesteld de overblijfselen der oude monumenten „voor verder verval te behoeden”.

De uiteenlopende inzichten teekenen zich het scherpst af in de maatregelen, getroffen aan den Çiwa-tempel van het Loro Djonggrang-complex te Prambanan.

Hier werden reconstructies uitgevoerd welke voor behoud van het voorhandene niet noodzakelijk waren, omdat de daartoe vereischte maatregelen in hoofdzaak reeds in 1903 waren getroffen. Deze restauraties hadden dan ook plaats ter „verfraaiing en verrijking” ¹⁾ doch daarbij werden zooveel nieuwe, onversierde steenen ingelascht, dat volgens sommiger meening de aesthetische waarde van de ruïne in bedenkelijke mate werd aangetast.

De Çiwa-tempel van het Loro Djonggrang-complex is het schitterendste overblijfsel van de laat-Midden-Javaansche bloeiperiode. Het complex is onder de scheppingen der Çiwaïtische gezindte, wat de Boroboedoer mag heeten onder die der Boeddhisten, nl. een hoogtepunt van architecturale kunst en plastiek.

Nu uit de verslagen van den Oudheidkundigen Dienst blijkt, dat men voornemens is de reconstructies nog veel verder door te voeren en o.m. plannen koestert om het hoofdlichaam van den Çiwa-tempel tot en met de kroonlijst op te trekken, rijzen onwillekeurig deze vragen:

Is het niet mogelijk dat men bij de getroffen maatregelen reeds te ver gegaan is en dat men bij de uitvoering van de voorgenomen reconstructies zich nog verder op den verkeerden weg zal begeeven?

Is het, nu de ambtelijke archaeologen het met elkaar oneens zijn, niet gewenscht in deze zoo belangrijke kwestie het oordeel in te roepen van een gezaghebbend bouwkun-

¹⁾ Dr. F. D. K. Bosch, „Het restaureeren van Hindoe Javaansche Bouwwerken, 1922, bl. 14.

dige, die vertrouwd is met restauratievraagstukken?

In verband met deze laatste vraag brengen ondergeteekenden onder de aandacht van Uwe Excellentie dat de architect Dr. H. P. Berlage begin Maart 1923 een reis zal ondernemen naar Ned.-Indië.

Hij zal daar gedurende de maanden April, Mei en Juni vertoeven en stelt zich voor groote aandacht te wijden aan de overblijfselen der oude Hindoe-Javaansche architectuur.

Hier doet zich ongezocht de mogelijkheid voor het waardevolle advies te bekomen van een erkend kunstenaar, van een bouwkundige met een wereldnaam, van een neutraal deskundige, die studie heeft gemaakt van restauratie-problemen.

Wij hebben ons ervan vergewist dat de Heer Berlage in beginsel bereid is tijdens zijn verblijf op Java deze zaak in studie te nemen en veroorloven ons de vrijheid Uwer Excellentie eerbiedig te verzoeken het daarheen te willen leiden, dat genoemde architect door de Indische Regeering daartoe in de gelegenheid gesteld en aangezocht zal worden advies te geven omtrent de gedragslijn, welke z.i. te volgen zal zijn ten aanzien van de restauratie van het Loro Djonggrang-complex te Prambanan.

(w.g.) Dr. J. Kalf
Voorzitter van den Nederl.
Oudheidkundigen Bond.
„ J. C. Overvoorde
„ P. de Roo de la Faille
„ T. v. Erp
„ G. P. Rouffaer
„ G. Vissering
„ J. Ph. Vogel

Oudheidkundige dienst
in
Nederlandsch-Indië.

Weltevreden, 4 April 1923.

Aan den Directeur van
Onderwijs en Eeredienst.

Naar aanleiding van Uw zendbrief van den 31sten Maart II. No. 16536/Z, waarvan de bijlagen hierbij worden terug aangeboden, heb ik de eer UHedG. het volgende mede te deelen.

Bij de aanbieding van mijn Nota over het Restaureeren van Hindoe-Javaansche bouwwerken, schreef ik (28 Jan. 1922 No. 2987|8); „Het reconstructie-vraagstuk is n.h.m.v. niet van een aard om het in een „onder onsje” tusschen twee Chefs van den Oudheidkundigen Dienst, waarvan ieder aan zijn opinie vasthoudt, en bij staking der stemmen door Commissie van Bijstand, die niet over alle details een oordeel zal kunnen en willen velien, te laten beslissen. Behalve van een wetenschappelijk standpunt moet deze aangelegenheid ook beoordeeld worden naar aesthetische principes, dus ook niet-archaeologen hebben een stem in het kapittel. Om die reden acht ik het zeer gewenscht, dat tot oordeelen bevoegde personen — vooral zij die de bouwwerken uit eigen aanschouwing kennen — in de gelegenheid gesteld worden zich een meening te vormen omtrent deze zaak van algemeen Javaansch belang en daarvan te doen blijken”

Na het vorengaande is het duidelijk, dat ik de eerste zal zijn om het toe te juichen als een eminent bouwmeester als Dr. Berlage, die op het gebied van monumentenzorg zijn sporen verdiend heeft, zijn oordeel uitspreekt, zij het in het openbaar in een tijdschrift — zooals Prof. Jan Veth heeft gedaan — zij het in een officieel advies aan de Regeering, zooals de Hollandsche heeren het wenschen.

Omtrent den aard van de van Dr. Berlage te vragen voorlichting veroorloof ik mij nog het volgende aan te teekenen.

Het verdient m.i. aanbeveling de volgende punten scherp van elkaar te scheiden:

1e. de vraag of het uitvoeren van reconstructies (die voldoen aan zeer bepaalde, door mij in mijn Nota genoemde voorwaarden) in het algemeen aanbeveling verdient.

2e. de vraag of de wijze waarop in de praktijk de bovenbedoelde reconstructies zijn uitgevoerd goed te keuren is.

Wordt op het Haagsche voorstel ingegaan, dan zou het van Dr. Berlage in te winnen advies alleen betrekking hebben op het 2de punt en nog wel uitsluitend op een klein onderdeel daarvan: de restauratie van het Loro Djonggrang-complex te Prambanan.

Met deze beperking kan ik mij niet vereenigen.

Verondersteld, dat Dr. Berlage, zijn blik bepalend tot den Ciwa-tempel te Prambanan, zich niet met de daar gevolgde werkwijze zoude kunnen vereenigen en zich in zijn advies in afkeurenden zin daarover uitlaten, dan zou daarmede de door mij met warmte verdedigde reconstructie in-het-algemeen tevens kans loopen gecompromitteerd te worden. De tegenstaanders zouden hieraan een argument kunnen ontleenen het „laisser mourir les ruïnes” door te drijven.

Neemt echter Dr. Berlage ook de andere sinds 1915 behandelde monumenten in studie, dan zal stellig zijn oordeel op breeder basis gefundeerd zijn. Van reconstructie als door mij voorgestaan zal hij — daarvan ben ik vast overtuigd — een voorstander blijken, ook al blijft de mogelijkheid bestaan, dat hij in enkele onderdeelen niet met de gevolgde werkwijze kan instemmen.

Het zou daarom m.i. ten zeerste aanbeveling verdienen dat de Regeering, zoo zij Dr. Berlage's voorlichting zoekt, hem het reconstructie-vraagstuk in zijn vollen omgang ter bestudeering voorlegt en daaraan het verzoek verbindt speciaal over de reconstructie van den Ciwa-tempel te Prambanan zijn licht te laten schijnen.

Het hoofd van den
Oudheidkundigen Dienst,

(w.g.) F. D. K. BOSCH.

**RAPPORT BETREFFENDE DE RESTAU-
RATIE VAN DE HINDOE-JAVAANSCH-
MONUMENTEN VAN HET LORO-
DJONGGRANG-COMPLEX
TE PRAMBANAN**

door

Dr. H. P. BERLAGE.

Alvorens aan te vangen met de behandeling van dit restauratie vraagstuk, wenscht ondergeteekende, mede naar aanleiding van het besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië vervat in het Indisch Staatsblad van 1913 No. 407, eenige opmerkingen van algemeen aard te maken.

Om te beginnen zij vermeld dat, ter vermijding van alle misverstand betreffende de terminologie die in dit rapport zal worden gebezigd, het complex der maatregelen, die in het algemeen onder den term „Restauratie” worden samengevat, hier zal worden onderscheiden in twee categoriën:

A. die van „conserveeren”, waaronder alle maatregelen vallen welke uitsluitend dienen om verder verval te voorkomen, en B. die van „reconstrueeren”, waartoe alle maatregelen behooren welke bedoelen het bouwwerk zooveel mogelijk, hetzij geheel hetzij gedeeltelijk, in zijn oorspronkelijken vorm te herstellen.

I

Bij het onderzoek der op verschillende plaatsen getroffen maatregelen van reconstructie is de wenschelijkheid gebleken in het algemeen niet af te wijken van de grondbeginselen, die in Nederland als geldig worden erkend en die aan het thans van kracht zijnde reglement voor den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië implicite ten grondslag liggen.

Met name geldt dit voor de navolgende maatregelen, die meer in het bijzonder voor de restauratie van de Hindoe-Javaansche monumenten in Ned.-Indië van toepassing kunnen worden geacht en die in stelling XI, XII en XVII door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond als volgt zijn geformuleerd:

„Stelling XI: voor bouwwerken die aan hun oorspronkelijk gebruik zijn onttrokken en geen nieuwe bestemming van praktisch nut hebben gevonden, gelden de volgende bepalingen:

Indien zij bouwval zijn vermijde men verbouwingen en beperke zich strikt tot hetgeen noodig is om verder verval te voorkomen (conserveeren).

Indien zij nog voldoende volledig en hecht zijn, geve men er een nuttige bestemming aan of beware ze als bewijsstukken en bepale zich dan tot onderhoud.

Stelling XII: Bij andere bouwwerken onderscheide men tusschen maatregelen tot instandhouding en die tot verzekering van nuttig gebruik.

Stelling XVII: Als grondregel gelde:

Behoud gaat vóór vernieuwing: vernieuwing is alleen geoorloofd waar zij terwille van het voortbestaan van het bouwwerk onvermijdelijk is"

Het alternatief in stelling XII gesteld kan voor de Hindoe-Javaansche bouwwerken als niet aanwezig worden geacht, zoodat alleen daarop de conserveeringssmaatregelen zullen behoeven te worden toegepast.

Daar zij immers onttrokken zijn aan alle praktisch gebruik, kunnen zij geheel als historische monumenten worden behandeld, waarvan de piëteitvolle instandhouding de eenige plicht is, waaraan zoowel de Europeanen als de, thans in een geheel andere geestessfeer levende, Javanen hebben te voldoen.

Want het is ondergeteekende gedurende het onderzoek gebleken, (hetgeen hem ook van zeer bevoegde zijden, Europeesche zoowel als Inlandsche, werd verzekerd) dat deze bouwwerken als zoodanig voor het geestesleven van het Javaansche volk geen betekenis meer hebben. De hier en daar sporadisch gebrachte offers aan beelden en beeldgroepen, die zich in of aan deze monumenten bevinden, zijn slechts uitvloeisels van een nog steeds bestaand oorspronkelijk animistisch geloof, dat op geenerlei wijze verband houdt met de Hindoe-beschaving, waaraan deze monumenten hun oorsprong ontleenen.

II.

In overeenstemming met de bovenaangehaalde grondbeginselen worden aan een restauratie als van zelf vaste grenzen gesteld. Wegens het ontbreken van den daarvoor vereischten geestelijken grondslag, zullen in het algemeen niet wenschelijk moeten worden geacht, zoowel een poging verloren gegane bouwdeelen te vervangen als een algeheele of gedeeltelijke reconstructie te beproeven. Deze laatste zal, zelfs wanneer van elders verkregen historische gegevens of authentieke fragmenten aanwezig zijn, om bovengenoemde reden vrijwel onmogelijk blijken.

Wanneer men, bijv. naar aanleiding van de aanwezigheid van een groot aantal samenstellende authentieke fragmenten, meenen mocht tot de reconstructie van een bepaald monument te kunnen

overgaan, dient men van te voren zich wel zeer duidelijk voor oogen te stellen tot hoever deze zich zal mogen uitstrekken. Want, al zou men in dit geval, terwille van het architectonisch effect, allicht geneigd zijn iets verder te gaan dan op bovengenoemde gronden wenschelijk is, behoort het bewustzijn der overbodigheid de gevoels-overweging terug te dringen terwille van een uiterste beperking.

Door bovengenoemde overwegingen werden de onderzoekingen van ondergeteekende geleid, terwijl daaraan de tweede clause van het besluit van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië eveneens tot grondslag heeft gediend.

Deze clause luidt als volgt:

„Ten tweede: In te stellen een Oudheidkundigen Dienst, ressorteerende onder het Departement van Onderwijs en Eeredienst, aan welken zal worden opgedragen de inventarisatie en in overleg met de Hoofden van Gewestelijk Bestuur het toezicht op de oudheden van Ned.-Indië, zoowel op die van Hindoeschen en Mohamedaanschen als op die van Nederlandschen oorsprong, de beraming en uitvoering van maatregelen, om die oudheden voor verder verval te behoeden, het daarvan opnemen en opmeten, en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied”.

III.

Daar volgens ondergeteekende in de door hem gespatieerde zinsnede van bovengenoemde clause, een algemeen werkprogram is yervat, heeft hij gemeend zijn onderzoekingen niet tot het Loro-Djonggrang complex te moeten beperken, maar ook zijn bevindingen over de Tjandi's Sari, Sewoe, Plasosan en Loemboeng, de monumenten in de onmiddellijke omgeving van het Loro-Djonggrang-complex gelegen, te moeten meedeelen.

Het komt ondergeteekende nl. wenschelijk voor dat directe aandacht worde geschonken aan eenige algemeene maatregelen ter verhoeding van verder verval der bovengenoemde monumenten, waarvan hieronder een globale opgave volgt.

Overzicht van eenige monumenten gelegen buiten het Loro-Djonggrang-complex.

a. Tjandi Kalasan.

Ter verhoeding van het instorten van een der zijden, waardoor bij een vernieuwde aardbeving vermoedelijk het geheele monument zou worden verwoest, heeft men als tijdelijke maatregel, („na rijp beraad” zooals het desbetreffend bericht luidt) een steenen steunbeer aangebracht.

Ondergeteekende is nu van meening dat deze wijze van ondersteuning zeer onpraktisch is.

Het stutten had z.i. door schoren van hout, eventueel van gewapend beton, moeten geschieden.

(Dat men zelf de steenen steunbeer niet geheel vertrouwt blijkt bovendien uit eenige houten stutten, waarmede deze harerzijds weer is gesteund).

Aangezien het minder wenschelijke van het stutten door metselwerk zooals op deze wijze is geschied, kan het volgende worden opgemerkt:

1e. is een steunbeer die niet met het muurwerk is vermetseld altijd van een zeer twijfelachtig nuttig effect, en in dit geval te meer, nu deze bovendien tegen beeldhouw-
werk is aangebracht, dat wegens zijn aesthetische kwaliteiten volkomen intact moest blijven.

Immers, hoewel om deze reden de ruimte tusschen beer en beeldhouwwerk, naar hem is meegedeeld, met zandzakken is aangevuld, zullen bij de minste zetting schadelijke gevolgen niet uitblijven, 2e. kan men thans niet zien of het monument achter de steunbeer, tengevolge van de wijze waarop deze is aangebracht, nog aan eenige werking onderhevig is.

Ondergeteekende is dus van meening dat in elk geval, alvorens eenige verdere maatregel wordt genomen, zoo spoedig mogelijk tot afbraak van de ondoelmatige steunbeer zal moeten worden overgegaan.

Hij ontveinst zich echter niet dat dit een werk is waaraan eenig risico is verbonden.

Hoewel het z.i. strikt genomen thans niet op zijn weg ligt een andere methode voor stutting aan te geven, meent hij er op te moeten wijzen dat bovengenoemd risico door

de navolgende methode van werken tot een minimum zou kunnen worden beperkt. Ter weerszijden van de steunbeer zouden over de volle muurhoogte schoren moeten worden aangebracht, die reeds direct daarboven door een horizontale balk verbonden zouden moeten worden. Daar deze balk de taak zou hebben het beeldhouwwerk tegen uitvallen te steunen, zou deze daartoe moeten worden gecontramald met inachtneming van die maatregelen die beschadiging van het beeldhouwwerk zouden moeten voorkomen.

Daarna zou de steunbeer laag voor laag moeten worden afgebroken en een dergelijke horizontale verbinding der schoren achtereenvolgens op geregelde afstanden moeten worden aangebracht.

Na voltooiing van dezen voorloopigen maatregel zou het naar meening van ondergeteekende waarschijnlijk blijken, dat een permanente conserveering van het monument, eventueel door verankering mogelijk zou zijn.

Daardoor zou een afbraak en wederopbouw, met al de risico daaraan verbonden, overbodig zijn.

Voor het geval dit advies niet zou worden gedeeld, zou, gegeven de belangrijkheid van het bouwwerk, ondergeteekende het op prijs stellen, dat te dier zake het oordeel zou worden gehoord van een bijzondere technische commissie.

Buiten en behalve den bovengenoemden urgenten maatregel, zullen nog voorzieningen moeten worden getroffen van enkele bouwdeelen, die wrak staan.

Het betreft enkele steenen pijlers bij den hoofdingang en den N. O. hoek van den uitsprong, hetgeen zonder bijzondere technische bezwaren kan geschieden.

b. Tjandi Sari.

De toestand van dit monument is veel beter: alleen de hoeken behoeven voorziening omdat vele van de onderste hoeksteen uitgevallen zijn.

Door deze hoeken te schoren en dan steen voor steen van onderen op te ondermetselen, in den geest van den tegenwoordigen vorm van het basement, dus ruw gelaten, omdat er van de oorspronkelijke profileering niets meer over is, zou dit monument voorloopig zoo goed als geheel zijn hersteld.

c. Tjandi Sewoe.

Hier doet zich het geval voor dat, vooral aan de kleinere tempeltjes waarvan er nog maar betrekkelijk weinige over zijn, vele gedeelten op invallen staan, waardoor tijdelyk stutten noodzakelyk is.

Het komt ondergeteekende voor dat het steunen met houten schoren hier zeker voorloopig voldoende zekerheid zou geven.

Zoo o.a. bij:

1e. het hoektempeltje van de Oostelyke toegangs- en binnenste dwarsstraat.

2e. Het tempeltje met den lichter (lantarn).

3e. De ingang van een tempeltje aan de Westzijde.

4e. Het hoektempeltje van de Westelyke en Zuidelyke straat.

5e. Het tempeltje aan de Zuidelyke straat daarnaast.

6e. De beide dienovereenkomstige tempeltjes aan de andere zijde.

Indien men wellicht mocht meenen dat deze kleine bouwwerken, na op photographische wijze behoorlyk te zijn vastgelegd, aan hun lot zouden kunnen worden overgelaten, daar zij na eventueele instorting telkens weer zonder bezwaar kunnen worden opgestapeld, zou ondergeteekende daartegen het volgende willen opmerken.

In de eerste plaats dat bij dergelyke reconstructies nauwkeurig herstel van den oorspronkelijken vorm nooit geheel te bereiken is; maar in de tweede plaats, en vooral, dat bij deze instortingen ornamentdeelen zeer waarschyjnlyk ernstig zouden worden beschadigd, zoo niet vernietigd. Hij meent daarom, dat deze monumenten, in overeenstemming met de instructie van den Oudheidkundigen Dienst, zorgvuldig moeten worden geconserveerd. De hoofdtempel vertoont geen plaatsen die directe voorziening behoeven. Niettemin zijn er enkele ondergeschikte gedeelten waarvoor voorziening wenschelyk zou zijn.

d. Tjandi Plaosan.

In het eene van deze twee Tjandi's zijn in het noordelyk nevenvertrek een paar stutten aangebracht die nog eenigszins gevaarlyk staan. De bovendorpel van den middeningang is niet gestut.

Bovendien ware het wenschelyk boven de beelden afdakjes aan te brengen.

e. Tjandi Loemboeng.

Aangaande dit complex, waartoe ook verscheidene belangryke kleinere tempeltjes behooren, valt op te merken dat meerdere dezer eveneens op invallen staan, terwijl ook hier de benoodigde maatregelen ter stutting met betrekkelijk geringe moeite kunnen getroffen worden.

IV

Onderzoek betreffende het Loro-Djonggrang-complex te Prambanan.

Aan de zoo moeilijke voorbereidende maatregelen ter restauratie van dit complex, de sorteering der honderden stukken steen, mogen woorden van lof niet worden onthouden. vooral niet als men den te voren bestaanden chaotischen toestand in aanmerking neemt.

Ten opzichte echter van den eigenlyken reconstructiearbeid aan den Ciwa-tempel komt het ondergeteekende voor dat hier een van die gevallen aanwezig was, waarbij a priori ernstig had moeten worden overwogen of, en tot hoever, een eventueele reconstructie had mogen worden ondernomen.

Nog geheel afgescheiden van het feit dat het, naar wij vernamen, in de bedoeling heeft gelegen de reconstructie van dezen tempel voorloopig tot het basement, dus tot de balustrade met de reliefs, te beperken en die van het tempellichaam nog achterwege te laten, komt het ondergeteekende voor dat men bij de wijze van uitvoering der thans ondernomen reconstructie te ver is gegaan.

Het blijkt immers reeds thans, te oordeelen naar enkele reeds gereconstrueerde gedeelten, dat bij een min of meer volledige reconstructie van het tempellichaam tot aan de kroonlijst, zooals toch in de bedoeling schijnt te liggen, het invoegen van talrijke nieuwe steenen onvermijdelijk zal zijn. Het tempellichaam zal dan daar bovendien bij gebrek aan voldoende gegevens nooit zal mogen getracht worden eveneens de pyramidale dakbekroning in zijn oorspronkelijken vorm te benaderen, den indruk maken van een willekeurig onvoltooid gelaten gebouw, waarbij zelfs van een silhouetwerking eenigermate in den geest van die van het bouwwerk in zijn

oorspronkelijken toestand, geen sprake zal zijn. Het komt ondergeteekende daarom gewenscht voor deze werkzaamheden te staken, welke bovendien, in verband met den reeds vroeger aan het tempellichaam in hoofdzaak voltooiden conserveeringsarbeid, als volkomen overbodig moeten worden geacht. Hoewel ondergeteekende met het herstel van het thans voltooide basement en de balustrade in hoofdzaak wel kan meegaan, moet hij ernstige bezwaren inbrengen tegen de wijze, waarop vooral de nieuwgeplaatste antefixen zijn behandeld en aangebracht. Het moge, oppervlakkig beschouwd, begrijpelijk zijn dat men er in het algemeen toe komt nieuw ingezette steenen ter vervanging der oude, onbewerkt te laten, omdat ook oorspronkelijk bij het bouwen het ornament altijd ter plaatse werd gehakt, en aan den bouw zelven inderdaad ook schetsmatig behakte en verder onbewerkt gelaten stukken voorkomen.

De overweging echter dat bij de voorkomende oude onversierde stukken het ornament slechts ten gevolge van ons onbekende omstandigheden is weggebleven, en dat bij den door den Oudheidkundigen Dienst geplaatste onversierde stukken elke later aan te brengen ornamentatie (waardoor zij eerst in het geheele versieringssysteem van het bouwwerk de hun toegedachte functie zouden vervullen) uit den aard der zaak achterwege zal moeten blijven, had er toe moeten leiden deze methode hier niet toe te passen.

Het is zeker in het algemeen wenschelijk een beginsel vast te stellen, omdat men daardoor bij elk speciaal geval niet uitsluitend op de persoonlijke opvatting is aangewezen, maar dan moest zulk een beginsel ook eerst na zeer ernstige overwegingen worden bepaald. En deze hadden in dit geval tot een tegenover gestelde opvatting moeten leiden, hetgeen bovendien reeds bij het begin van de thans gevolgde methode had kunnen blijken, en wat bovendien in overeenstemming zou zijn geweest met de vroeger reeds gememoreerde stelling XVII van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Daar komt bovendien in dit geval nog iets bij.

In de Hindoe-Javaansche bouwkunst is het ornament voor de aesthetische werking van

het gebouw ook kwantitatief zoozeer overheerschend, dat een onbehakt laten van oorspronkelijk geornamenteerd bedoelde stukken steen aan het bouwwerk een geheel ander karakter geeft.

Immers, daar de plaatsing van de nieuwe ruwe stukken tusschen de oude geornamenteerde door den toevalligen toestand van den bouwval wordt bepaald, verkrijgt men een rommeligen indruk en vertoont het monument niet het karakter van een geconstrueerd gebouw, maar, zooals reeds vroeger is opgemerkt, van een bouwwerk in aanbouw.

Dit onbevredigend resultaat is dan ook bij den Ciwa-tempel, waaraan volgens het voor nemen de voornaamste reconstructiearbeid is verricht, niet uitgebleven.

Wanneer men nl. de aldus met talrijke ruw driehoekig getande antefixen bekroonde deelen der balustrade vergelijkt met de enkele intact gebleven oorspronkelijke, bemerkt men welk een gansch ander karakter deze laatste dragen. Tengevolge van de fijne ornamentatie toch wordt de werking van het daaronder loopend prachtig gebeeldhouwd fries verhoogd, terwijl de aesthetische werking van datzelfde fries op ernstige wijze wordt benadeeld op alle plaatsen waar de plompe, alleen in beschrijvenden vorm gereconstrueerde, antefixen de aandacht tot zich trekken. Voor het geval een historische aanduiding van de plaats der antefixen wenschelijk ware geacht, had men kunnen volstaan met in het bovenste aangeschuide vlak der balustrade de, door het ontbreken der oorspronkelijke antefixen ontstane, holten over hun volle breedte op te vullen met rechthoekige neutvormige stukken steen der hoogte van dat schuine vlak.

Ten gevolge van deze overwegingen schijnt het ondergeteekende dus in het algemeen gewenscht, eventueel slechts de versierde bouwdeelen te reconstrueeren waarvan alle samenstellende fragmenten zijn teruggevonden, en dan ook slechts in zoover als in verband met de onmiddellijk aansluitende intact gebleven deelen van het monument, hunne functie in de ornamentale compositie van het geheele bouwwerk blijkt. Poorten, nissen en dergelijke bouwdeelen behooren dus, zelfs wanneer alle samenstellende stukken zijn teruggevonden, niet aan het monument zelven

te worden gereconstrueerd wanneer hun verband met het geheele bouwwerk, door het ontbreken van de desbetreffende muurgedeelten, enz. waartoe zij behooren, is verbroken.

Zij kunnen dan desgewenscht op het omliggende terrein worden opgesteld, zooals op voortreffelijke wijze bijv. bij het tempelcomplex te Panataran is geschied.

Alvorens over te gaan tot enkele opmerkingen van meer ondergeschikten aard wil ondergeteekende, in verband met het zooeven opgemerkte, zijn volle waardeering uitspreken over de reconstructie van het zoogenaamde „Tempeltje met jaartal”, dat zich op het tempelcomplex te Panataran bevindt. Hier was inderdaad een geval aanwezig waar, door het terugvinden van alle fragmenten en door het feit, dat het gereconstrueerde bouwdeel, het dak, zonder eenig hiaat of nieuwe vulling kon aansluiten aan het tempellichaam, de herbouw als uitermate gewenscht moest worden geacht.

Zich thans wendende tot enkele opmerkingen van ondergeschikten aard aangaande den Çiwa-tempel, te Prambanan, wenscht hij de aandacht te vestigen op de wijze waarop de rechter gelaatshelft en schouder van een zittende relieffiguur boven een der ingangen zijn vernieuwd. Hier had men moeten berusten in den oorspronkelijken toestand.

Het grove steenhouwwerk ter vervanging der ontbrekende deelen is grooter beschadiging van het beeldhouwwerk te achten dan de oorspronkelijke.

Tot de maatregelen van kleineren omvang die voor de conserveering van het monument wenschelijk moeten worden geacht, zouden gerekend kunnen worden het aanbrengen van een afdekking van enkele van de buitenkant van de westelijke balustrade losstaande reliefs, en van de onvoldoende beschermde binnenzijde die zich bevindt tegen de hier bovengenoemde losse stukken.

Deze afdekking zou met eenvoudige vlakke dekstenen kunnen geschieden.

V.

Aan het slot van dit rapport ontveinst ondergeteekende zich niet, dat verscheidene

van de bezwaren, door hem tegen de gevolgde reconstructie ingebracht, ook van toepassing zijn op de wijze waarop de Tjandi's Mendoet, Pawon en enkele onderdeelen van de Baraboedoer zijn gereconstrueerd.

Daar deze reconstructies hebben plaats gehad vóór de instelling van het reglement op den Oudheidkundigen Dienst, en deze thans als voltooid worden beschouwd, meende hij daaraan geen uitvoerige bespreking te moeten wijden.

Alleen wil hij ten opzichte van de Tj. Mendoet zijn volle instemming betuigen met het oordeel van Prof. Dr. N. J. Krom in het eerste deel van diens „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst” eerste druk p. 228 gevelde, waar hij zegt: „In de verwachting dat een volkomen reconstructie zou volgen is men reeds veel verder gegaan dan consolideeren van een bestaande bouwval: zodoende heeft de Mendoet de eigenaardige bekoring van de ruïne geheel verloren, en is een stevig en solide ietwat plomp gebouw geworden, waarvan het „niet af” zijn de voornaamste indruk is”.

Niet accoord gaat hij echter met de verder door den schrijver geopperde meening, dat een verdere opbouw van het dak een belangrijke verbetering zou brengen. Het ontbreken toch der ornamentatie zou ook dan, om vroeger aangegeven redenen, aan het gebouw het blijvend karakter van onvoltooidheid en van plompheid geven, dat geheel afwijkt van de oorspronkelijke bedoeling. Deze zelfde opmerking geldt ook eenigszins voor het gereconstrueerde dak van den Tj. Pawon.

De bezwaren van Prof. Krom tegen het aangebrachte lichtgat boven den hoofdingang van den Mendoet deelt hij volkomen, en is hij van meening dat deze opening, ook al vanwege de valsche verlichting die daardoor in de cella ontstaat, zoo spoedig mogelijk dient te worden gesloten.

De bedenkingen tegen enkele gereconstrueerde onderdeelen van den overigens op niet genoeg te loven wijze gerestaureerde, Baraboedoer, betreffen vooral het aanbrengen van enkele rijen van in beschrijvenden vorm, schetsmatig bijgehakte akroteries, overeenkomstig met wat bij den Çiwa-tempel te Prambanan is geschied, en het vervangen op andere plaatsen (o.a. op den hoofdmuur van

N. en W. gevel) van verdwenen antefixen door een rij van rechthoekige steenen, die aan dat deel van den wand het karakter geven van een vestingmuur met kanteelen. Door verwijdering van dergelijke onnoodige toevoegingen zou een niet onbelangrijke verbetering worden verkregen.

Voorziening van enkele gevaarlijk overhellende bouwdeelen, zoo o.a. van een fragment van een poort van de O. opgang, ware eveneens te overwegen.

VI.

Behalve de door hem thans behandelde gevallen komen in het gebied dat onder het ressort van den Oudheidkundigen Dienst valt, nog andere monumenten voor die dringend voorziening behoeven. Hij denkt daarbij o.a. aan de hoognoodige afwatering en eventuele inpoldering van het op het Diëngplateau ontstane moeras, waarin de nog bestaande tempeltjes zich bevinden. Deze gebouwtjes zelf behoeven ook hier en daar voorziening. Hij wenscht vooral ook de aandacht te vestigen op den ongunstigen toestand van de Tj. Singosari, waarvan o.a. de Z. O. hoek dreigt in te storten en dus onmiddellijk voorziening vereischt. Tot de eveneens wenschelijk te achten maatregelen behoort z.l. het herplaatsen van de teruggevonden fragmenten der beelden van den overigens op voortreffelijke wijze gerestaureerden Naga-Tempel te Panataran. De thans op de open plaatsen ingevoegde vierkant behakte stukken steen verstoren den aesthetischen indruk, terwijl in het algemeen het tot een dieper niveau terughakken van, voor het behoud onontbeerlijke, ingevoegde ongeornamenteerde steenen, in overigens geornamenteerde muurvlakken, in vele gevallen verbetering zal brengen.

Resumeerende de resultaten van zijn onderzoek wil ondergeteekende niet nalaten om te merken, dat de door hem geopperde bezwaren tegen sommige der getroffen maatregelen, in het algemeen geen afkeuring bedoelen te zijn van de zoo uiterst moeilijke arbeid tot heden door den Oudheidkundigen Dienst verricht. Hij heeft behoudens deze bezwaren daarvoor volle waardeering. Hij

hoopt evenwel dat bij het gebleken verschil van opvatting tusschen hem en den Oudheidkundigen Dienst, ten slotte door dezen de meening zal worden aanvaard, dat een zich beperken tot de uitvoering van conserveeringsmaatregelen in den geest van het bestaande reglement op den Oudheidkundigen Dienst, wenschelijk is, en in het vervolg dienovereenstemming zal worden gehandeld.

(w.g.) H. P. BERLAGE.

Oudheidkundige dienst in Nederlandsch-Indië

Batavia, 10 Maart 1924.

Naar aanleiding van Uw Zendbrief van 17 December 1923 No. 63431/Z, waarvan de Bijlagen hierbij worden terugaangeboden, heb ik de eer UHedGestr. het volgende mede te deelen.

De door Dr. Berlage in zijn rapport besproken kwesties zijn in twee categorieën te onderscheiden:

I. die betrekking hebben op de herstellingen van enkele zeer bouwvallige heiligdommen (de tjandi's Kalasan, Sari e.e.a.) en van overwegend technischen aard zijn.

Bij het beramen zoowel van de voorloopige voorzieningen aan de bedoelde heiligdommen als van de maatregelen die beoogen een permanente verbetering in hun toestand te brengen heb ik mij, waar de techniek een hoofdrol speelde, op de technische adviezen van den bouwkundigen Inspecteur en den adjunct Inspecteur moeten verlaten. Hoewel mijn vertrouwen in de juistheid der door hen voorgestelde oplossingen geenszins geschokt is, acht ik het toch niet raadzaam tegen de waarschuwing van een deskundige als Dr. Berlage in de beraamde maatregelen (gedeeltelijke afbraak en wederopbouw van de heiligdommen) ten uitvoer te brengen. De genoemde bouwwerken zijn immers zóó bouwvallig, dat bijv. een aardtschok de geheele of gedeeltelijke instorting ten gevolge kan hebben. Deze oorzaak kan ieder oogenblik ingrijpen, nu zoowel als tijdens de herstelling. In het laatste geval zou uiteraard de bij

die herstelling gevolgde m e t h o d e de schuld krijgen — ook al zou deze methode de veiligste zijn die in de bestaande omstandigheden ware toe te passen. Is dus de verantwoordelijkheid van den O. D., wanneer geheel volgens eigen inzicht gehandeld wordt, reeds zeer groot, zij zoude meer dan verdubbeld worden indien het advies van Dr. Berlage, dat tot voorzichtigheid maant ter zijde werd gesteld en het eigen plan werd doorgedreven. Dit in aanmerking nemend kan ik mij zeer wel vereenigen met het door Dr. Berlage geopperde denkbeeld om het advies van een technische commissie in te winnen. Op de wijze waarop dit denkbeeld te verwezenlijken ware hoop ik hieronder nader terug te komen.

II. de kwesties, die betrekking hebben op de reconstructie van bouwwerken en van overwegend a e s t h e t i s c h - w e t e n s c h a p p e l i j k e n aard zijn.

Bij de behandeling dezer vraagstukken neemt Dr. Berlage een conservatief standpunt in.

Waar tegenwoordig alle deskundigen het er vrijwel over eens zijn, dat de bekende — bijna had ik geschreven: beruchte — Hollandsche restauratie-stellingen niet zonder meer op de Hindoe-Javaansche bouwkunst toepasselijk zijn, daar laat Dr. Berlage diezelfde stellingen als axioma's aan zijne beschouwingen voorafgaan.

Waar verder in zake het tusschen Dr. Krom en mij gerezen geschil ten aanzien van de taak van den O. D. ten opzichte van de monumenten door de Regeering werd ingestemd met de door mij gehuldigde opvatting (V. Ministerieel schrijven van 19 Juni 1922 5de Afd. No. 46|1099, Zendbr. O. & E. Aug. 1922 No. 33723|V, omslagvel Alg. Secr. 1 Sept. 1922 No. 31346|22, Zendbr. O & E. 6 Sept. 1922 No. 52338|Z) daar wordt door Dr. Berlage deze beslissing ter zijde gesteld en de vroegere interpretatie van het formatiebesluit van 1913 „ten tweede” (rapport. Berlage p. 4 al. 2) als uitgangspunt aanvaard.

De inleiding van het rapport maakt aldus den indruk dat Dr. Berlage den O. D. in zijne verrichtingen wederom stevig aan het oude beproefde „preserve and do not restore” wil vastnagelen. Ook de conclusie „dat een zich beperken tot de uitvoering van conserveeringsmaatregelen in den geest van het be-

staande reglement op den O. D. wenschelijk is, en in het vervolg dienovereenkomstig zal worden gehandeld” leidt tot dezelfde slotsom.

Zijn het begin en het slot van het rapport dus ultraconservatief, het midden-gedeelte ademt, merkwaardigerwijs, een geheel anderen geest. Verscheidene bouwwerken, die in flagranten strijd met de opgemelde conservatieve principes zijn behandeld en gedeeltelijk of geheel zijn gereconstrueerd, oogsten lof; hieronder de in den laatsten tijd herbouwde heiligdommen te Panataran. Zelfs komt rapporteur er toe een formuleering van de z.i. te volgen methode van reconstrueeren te geven, daarmede dus den weg aanwijzend hoe de door hem zelve voorgeschreven wetten overtreden behooren te worden.

„Tengevolge van deze overwegingen, schrijft Dr. Berlage schijnt het ondergeteekende dus in het algemeen gewenscht, eventueel slechts die versierde bouwdeelen te reconstrueeren waarvan alle samenstellende fragmenten zijn teruggevonden, en dan ook slechts in zoover als in verband met de onmiddellijke aansluitende intact gebleven deelen van het monument, hunne functie in de ornamentale compositie van het bouwwerk blijkt”. Deze passage houdt eene belangrijke concessie aan de nieuwere denkbeelden in. Onder de uitdrukkelijke restrictie, dat a l l e samenstellende fragmenten van een geornamenteerd bouwdeel aanwezig moeten zijn, wordt reconstructie toegestaan. Als men echter mocht meenen met de boven gegeven formule een bruikbare leidraad voor de toekomst in handen te hebben, komt men bedrogen uit. Want helaas is de bedoelde restrictie weer niet te rijmen met Dr. B.'s eigen zeer gunstige oordeel over de wederopbouw van het zgn. tempeltje met jaartal en het nagamonumentje te Panataran. Hierbij waren geenszins, zooals Dr. B. meent, alle geornamenteerde stukken aanwezig, maar zijn juist vele hiaten met nieuwe steen aangevuld moeten worden.

Van een verdere analyse van het rapport Berlage wil ik afzien, daar ik indien ik tegenover de door ZEd. ontwikkelde denkbeelden mijne eigene zoude willen stellen slechts in een herhaling van het vroeger door mij bij verschillende gelegenheden te berde gebrachte zou vervallen.

Slechts één punt in het rapport wil ik niet onbesproken laten.

Op p. 2 schrijft dr. Berlage: „Daar zij (de monumenten) onttrokken zijn aan elk praktisch gebruik, kunnen zij geheel als historische monumenten worden behandeld, waarvan de piëteitsvolle instandhouding de eenige plicht is, waaraan zoowel de Europeanen als de, thans in een geheel andere geestesfeer levende, Javanen hebben te voldoen. Want het is ondergeteekende gedurende het onderzoek geblēken (hetgeen hem ook van zeer bevoegde zijden, Europeesche zoowel als Inlandsche werd verzekerd) dat deze bouwwerken als zoodanig voor het geestesleven van het Javaansche volk geen beteekenis meer hebben. De hier en daar sporadisch gebrachte offers aan beelden of beeldgroepen, die zich in of aan deze monumenten bevinden, zijn slechts uitvloeisels van een nog steeds bestaand oorspronkelijk animistisch geloof, dat op geenlei wijze verband houdt met de Hindoebeschaving, waaraan deze monumenten hun oorsprong ontleenen”.

Ik moet bekennen met niet weinig verwondering deze uitspraak (waarin de spatieering van mij is) in het geschrift van een zoo diep en fijn voelend kunstenaar als Dr. Berlage te hebben aangetroffen. Men kan over de waarde der Hindoe-Javaansche bouwkunst oordeelen zooals men wil, zeker is het dat haar beteekenis voor het geestesleven van het Javaansche volk niet wordt bepaald door de gevoelens van den gewonen desa-Javaan, als hij sommige „heilige” beelden op animistische wijze met wierook, boreh en bloemen vereert. De groote beteekenis der bouwwerken zou ik meenen schuilt in de ontzagwekkende, veredelende, inspireerende kracht die er van uitgaat op de voor zulke indrukken ontvankelijke Javanen, dat zijn dus voorloopig alleen de meest ontwikkelden.

Het is juist deze belangrijke factor (die door Dr. Berlage over 't hoofd is gezien), welke verbiedt het vraagstuk van een zuiver academisch-historisch-H o l l a n d s c h standpunt te beschouwen. Holland bezit als een onverbreekbaren band tusschen verleden en heden een eerbiedwaardige, oude architectuur, waarvan, vrijwel uit alle tijdperken, de gave overblijfselen voorhanden zijn. Java

mist dien band. Slechts enkele oudheden in een onherkenbaren toestand van verval herinneren de landskinderen aan een glorierijk voorheen. In Holland kan men zich de weelde veroorlooven „te behouden wat er is”. Op Java blijft men op die manier arm. Als de O. D. er in slagen mag, met stipte inachtneming der wetenschappelijke eischen, aan enkele vervallen monumenten iets van hun vroegeren luister te hergeven, waardoor zij luider en overtuigender van de voorbije tijden van grootheid spreken, ongetwijfeld zal dan dit resultaat een niet onbelangrijke factor in het geestelijke ontwikkelings-proces van het Javaansche volk kunnen vormen.

Met kracht wensch ik er dus voor op te komen, dat bij de behandeling dezer Javaansche aangelegenheid zeer ernstig rekening gehouden worde met de Javaansche belangen, die er in het spel zijn.

Dit geldt in het bijzonder voor het vraagstuk van den al of niet verderen wederopbouw van tjandi Prambanan.

Ik stel er prijs op mijn standpunt in dezen nogmaals in het kort uiteen te zetten.

Het is er verre van, dat ik den wederopbouw à tort et à travers zoude wenschen door te drijven, doordrongen als ik ben van de wijsheid van het oude spreekwoord „in dubiis abstine”. Aan den anderen kant zoude ik het ten zeerste betreuren indien in het huidige stadium, nu het onderzoek nog in vollen gang is, nu nog dagelijks de verrassendste vondsen worden gedaan, nu meer en meer blijkt dat het bouwwerk in grootscheit van opzet en uitvoering de stoutste verwachtingen verre overtreft; dat in dit stadium een beslissing zoude worde genomen, welke de hoop om het heiligdom, zij het ook gedeeltelijk, in zijn oude luister te herstellen, vrijdelt. Eene dergelijke beslissing zoude m.i., gezien de groote wetenschappelijke aesthetische en cultureele belangen die in het spel zijn, niet te verantwoorden zijn.

Uit het bovenstaande volgt, dat ik de conclusie van Dr. Berlage's rapport — tjandi Prambanan laten voor wat zij is — althans voorloopig nog niet wil onderschrijven. Het is zeer goed denkbaar dat zijn advies zal blijken het juiste te zijn; maar het is evengoed mogelijk dat de voortzetting van het onderzoek zal aantoonen, dat een verdere

wederopbouw toelaatbaar, ja in hooge mate gewenscht moet worden geacht.

Hoe het ook zij, de reconstructie van tjandi Prambanan zal niet op grond van vooropgestelde principes — in de laatste plaats Hollandsche restauratie-principes! — mogen worden aanbevolen of veroordeeld. In mijn opstel over de Restauratie van Hindoe-Javaansche bouwwerken heb ik uitvoerig betoogd, dat de aan deze laatste monumenten in de laatste jaren uitgevoerde reconstructies niet met de Hollandsche „restauraties” noch met de vroeger o.a. door Dr. Brandes uitgevoerde werkzaamheden te vergelijken zijn. Elk geval is een bijzonder geval en behoort op zich zelf te worden beslist. Dit is a fortiori van toepassing op de reconstructie van tjandi Prambanan, het bijzondere geval bij uitnemendheid, dat „alleen maar met zich zelf vergeleken kan worden”.

Zoude ik op grond van het bovenstaande uitstel van het nemen eener definitieve beslissing willen aanbevelen, totdat na afloop van het onderzoek een volledig overzicht van het voor een event. reconstructie beschikbare materiaal zal zijn verkregen, tevens zij het mij vergund de wijze aan te geven waarop n.m.m. een dergelijke beslissing zoude zijn uit te lokken.

Er zullen zich gevallen voordoen, zooals thans met tjandi Prambanan, dat de zich voordoende vraagstukken van zóó gecompliceerden en delicten aard zijn, dat de Regeering er prijs op zal stellen behalve het advies van den verantwoordelijken dienstchef ook de meening van andere tot oordeelen bevoegde personen te hooren. Na de gegeven uiteenzetting is het duidelijk, dat dan geen bevredigende oplossing zal verkregen worden door het advies van één deskundige in te winnen, die de kwestie vanuit zijn — noodzakelijkerwijs eenzijdig — standpunt zal bekijken, het aantal restauratie-theorieën met één zal vermeerderen en als hij zich met een speciaal geval bezig houdt een uitspraak zal doen, die al haar waarde verliest als bijv. door aan het licht komen van nieuwe gegevens de situatie wordt gewijzigd. N.m.m. verdient een breede, veelzijdige behandelingswijze de voorkeur.

Indien er een permanente commissie ge-

vormd wordt, die de zich voordoende vraagstukken ernstig in studie neemt; daarbij voortdurend voeling houdt met en zich laat voorlichten door den O. D.; zich niet door het innemen van een bepaald standpunt — hetzij wetenschappelijk, hetzij aesthetisch of cultureel — laat binden, maar door hare samenstelling de waarborgen biedt dat alle in het vraagstuk culmineerende belangen behartiging vinden, dan zal n.h.v. een dergelijk lichaam voor de Regeering een betrouwbare Commissie van Advies, en voor den Oudheidkundigen Dienst een zeer te waardeeren Commissie van Bijstand kunnen zijn.

Het zoude n.m.m. niet op den weg der Regeering liggen een dergelijke Commissie in het leven te roepen. Voor de keuze der leden zoude waarschijnlijk o.a. het advies van den Chef van den Oudheidkundigen Dienst worden ingewonnen, waardoor voor het oog van de buitenwereld het objectieve karakter harer samenstelling licht verloren zou gaan. Daarom zoude het m.i. aanbeveling verdienen een particuliere instelling (vereeniging) uit te noodigen eene Commissie als bovenbedoeld te constitueeren en door hare bemiddeling de commissiorale adviezen ter kennis van de Regeering te brengen. De keuze van een dergelijke instelling kan niet moeilijk zijn. Waar het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen krachtens zijn traditie in het bijzonder de belangen der Ned. Ind. oudheden behartigt bovendien reeds meermalen in deze en aanverwante zaken der Regeering van advies heeft gediend, is dit Genootschap het aangewezen lichaam om een taak als de boven omschrevene op zich te nemen. Ik teeken nog aan, dat waar uiteraard in de te vormen „Commissie van Bijstand (of Advies)” een of meer technici zitting zullen krijgen, het n.h.m.v. overbodig zal zijn voor de reeds besproken herstelling van de tjandi's Kalasan en Sari nog eens een aparte commissie in het leven te roepen. De bestudeering van deze vraagstukken zoude of aan de Commissie in haar geheel of aan de technische sub-Commissie kunnen worden overgelaten.

Het bovenstaande resumeerend geef ik UHedGestr. in overweging het daarheen te

leiden, dat het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen worde uitgenoodigd eene commissie te vormen, welke — door tusschenkomst van het Genootschap — de Regeering adviseeren zal nopens het ten aanzien van de tjandi's Kala-

san, Sari, Prambanan en andere nog nader te noemen monumenten te volgen beleid.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst,

(w.g.) F. D. K. BOSCH

De Klana-dans.

door A. J. Resink- Wilkens.

Waar de Javaansche danskunst door nog zoo weinig Westerlingen begrepen wordt, zoo hoop ik, door bijgaande photo's en beschrijving, een specialen dans nader tot de oningewijden te brengen.

Voor den Westerling zijn de „Klana¹⁾-dans” (de begeerte-dans naar een afwezige geliefde) en de „krijgsdans” het meest bekend.

Van bovengenoemde dansen is de „Klana-dans”, voor den Westerling, de minst begrijpelijke en ik zal van de tot uitdrukking komende figuren in dezen dans een beschrijving geven aan de hand van de mij door het bestuur van de Vereeniging „Krido Bekso Wiromo” te Jogjakarta verstrekte inlichtingen, verlucht door reproducties van fotografische opnamen.

In den krachten Klana-dans treedt de persoon zelfbewust, hartstochtelijk, met weinig zelfbeheersching op, doch toch blijft de vertooning vol stijl en gratie.

In den fijnen Klana-dans beheerscht de danser zijn fijne vormen, aan zijn stand, als satrija eigen; fijn gestyleerd, spannend verlangend naar de geliefde, die hem tot wanhoop en vertwijfeling brengt.

Hoewel de figuren en dus ook de beteekenis daarvan in de twee wijzen van uitvoering van dezen dans geheel dezelfde zijn, zoo maken zij toch een geheel verschillenden indruk op den toeschouwer, waardoor duidelijk het verschil in karakter van den voorgestelden persoon tot uiting komt.

De fijne Klana-dans (djoged Klana aloes) wordt aan het Hof in Jogjakarta gedanst op de gending „tjangklèt” (innige verkleefdheid) een speciale melodie voor dezen liefde-dans.

De krachtige Klana-dans (djoged Klana gagah) wordt uitgevoerd op de gending

„loeng gadoeng” 2) en bij de hoogste uiting van waanzin wordt de melodie veranderd in de gending „djangkrik ginggong”, 3) dus „sesek” (opzweepend).

De begeleidende gendingen geven eene muzikale vertolking van dit dansspel in volmaakte overeenstemming met de in den dans in opeenvolgende figuren uitgebeelde gemoedsaandoeningen.

De volgorde van de dansfiguren in den Klana-dans is als hieronder aangegeven.

De photo's zijn genomen van een Klana aloes-uitvoering.

fig. 1 en 1a Milang-miling.

In de verte turend, van links naar rechts, als verwachtte de danser zijn geliefde;

fig. 2. Oelap-oelap, trachtende nog beter in de verte te kijken, in de hoop, de geliefde te zien;

fig. 3. Metoeng, tellend op de vingers om te weten, of het aantal zijner troepen voldoende is voor den strijd tegen zijn mededingers om de uitverkorene:

fig. 4 Njamber, een trippel-dans, gecombineerd met een scherpende vliegbeweging, als uiting van blijdschap, in de veronderstelling, dat de uitverkorene de zijne zal worden;

(Deze dansfiguur is door de Vereeniging Krido Bekso Wiromo er tus-schen gelascht.)

2) Een bekend beeld in de Javaansche verhalen voor de innige omhelzing van geliefden: loeng = jong twijgje. De gadoeng is een klimplant, waarvan de knol gegeten wordt; die, indien slecht voorbereid, bedwelmend werkt.

3) Djangkrik = krekel.

De beteekenis van het woord „ginggong” is niet bekend, doch afgaande op den klank van het woord, zou men zeggen, dat daarmee wordt bedoeld het weergeven van een geluid.

1) „Klana” beteekent waarschijnlijk: een dolende ridder; maar de Javanen voelen in het woord „Klana” den naam voor iemand, die door een of andere begeerte in een toestand van verdwazing is geraakt.

fig. 5. Keplok-tangan,
in de handen klappend om zijn ge-
liefde te roepen, die den danser in zijn
verbeelding verschijnt;

fig. 6. Ngoesap-rawis,
den knevel opstrijkend;

fig. 7. Antra-djamang 4),
de kroon opzettend;

fig. 8. Ngoegar-sinom,
de fijne voorhoofdhaartjes versierend
plaatsend;

fig. 9. Miwir-kepoeh 5)
uitspreidend de afhangende plooiën
van de kampoeh of dodot;

fig. 10 Atrap-soemping,
de oorversiersels aanbrengend;

fig. 11. Oekel-tangan,
de hand in een mooie ronding draaiend;
waarschijnlijk bedoeld om de schitte-
ring van de ringen te bewonderen;
(Op de photo is de opwaartsche
beweging genomen).

fig. 12. Lembèjan,
de armen slingerend, als een elegante
lichaamsbeweging om te bekoren;

fig. 13. Dolonan-soemping,
spelend met het oorversiersel; waar-
schijnlijk bedoeld ter verhooging van
het beoogde effect, te bereiken door
het bewegen van de kwasten;

fig. 14. Hatoer-hatoer,
met groote plechtigheid een geschenk
aanbiedend;

fig. 15. Dolonan sonder,
spelend met de sjerp;

fig. 16. Dolonan soepe,
spelend met de ringen;

fig. 17. Mendjangan rangah,
weergevend een groot vertakt herten-
gewei, als symbool van schoonheid en
trots;

fig. 18. Sekar soewoen,
in verbeelding, zijn geliefde verzoe-
kend, hem een bloem op het hoofd te
zetten;

fig. 19. en 19a. Ngilo,
in den spiegel kijkende om zijn vol-
maakte optooiing te kunnen aanschou-
wen.

Elke figuur wordt, om der wille der sym-
metrie, in linksche en rechtsche houding uit-
gevoerd.

Hiermee loopen de bepaalde, vastgelegde
figuren ten einde en hierna krijgt men eene
herhaling van de meeste van die figuren,
doch nu hartstochtelijker uitgevoerd, als
uiting van een steeds stijgenden waanzin.

De dansbewegingen, die de eene figuur met
de andere verbinden, zijn zoo soepel en har-
monisch schoon, dat men getroffen wordt
door het in dezen dans, met zulke primitieve
opsmuktingen bereikte effect van ijdelheid.

Eenmaal de kenmerken van den dans we-
tende, doorvoelt de toeschouwer alleen het
sentiment van den danser, waaraan dan ook
geheel zijn aandacht is gewijd en waardoor
men de danskunst zuiver gaat beoordeelen, als
vertolking van een karakteruiting.

Door deze toelichting hoop ik te hebben
bijgedragen tot een beter begripen van den
Klana-dans. De foto's zullen den lezer de
eenvoudige bewegingen verduidelijken, die in
den dans vlug elkaar, in een climax, opvol-
gen en zoo voor den oningewijde moeilijk te
volgen zijn.

Het is niet uitgesloten, dat nadere onder-
zoekingen zullen aantoonen, dat de huidige
verklaring van de verschillende hand-houdin-
gen, zooals die nu gevoeld en begrepen wor-
den, zal blijken af te wijken van de oorspron-
kelijk bedoelde beteekenis.

Jogja, — Maart 1924.

4) Djamang = diadeem. De vorstelijke danser, als
op de photo afgebeeld, draagt een „tropong”, een
soort kroon.

5) Hieruit valt af te leiden, dat de kampoeh, het
staatsie-kleed, voorkomende op de wajang koelit
figuren, ook door spelers in de wajang-wong-voorstelling
werd gedragen. Deze deftige kleedij, die den danser in
zijn soepele bewegingen belemmerde en waardoor
waarschijnlijk het feest van den dans werd geschaad,
is aan het Solosche Hof teruggebracht tot een verknipte,
dus niet gedofte dodot, terwijl zij hier in Jogja plaats
maakte voor de kain.

Fig. 1.

Fig. 1a.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

Fig. 18.

Fig. 19.

Fig. 19a.

De Europeesche kleederdracht voor de Inlanders.

Antwoord op een door het J. I. uitgeschreven prijsvraag, samengesteld door Roesalam Dwidjadisastra te Patjitan. In het Nederlandsch bewerkt door Inggris te Jogjakarta.

Het verheugt mij ten zeerste te vernemen, dat het Java-Instituut nu een prijs heeft uitgelooft voor een verhandeling omtrent de Europeesche kleederdracht voor de Inlanders, welke prijsvraag in zijn tijdschrift „Djawa” van Juni 1923 No. 2 is geplaatst. Een in het Javaansch geschreven opstel omtrent de Westersche kleederdracht voor de Javanen, van de hand van den heer Nata-Asmara, hoofd der tweede klasse Inlandsche school te Malang, heb ik van 't Java-Instituut te Weltevreden toegezonden gekregen. Ik heb voor de vertaling in 't Hollandsch gezorgd, doch eenige punten weggelaten, omdat die niet van belang zijn. Inderdaad is het een gewichtig niet alleen, maar ook een gevaarlijk punt om over deze kleederdracht te spreken. Voor de Inlanders is dit voorwaar een onderwerp van groote beteekenis, aangezien er tegenwoordig veel Javanen zijn, inzonderheid die van het corps ambtenaren, die zich Europeesch kleeden of bijna altijd in het Europeesche pak gestoken zijn. Menschen van de Staatsspoorwegen, van de veldpolitie, enz. dragen in den regel wanneer zij hun dienst verrichten, geen Inlandsche kleeven. Deze verandering van de wijze van kleeden is door verschillende factoren teweeggebracht, n.l. om maar een paar gevallen te noemen, door de verplichting, door het in aanraking komen met de vreemdelingen enz. Inlandsche leerlingen van sommige onderwijsinrichtingen zijn n.l. verplicht Europeesche kleeven te dragen, omdat die, naar men beweert, meer practisch zijn dan de Inlandsche kleeven. Den Inlanders, die veel met de Europeanen omgaan, valt het Europeesche pak zoo langzamerhand in den smaak. Sommige kantoormenschen nemen eveneens die Euro-

peesche kleeven over, omdat zij hun eigen kleeven voor het verrichten van hun arbeid hinderlijk achten. Andere Javanen, die veel met de Arabieren omgaan en in de buitenbezittingen of in de vreemde landen gevestigd zijn, dragen vaak geen Inlandsche kleeven. Zelfs enkele Javanen hier op Java veranderen tegenwoordig hun nationale dracht. Trouwens Java is niet afgesloten van de andere landen en het behoeft dus geen bevreemding te wekken, dat Java onder invloed staat van 't buitenland.

Het is nu een feit, dat onder de Javanen menschen zijn, die de Europeesche en nagemaakte Arabische kleeven dragen. Enkele menschen kleeden zich zoo, dat men niet zeggen kan, of hun kleederdracht van Europeeschen dan wel Arabischen oorsprong is. Daar nu de kleeven der Javanen verschillend zijn, zou men daaruit de conclusie kunnen trekken, dat er ook verdeeldheid van gevoelen onder hen bestaat. Daar de Javanen één volk zijn, dient dan ook éénheid van de wijze van kleeden te bestaan. Maar niet zooals de toestand van nu is: Enkele menschen dragen de Europeesche kleeven, anderen zijn in 't Arabische pak gestoken en de meesten houden zich aan de Nationale dracht.

Nu komt deze vraag ter sprake: Welke kleeven hebben de Javanen te dragen. Europeesche, Inlandsche, Arabische of moeten ze zich ouderwets kleeden n.l. met de z.g. tjawet, als menschen uit den ouden tijd?

Omtrent de wijze van kleeden heeft men, volgens mijn bescheiden meening, rekening te houden met den tijd, aangezien men niet afzonderlijk, dus geheel afgesloten van de andere rassen kan leven, tengevolge waarvan de Inlandsche zeden en gewoonten en ook de nationale dracht aan verandering onderhevig zijn. In de meeste gevallen komen de ontwikkelden met de vreemdelingen in aanraking en met het oog op den vooruitgang

van 't Javaansche volk heeft men dus alles, wat daarvoor storend is en nutteloos last tweeëgbrengt, af te werpen en alles, wat den vooruitgang ten goede komt, in gebruik te nemen. De kleederdracht van de Javanen komt in hoofdzaak overeen met die der Madoerezen en Balineezen; ze bestaat n.l. uit een hoofddoek, een jas en een kain. Gezien die overeenkomst zou men kunnen zeggen, dat de kleederdracht van die menschen Javaansch is. Alleen heeft men twee soorten kleederdracht te onderscheiden, n.l. de klee- ren voor de mannen en die voor de vrouwen.

Naar aanleiding van de gestelde vragen, of de Inlandsche kleederdracht aan de eischen van den tegenwoordigen tijd beantwoordt, dan of er geen andere klee- ren zijn, welke zoowel met den tegenwoordigen als den toe- komenden tijd strooken, voel ik mij gedron- gen om mijn gezond oordeel over 't in ge- bruik nemen van de Westersche kleederdracht hier onder te kennen te geven:

De Westersche kleederdracht is zeer goed voor de Javanen op grond van de ondervol- gende redenen:

1e. Zij is sterker dan de Inlandsche en slijt dus niet zoo gauw als de Javaansche kleederdracht. Wordt zij vuil, dan kan men die laten bleeken. Ik heb zelf ondervonden, dat de Europeesche klee- ren veel sterker zijn dan de Inlandsche. Toen ik in 1916 mijn eerste betrekking bekleedde, had ik me vijf stel Europeesche pakken en twee paar schoe- nen aangeschaft. In den tijd van drie jaren kon ik die gebruiken; alles was nog sterk ge- noeg, alleen de schoenen waren een beetje ver- sleten. In het vierde jaar begon de rand van de boorden en de mouwen van mijn jassen te rafelen. De broeken waren echter nog altijd goed. Hieruit volgt, dat de Europee- sche klee- ren minstens drie jaar kun- nen worden gedragen. Draagt men Ja- vaansche klee- ren, dan moet men voor zijn dagelijksche bezigheden op zijn minst vier kains en vier hoofddoeken hebben. Deze klee- ren kan men op zijn hoogst in den tijd van twee jaren dragen. In het derde jaar zien zij er versleten uit, een bewijs, dat de Javaan- sche klee- ren niet zoo lang mee kunnen als de Europeesche.

2e. De Europeesche kleederdracht is goed- kooper dan de Inlandsche.

Draagt de Javaan Westersche klee- ren, dan beteekent dit het verminderen van het aantal kleedingstukken. De Javaansche klee- derdracht bestaat namelijk uit een hoofd- doek, een jas, een kain, een korte broek, een hoed en een paar sandalen. De Westersche kleederdracht daarentegen bestaat uit: een broek, met een onderbroek er bij, een jas, een hoed en een paar schoenen. In plaats van kain draagt men een broek en de schoe- nen zijn in de plaats gekomen voor de san- dalen. De hoofddoek en de buikriem worden dan weggelaten.

Om te weten te komen, dat de Europee- sche klee- ren goedkooper zijn dan de Inland- sche, laat ik hieronder een lijstje volgen, waarop de prijzen der Inlandsche en Euro- peesche klee- ren onder elkaar vermeld staan.

De Javaansche kleederdracht:

Een kain	kost	f 8.
Een hoofddoek	„	f 3.
Een paar sandalen	kosten	f 5.
Een buikriem	kost	f 1.
Totaal		f 17.

De Europeesche kleederdracht:

Een broek van 3 el witte stof		
à f 0,90 kost	f	2,70
Het maakloon bedraagt	f	1.50
Een paar schoenen kosten	f	7.—
Een paar kousen	„	f 0.60
Totaal		f 11.80

Men kan daaruit zien, dat de Westersche klee- ren goedkooper zijn dan de Javaansche. Echter moet men er om denken, dat de Eu- ropeesche klee- ren geregeld in de wasch moe- ten zijn, wat weder wat geld kost. Maar dit bedrag is m.i. niet zoo erg veel in verhou- ding tot het gebruik daarvan. Men zou dus kunnen aannemen, dat door het in gebruik nemen van de Europeesche kleederdracht een bedrag van f 5,20 wordt uitgespaard, wat uit een economisch oogpunt heel goed is.

3e. De Europeesche kleederdracht is een- voudig en veroorzaakt geen last bij het ver- richten van den arbeid. Het is iedereen dui-

delijk, dat de broek eenvoudiger is dan de kain. Voor dengene, die een werk verricht, is de broek practisch. Met de kain is dat niet het geval. Ze geeft veel last, vooral wanneer men in gevaar verkeert of vlug moet werken.

4e. De Europeesche kleederdracht is van belang voor degenen, die de orde moeten handhaven. De politie-agenten dragen geen Inlandsche, doch Europeesche kleeven, daar zij hun werk niet op hun gemak zouden kunnen verrichten, wanneer zij in het Inlandsche pak gestoken zijn.

5e. De Javaansche kleeven worden alleen gedragen in de Javaansche streken, het gebied der nationale dracht, dat zich slechts tot Madoera en Bali uitstrekt. Van alle rassen draagt, meen ik, alleen het Javaansche, sarong en kain en daar komt nog bij, dat tegenwoordig niet alle Javanen in het echte Javaansche pak gestoken zijn. Java is in vergelijking met andere landen niet groot en de Javaansche kleeven zullen derhalve nooit door andere volkeren worden gedragen, vooral niet door menschen in de koude streken, aangezien ze voor hen ongeschikt zullen zijn. In het belang van de Javaansche batikindustrie daarentegen is het wenschelijk om de Javaansche kleederdracht te behouden en daarvoor in de buitengewesten propaganda te maken. Doch ik ben de meening toegedaan, dat het tot de vrome wenschen behoort om de Javaansche kleederdracht in de vreemde landen gebruikelijk te doen zijn en een lezing aangaande het in gebruik nemen van die kleederdracht zou m.i. niet in heel Indië ingang kunnen vinden.

6e. De Westersche kleeven maken, dat men een gevoel van eigenwaarde krijgt. Ik heb van sommige Javanen hooren zeggen, dat de ouderwetsche manieren der Inlanders, evenals hurken en sembah maken, niet meer in hun smaak vallen, omdat die beleefdheidsvorm niet met den tegenwoordigen tijd strookt. Ik zelf vind het hurken niet zoo erg, wanneer dat geschiedt niet in tegenwoordigheid van andere rassen. Doch het stuit mij tegen de borst, wanneer de Javaan voor zijn meerdere hurkt in tegenwoordigheid van andere menschen, evenals

Europeanen en Chineezzen. Wat zullen de vreemdelingen van de Javanen zeggen, wanneer zij bijvoorbeeld zien, dat een Inlandsche oppasser hurkt of op een trap in gedoken houding zit voor zijn baas. In verhouding tot millioenen Inlanders is het aantal Inlandsche ambtenaren gering en Javaansche grootwaardigheidsbekleeders zijn ook weinig in tel, waaruit volgt, dat er heel veel menschen zijn, die volgens den Javaanschen adat voor hun meerderen moeten hurken, wat natuurlijk, volgens de bewering van sommige menschen, voor de vreemdelingen geen gezicht is en maakt, dat de vreemdelingen een geringe gedachte van de Javanen hebben. Het hurken en de sembah maken dus een slechten indruk op de vreemdelingen en ook op de ontwikkelde Inlanders zelf. Is de Javaan in het Europeesch gekleed, dan gaat die af te keuren gewoonte, evenals hurken, van zelf weg, met het gevolg dat 't Javaansche volk, gelijk men zegt, van den strengen beleefdheidsvorm bevrijd is.

7e. Wanneer de Javaan de Westersche kleeven, met weglating van den hoofddoek dus, in gebruik neemt, geeft dit overigens tweeërlei voordeelen. Eerstens gaat de Javaan het aantal kleedingstukken verminderen. Het afschaffen van den hoofddoek beteekent immers het afwerpen van een kleedingstuk, dat niet goedkoop is. Tweedens zou het afschaffen van den hoofddoek in de tropische gewesten als Indië wel aan te bevelen zijn, daar het dragen van zoo'n hoofddeksel nog al warmte veroorzaakt, een gebrek, dat nadeeligen invloed heeft op het denken. Het dragen van den hoofddoek zou bijgevolg voor de studeerenden niet wenschelijk zijn, omdat zij zich daardoor niet frisch zouden voelen.

Men heeft dus verschillende voorbeelden, wanneer men de Westersche kleederdracht in gebruik neemt. Maar daartegenover staat, dat er enkele menschen zijn, die beweren, dat in het Europeesche pak gestoken Javanen het aanzien van hun echtgenooten zouden gaan verminderen, wanneer zij bijvoorbeeld samen op de wandeling zijn. Een Inlandsche dame, die samen met haar in 't Europeesche pak gestoken man op de wandeling is, zou door andere menschen voor

een meid van een Chinees of Europeaan worden gehouden. Maar deze opvatting is van weinig beteekenis en zal wel zoo langzamerhand van zelf verdwijnen, wanneer het in gebruik nemen van de Westersche kleederdracht onder de Inlanders éénmaal in de mode is, een geval, dat veel overeenkomst vertoont met het afschaffen van de staarten onder de Chineezzen. Vroeger hadden de Chineezzen staarten en droegen hun nationale dracht; doch sedert eenige jaren is die gewoonte afgeschaft en nu dragen de Chineezzen de Westersche kleeren, zonder dat men opmerkingen maakt aangaande die wijze van kleeden. Het in gebruik nemen van de Europeesche kleederdracht is tegenwoordig

onder de Chineezzen in de mode en er wordt nooit een slecht oordeel over het invoeren van de Westersche kleederdracht van de zijde der Chineezzen gehoord.

Gezien de opgesomde voordeelen en met het oog op de vooruitgang van het Javaansche volk meen ik, dat het aan te bevelen is, dat de Javanen de Westersche kleederdracht in gebruik zullen nemen, terwijl de vrouwen haar nationale dracht onveranderd laten, daar dameskleeding voor Javaansche vrouwen niet practisch is en haar niet goed kleedt.

Voor opmerkingen in 't belang van mijn oordeel over het in gebruik nemen van de Westersche kleederdracht onder de Javanen houd ik mij zeer aanbevolen.

Het bouwen van Javaansche huizen.

Antwoord op een door het J. I. uitgeschreven prijsvraag, samengesteld door Sasira Amidjaja te Ngadiloewih, Kediri. In het Nederlandsch bewerkt door Inggris te Jogjakarta.

De Javanen bouwen van ouds hun huizen volgens een bepaalden regel en indeeling, die moet voldoen aan de behoefte. — Naar aanleiding van het verzoek van het Java-Instituut te Weltevreden heb ik de beschrijving van 't bouwen van Javaansche huizen, welke oorspronkelijk in 't Javaansch is gesteld, in 't Hollandsch overgebracht om in „Djowo” te worden opgenomen. Van de gegevens aangaande het oprichten van Javaansche huizen, waarover ik beschik, zijn eenige punten weggelaten, daar die, volgens mijn veronderstelling, niet van groot belang zijn en dus veilig kunnen worden gemist. Enkele daarvan zijn eenigszins gewijzigd. Wat de namen van verschillende typen van daken betreft, heb ik ook daarin een paar kleine veranderingen gebracht. Ik moet er in het bijzonder op wijzen, dat dit opstel niet over de Javaansche architectuur handelt, maar omtrent de gewoonte en de gebruiken, behoorende bij het oprichten van Javaansche huizen. Er wordt hier bijvoorbeeld verteld, hoe men een bouwgrond kiest voor zijn huis; op welken tijd een huis dient te worden gebouwd; de offerande, die aan 't oprichten van een huis verbonden is, het betrekken daarvan e.d. Over de bouwconstructie en 't samenstellen van de metselspecie wordt hier dus in 't geheel niet gesproken. Ik veronderstel dan ook, dat deze beschrijving den bouwkundigen niet zoo erg zou interesseeren, daar hierbij het geloof aan de Javaansche berekeningen, de z.g. pétangan, een voornamelijke rol speelt. Voor degenen, die veel voor het volksgebruik voelen, daarentegen, zou die, meen ik, wel van belang zijn. —

Een Javaansche woning bestaat, om maar een voorbeeld te noemen, uit een complex

huizen, genaamd pendopo, peringgitan, ook wel kampoeng genoemd, grija-ageng, pawon of padangan, gandok, waarvan elk afzonderlijk een bepaalden dienst doet. De pendopo is eigenlijk een voorhuis, waar men gasten ontvangt en doet dus denken aan een ontvangzaal. De peringgitan of de kampoeng staat achter den pendopo. Het is een klein huisje, dat zich tusschen grija-ageng en pendopo bevindt en een verbindingshuisje vormt. Gewoonlijk wordt daar bij feestgelegenheden ringgit, d.i. wajang, vertoond, vandaar zijn naam. De pawon of padangan is een huisje, gewoonlijk achter aan de grija-ageng gebouwd, waar men eten bereidt, een keuken dus. Uit een hygiënisch oogpunt wordt de keuken soms gebouwd op het achtererf, geheel los van de eigenlijke woning, de grija-ageng. Is er nog een ruimte open naast grija-ageng, dan kan die beschikbare plaats in gebruik worden genomen voor gandok, een bijgebouw, dat in den regel in verbinding staat met grija-ageng, het groote huis. De gandok van de Javaansche woning doet dienst of als ontvangzaal dan wel als bewaarplaats voor goederen. Dikwijls gebruikt men den gandok niet anders dan als een gewone plaats, waar het huisgezin zich op zijn gemak gevoelt. De gandok kan dus een gezellig zaaltje zijn, wat voor iemand met een groot gezin zeer goed is. Ik moet er op wijzen, dat het groote huis, grija-ageng, in de meeste gevallen verdeeld is in twee vakken, waarvan het voorste, het grootere vak, een ruimte vormt om te zitten en het achterste, het kleinere vak, ingenomen is door drie kamers, genaamd Sentong kiwa, sentong tengah, ook wel padjangan of kobongan genoemd, en sentong tengen. Alle andere gebouwen zijn gewoonlijk niet verdeeld.

V o r m. De Javaansche huizen hebben verschillende vormen, welke men een afzon-

derlijken naam geeft. Naar de typen van het dak onderscheidt men: Srotong-huis, Klabangjander, Kampoen, Limasan, Daragepak, Sinom, Djoglo ook wel Tikelan of Bandoeng genoemd, Tadjoe, Koetoe-kngambang en Panggangepé.

O m w a n d i n g. De omwanding is eveneens verschillend. Er bestaan huizen van hout opgetrokken. Deze heeten in het Javaansch gebjog. Een steenen huis noemt de Javaan gedong of grija gedong. Een gedèg-huis — men noemt dit gewoonlijk bilik-huis — is een gebouw, dat van bamboe is opgetrokken. Het gedèg-huis komt veel in de dessa voor, is dus zeer onderhevig aan brandgevaar.

B e d e k k i n g. Als bedekking voor huizen gebruikt de Javaan alang-alang, remboejoek, sélang, klapperbladeren, arènvezels, zink, pannen en planken. Men noemt het huis ook nog naar de bedekking, bijvoorbeeld: alang-alang-huis of grija atep noemt men een huis met alang-alang-bedekking. Sirap-huis is een gebouw, waarvan de bedekking uit plankjes bestaat. Idjoek-huis noemt men een huis met idjoek of arenvezels-bedekking. Een huis met zinken dak heet in 't Javaansch grija sèng. Bestaat de bedekking van een huis uit pannen, dan noemt de Javaan het grija gendèng.

V l o e r. De Javaansche huizen hebben een vloer van aarde, die men djogan noemt. Ter versterking van de „djogan” wordt de vloer van aarde gewoonlijk omringd door gemetselde steenen, zoogenaamd besirah of door gevlochten bamboe. Wordt zoo'n aardevloer niet door den z.g. besirah versterkt, dan zakt hij in den regentijd uiteen. Ook komen er huizen met steenen vloer voor en tegenwoordig wordt de vloer van Javaansche huizen niet zelden betegeld. De palen staan op neuten. Zijn de palen van bamboe, dan worden zij gewoonlijk in den grond gezet, wat natuurlijk zeer af te keuren is, daar het rotten van 't onderste gedeelte vanwege den vochtigen bodem niet uitgesloten is. In de Soenda-landen treft men de z.g. panggoeng-huizen aan, welke woningen op palen of pilaren staan, zoodat er een ruimte onder komt, die men gewoonlijk gebruikt als houtstapelplaats of kippenhok. De panggoenghuizen hebben dus geen stee-

nen vloer, doch een bamboe of een houten vloer.

De uitvoering van een Javaansch huis wordt meestal toevertrouwd aan de toekang's of metselaars, die de kennis van de bouwmaterialen door de practijk hebben geleerd. Voor de bekapping gebruikt men hout of bamboe; de wanden zijn van bamboe planken, of steen, terwijl de deuren en de ramen van hout of bamboe zijn vervaardigd. Het zeer gewilde hout is djati, aangezien dit hout degelijk is voor het bouwwerk. Doch door zijn duurte gebruikt men dikwijls in plaats daarvan andere houtsoorten, zooals: nangka, laban, sengon, woengoe, die, niettegenstaande dat ze minder sterk zijn dan djati, goed kunnen zijn voor het timmerhout. Niet zelden gebruikt men klapperhout voor muurplaten en daksparren.

HET ERF.

De Javaan is zeer voorzichtig met 't kiezen van den grond. Als geschikte erven worden door den Javaan de onderstaande bouwgrond opgegeven:

1°. Gasik. d.w.z. een schoone grond, die niet nat of modderig is. In den regentijd is de grond niet modderig of vochtig en in den langen drogen tijd scheurt hij niet.

2°. Loh, d.w.z. een vruchtbaar erf met genoegzaam water. Het gevolg hiervan is, dat op zoo'n erf de vruchtboomen welig groeien. Er zitten veel voedingstoffen in den grond.

3°. Djoedjoegan, d.w.z. het erf is zoo gelegen, dat men er graag komt. Of men komt er direct aan, daar het vlak voor de hand ligt. Hieruit volgt, dat het huis op zoo'n erf gemakkelijk te vinden is. Het is bijvoorbeeld gelegen bij een bedehuis, markt, pandhuis, haven, station, onderwijs-inrichting e.d.

4°. Redja, d.w.z. een welvarende, bloeiende of levendige plaats. Zoo'n erf is gelegen aan den kant van een drukken weg.

5°. Ajem, d.w.z. een erf, waar men zich tevreden gevoelt, omdat het bijvoorbeeld gelegen is aan den kant van een sloot, een waterleiding of een geul om het stroomend water te laten afloopen.

6°. Lempar, d.w.z. de bouwgrond is ruim en effen.

De Javanen, die nog geloof hechten aan de voorschriften voor 't bouwen der huizen, dragen er zorg voor, dat hun huizen op een geschikten bouwgrond worden opgericht. Vandaar dat men een vasten regel volgt, welke door de ouden tot naleving is voorgeschreven. Die regel zegt namelijk, dat de inwoner van een huis gelukkig of ongelukkig leeft, naarmate het erf horizontaal of schuin ligt. Is de stand van den bouwgrond ongunstig, dan zal de inwoner ongelukken ondervinden. Volgens de voorschriften onderscheiden de Javanen de onderstaande bouwgronden.

1°. Batara-grond of Siti-Batara. Dit erf helt naar het Noorden. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner door de fortuin wordt begunstigd en hierdoor geneigd is tot het geven van aalmoezen.

2°. Manikmaja-grond of Siti-manikmaja. Deze bouwgrond helt naar het Oosten. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van het op dit erf staande huis in goeden welstand verkeert. De man en de vrouw hebben een gelukkig huwelijk.

3°. Betari-grond of Siti-Betari. Dit erf helt naar het Zuiden. De bewoner van dat erf is door bureu bemind en deze zijn steeds genegen hem hulp te verleen.

4°. Srisadono-grond of Siti-Srisadono. Deze bouwgrond helt naar den Westkant. Bij ondervinding is gebleken dat de bewoner van zoo'n erf heel vaak ruzie krijgt. Hij krijgt niet zelden twist met zijn vrouw en kan niet opschieten met zijn vrienden, familieleden en bureu.

5°. Srikamoelé-grond of Siti-Srikamoelé. Dit erf ligt aan den kant van een rivier. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner daarvan rijk aan rijst is. Hij zal derhalve geen gebrek aan voedsel lijden.

6°. Tégawarna-grond of Siti-Tégawarna. Dit erf is omringd door rivieren en bergen, die zich aan de westzijde verheffen. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van zoo'n erf in rust en vrede leeft en niemand de rust van zijn leven verstoort.

7°. Radjamala-grond of Siti-Radjamala. Dit erf is door stroomen of rivieren zoo om-

sloten, dat het op een eiland lijkt. Het is een zeer af te keuren erf, omdat er in de familie van de bewoner van zoo'n erf dikwijls een sterfgeval komt.

8°. Bodjanalaja-grond of Siti-Bodjanalaja. Dit erf heeft een rivier achter zich. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner daarvan in overvloed leeft. Maar hij heeft veel last van ziekten.

9°. Resi Brawala-grond of Siti-Resi Brawala. Dit erf heeft een stroom of een rivier voor zich, is eveneens af te keuren, daar bij ondervinding gebleken is, dat de bewoner vaak schade lijdt en ongelukkig of in vijandschap met de bureu leeft. Maar als hij zijn godsdienstige plichten betracht, of zich uit de wereld terugtrekt, zal hij door velen worden bemind.

10°. Sripartiwa-grond of Siti-Sripartiwa. Deze bouwgrond heeft een rivier voor en achter zich. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van dat stuk grond door het noodlot wordt achtervolgd. Hij krijgt veel vijanden, maar is in staat zijn tegenstanders te weerstaan. Ter voorkoming van een ongeluk moet hij steeds met groote voorzichtigheid te werk gaan. Soms komt hij in aanzien.

11°. Mrananggana-grond of Siti-Mrananggana. Dit erf heeft een ravijn voor zich. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van zoo'n erf vaak in moeilijke omstandigheden verkeert, maar hij is rijk aan geld. Als hij niet vlijtig werkt, krijgt hij een leven vol kommer en verdriet. Ook wordt hij niet zelden door een ziekte aangetast.

12°. Songsongboewana-grond of Siti-Songsongboewana. Deze bouwgrond is omringd door bergen. Degene, die op dat erf woont, heeft een helder oordeel. Hij laat zich niet gemakkelijk bedriegen en velen wenden zich tot hem om de oplossing van moeilijke vragen. Hij wordt door iedereen bemind en men hecht geloof aan zijn beweringen. Als men hem prijst, wordt hij echter hooghartig.

13°. Kalamretyoe-grond of Siti-Kalamretyoe. Dit erf is gelegen bij een moeras, rivier, rijstveld, zee of stroom. De bewoner van zoo'n erf ziet zich vaak in zijn verwachtingen teleurgesteld, of de angst bekruipt hem steeds. Hij doorstaat heel wat rampen en lijdt vaak verlies. Zijn gezondheid laat veel te wen-

schen over. Hij wint den kost met veel moeite en moet zich naar verre landen begeven om zijn brood te kunnen verdienen, daar hij op zijn eigen geboorteplaats moeilijk aan den kost komt.

14°. Ardjoenawiwaha-grond of Siti-Ardjoenawiwaha. Deze bouwgrond wordt ten Noordwesten begrensd door bergen, ten Zuiden hiervan is een laagvlakte, terwijl hij doorstroomd wordt door een rivier, die in Oostelijke richting stroomt. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van dat stuk grond het ver zal brengen. Is hij een ambtenaar dan zal hij promotie maken. Is hij een handelaar, dan zal de fortuin hem dienen. Is de bewoner een landbouwer, dan zal hij schatten bezitten.

15°. Langoepowala-grond of Siti-Langoepowala. Dit is een stuk grond, begrensd door een dal. Bij ondervinding is gebleken, dat de bewoner van zoo'n erf als asceet wordt geëerd.

16°. Dandangkekalangan-grond of Siti-Dandangkekalangan. Dit erf is of een begraafplaats geweest dan wel omringd door begraafplaatsen. Bij ondervinding is gebleken, dat degene, die zich op zoo'n erf vestigt, in onrust leeft. Hij heeft veel te kampen met allerlei ziekten en raakt heel dikwijls betrokken in politiezaken, zooals: diefstal, roof, schurkerij enz. en hij moet zich tevreden stellen met geringe verdiensten.

Ik moet er echter op wijzen, dat er wel menschen zijn, die huizen bouwen zonder de noodige berekeningen gemaakt te hebben en wegens financieele bezwaren houden enkelen zich niet aan de voorschriften voor het bouwen van huizen. Ze stellen zich bijvoorbeeld tevreden met een goedkoop bouwgrond, die helt naar den kant, waar een rivier stroomt of waar zich een laagte bevindt. Opmerkelijk is het, dat sommige Javanen, die diep in de bouwvoorschriften zijn doorgedrongen, nog onderscheid maken tusschen goede en slechte erven in verband met den aangename en onaangename reuk der gronden. Volgens hun beweringen zijn er erven, die een heerlijken geur hebben. Die zijn de uitverkoren bouwgronden, waarop men met veel geluk huizen mag oprichten. Gronden met een terpentijnachtigen geur (Jav. sengir) kleuren de Javanen af. Ook erven,

die een onaangename zenglucht (Jav. sangit) van zich geven, willen ze niet als bouwgrond gebruiken. Niet aan de bouwvoorschriften voldoen de ondervolgende gronden:

Ervan met den stank van bloed of etter (Jav. aroes). Erven die vuns zijn of een zweetlucht verspreiden (Jav. apek). Gronden, die als verrot vleesch stinken (Jav. batjin). Erven, die stinken als modderig of stilstaand water (Jav. banger). Bouwgronden, die een lucht van zich geven als die van rijst met kosmelk gekookt (Jav. goerih). Erven, die rookerig zijn (Jav. sangit) en ten laatste bouwgronden, welke een onaangename loozachtige lucht hebben als die van de vleurmuizenmest (Jav. ledis).

DE HOUTEN ONDERDEELEN VAN JAVAANSCH HUIZEN.

Voordat men begint met de fundeering, worden gewoonlijk de houten onderdeelen van het huis klaargemaakt, zooals: palen, nokbalken, muurplaten, bestaande uit: blandar en pengeret, hoekkepers en kapstutten. Voor een steenen huis maakt men eerst klaar: deuren, ramen en een kap. De meeste Javanen geven aan djati-hout de voorkeur boven het nangka-hout en andere houtsoorten. Ze onderscheiden djati soengoe, djati koenjit- en djati kapoer-hout. Djati soengoe is bruin van kleur; djati koenjit is geel en djati kapoer is een soort van djati, op kalkgronden gegroeid, waarvan het hout witachtig is. Behalve de bovengemelde soorten kent men nog andere soorten van djati, n.l. djati dorèng, djati kéjong, djati kembang, djati ri, djati landa en djati weroet. Djati gèmbol noemt men een soort van djati-hout, dat wordt gebruikt als scheede van een kris; het is eigenlijk een knoestvormige uitwas, die soms aan de djati-boomen voorkomt.

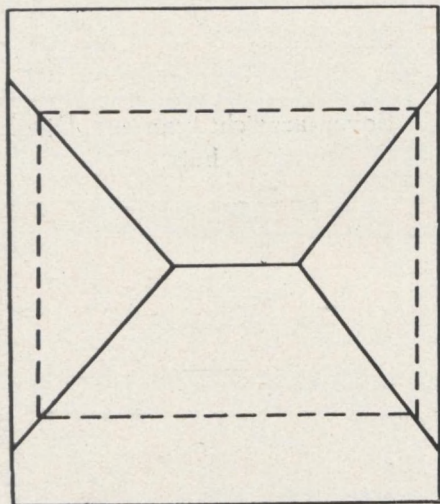
De Javanen onderscheiden twee soorten van lang levende groote boomen, de z.g. kadjeng taoen, waarvan het hout als bouwwerk wordt gebruikt, n.l. kadjeng gambèn en kadjeng gabeng. (Gambèn beteekent het voor-naamste. Gabeng beteekent ledig, voos, ook licht verweerd van hout, zooals dat van den randoe-, dadap-boom, enz.).

Het gambèn-hout is voorzien van galih, d.i. het hart, het binnenste en 't hardste ge-

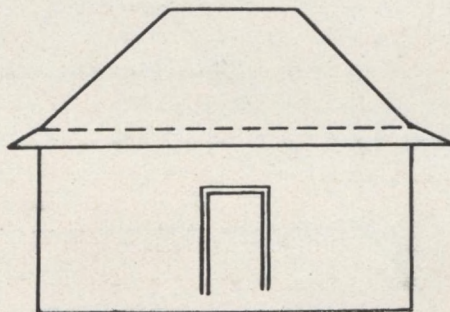
Daktypen der Javaansche huizen.

Limasan-huis.

I.

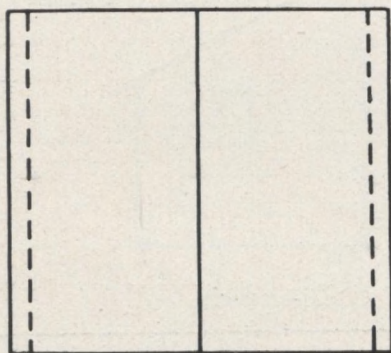
Boven-aanzicht van een limasan-huis.

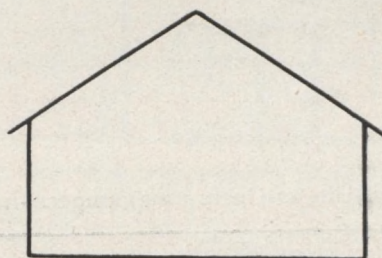
Voor-aanzicht van een limasan-huis.

Kampoeng-huis.

II.

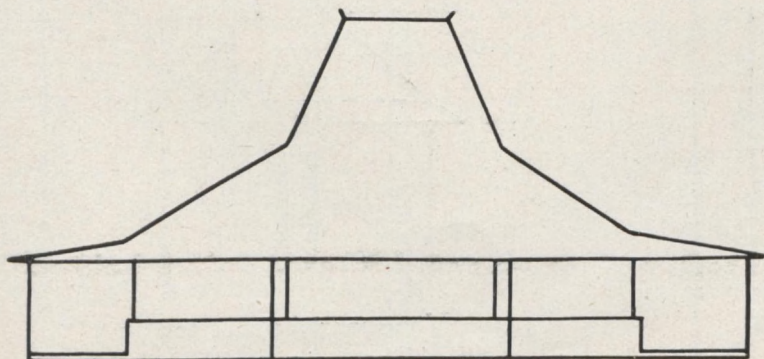
Boven-aanzicht van een kampoeng-huis.

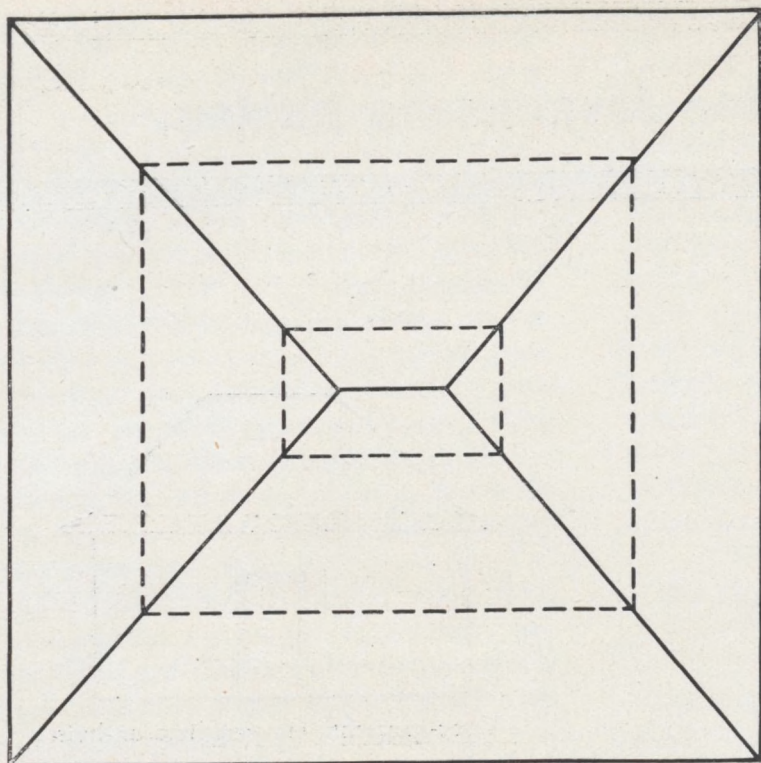
Zij-aanzicht van een kampoeng-huis.

Djoglo-huis ook genaamd Bandoeng- of tikelan-huis.

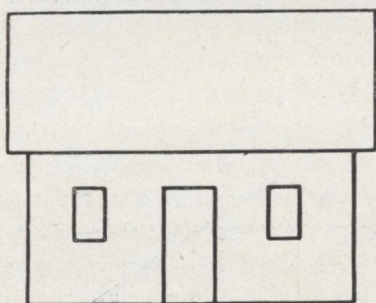
III.

Voor-aanzicht van een Djoglo-huis.

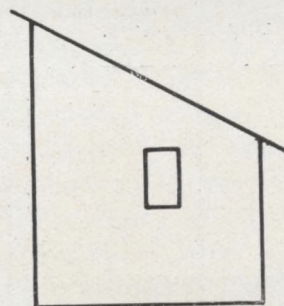
Boven-aanzicht van een Djoglo-huis.

Voor-aanzicht van een Panggangepé-huis

Panggangepé-huis.
(lessenaar-dak).

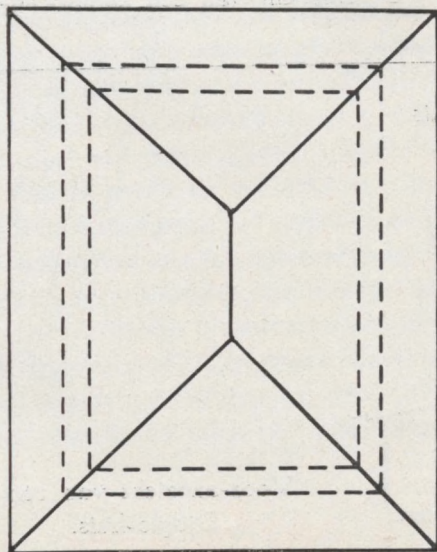
IV.

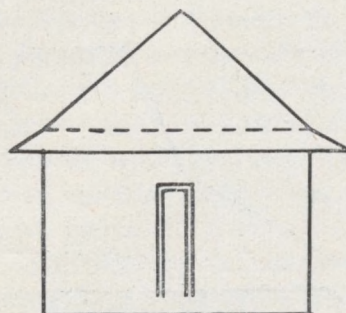
Zij-aanzicht.

Klabang-njander-huis. Daktypen der Javaansche huizen.

V.

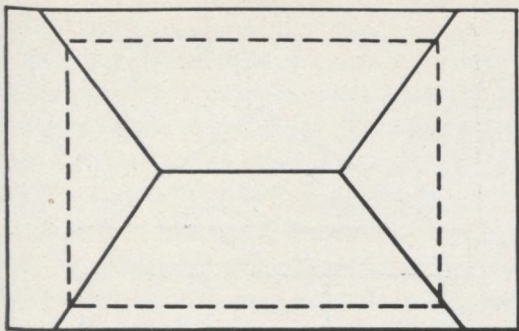
Boven-aanzicht van een klabang-njander-huis.

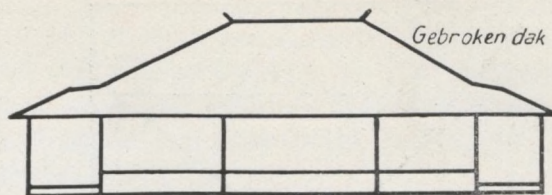
Voor-aanzicht van een klabang-njander-huis.

Sinom-huis.

VI.

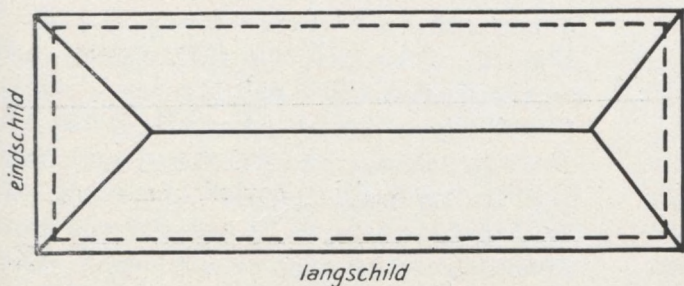
Boven-aanzicht van een Sinom-huis.

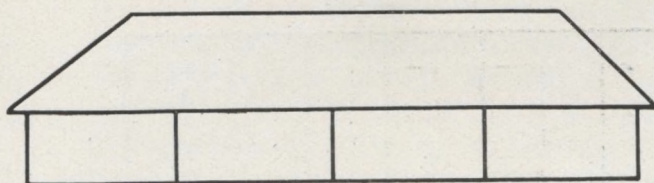
Voor-gevel van een Sinom-huis.

Koetoe-ngambang-huis.

VII.

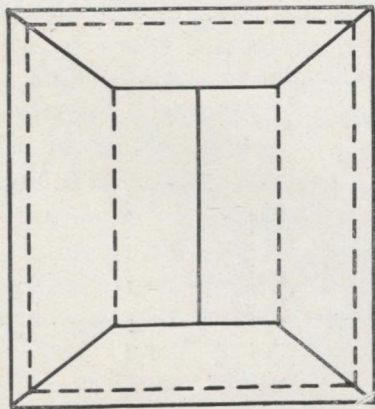
Boven-aanzicht van een Koetoe-
ngambang-huis.

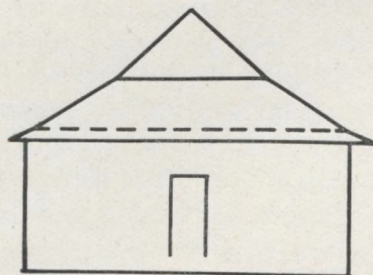
Zij-aanzicht van een Koetoe-
ngambang-huis.

Daragepak-huis.

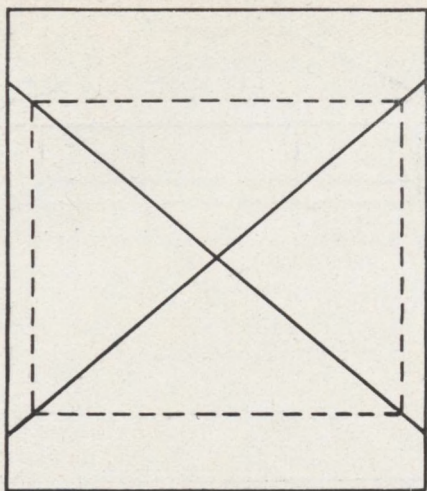
VIII

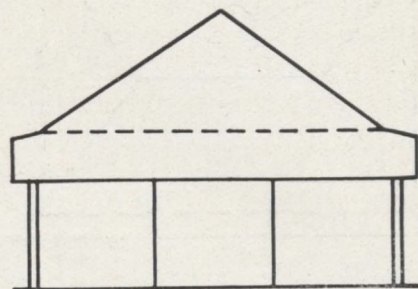
Boven-aanzicht van een daragepak-huis.

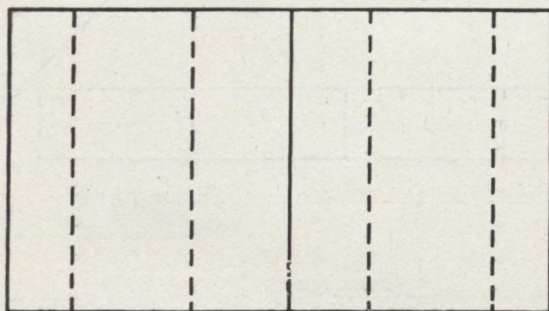
Voor-aanzicht van een daragepakhuis.

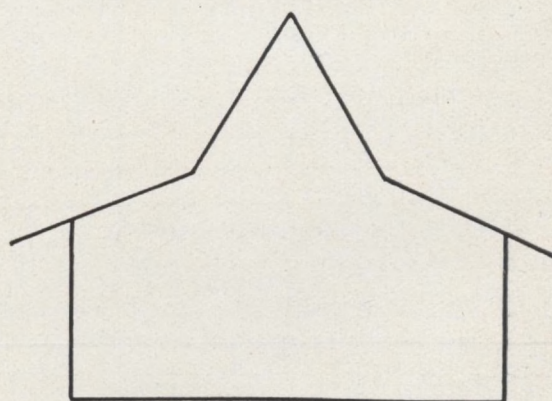
Boven-aanzicht van een Tadjoeg-huis.

Voorgevel van een Tadjoeg-huis.

Boven-aanzicht van een Srotong-huis.

Zij-aanzicht van een Srotong-huis.

deelte van sommige boomen. Dit hout scheurt niet en is het zeer geschikt voor timmerhout.

Het z.g. gabeng-hout is niet hard en zeer zelden voorzien van een hart. Komt daar een hart in, dan is dit maar heel klein en niet van groote beteekenis. Gabeng-hout is bijgevolg ongeschikt voor bouwwerk.

Voor timmerwerk gebruiken de Javanen het z.g. kadjeng taoen-hout, dat degelijk is, liever dan djatikapoer of andere soorten van djati, die nog te jong zijn. De bewoners van sommige plaatsen houden veel van nangka-hout, op andere plaatsen ziet men huizen met benda-hout en weer in andere dorpen zijn er menschen, die aan 't woengoe-hout de voorkeur geven boven het andere. De andere gewilde houtsoorten zijn kloempit-, galih- en mangir-hout.

De zeer af te keuren houtsoorten zijn de z.g. welonan. Dit zijn houtsoorten, die heel gauw scheuren. De Javaansche toekang's kunnen in den regel bepalen, welke van de houtsoorten zeer goed en geschikt zijn voor het bouwwerk. Volgens het volksgeloof heeft men nog te letten op de onderstaande houtsoorten, waarvan het gebruik streng verboden is. n.l.

Het hout van een boom, die op een begraafplaats heeft gestaan.

Het hout van een boom, die heilig is, omdat die ondersteld wordt een verblijf van booze geesten te zijn.

Het hout, dat verschrompeld en week is.

Het z.g. soengsang-hout. Naar men zegt, bevindt de bast van dit hout zich in het binnenste gedeelte.

Het z.g. mimang-hout. Dit is een soort van hout van een boom, die verward dooreen gegroeid is, of hout, dat voorzien is van wortels der andere boomen of van eigen wortels.

[Ojod-mimang is eigenlijk de wortel van den waringinboom, die in den grond verward dooreen gegroeid is of van anderen weer loten schiet. Andere boomwortels worden ook weleens „ojod-mimang” genoemd, wanneer ze in den grond verward dooreen zijn gegroeid. Men gelooft, dat ojod-mimang den gene, die er op weg overheen stapt, in de war brengt, zoodat hij den weg niet meer weet. Ook wordt aan „ojod-mimang” en „kadjeng-mimang” bovennatuurlijke kracht

toegeschreven. Men draagt het mimanghout of mimang-wortel als buikriem om zich voor alle gevaren te behoeden. Ter voorkoming van een diefstal bewaart men 't mimanghout boven een huisdeur. Ook begraaft men kadjeng-mimang voor de huisdeur tot beveiligingsmiddel.]

De Javanen, die zich streng aan de voorschriften voor den huizenbouw houden, willen de djati balken nooit laten verbinden met de z.g. kadjeng roe~~jo~~joeng, d.w.z. hout van de palmboomen, zooals dat van sadang-, pinang-, klapper- en gebangboom, aangezien volgens hun geloof de bewoners van een huis, waarvan de houten onderdeelen uit roejoeng en djatihout bestaan, of met ongelukken zullen te kampen hebben dan wel een lage daad zullen begaan.

DE TIJD VAN DEN BOUW DER JAVAANSCH E HUIZEN EN DE OFFERANDE, BEHOORENDE BIJ DEN HUIZENBOUW.

T i j d. De Javanen hebben gewoonlijk een z.g. bintjilan. Dit is een tijdberekening, waarnaar men zich moet richten, ingeval men een huis bouwen, verhuizen of trouwen gaat e.d. De bintjilan is, naar men zegt, van Madjapaitschen oorsprong. Vandaar dat men die berekening in plaats van „bintjilan” ook wel „bintjil-Madjapaitan” of kortweg „Madjapaitan” noemt. Nu zegt de bintjil, dat er goede en slechte dagen zijn voor het oprichten van huizen. Is bijvoorbeeld een huis op een ongunstigen dag opgericht, dan zullen de inwoners veel tegenspoed ondervinden. Er wordt bij hen diefstal gepleegd. De inwoners worden ziekelijk. Er komt een sterfgeval in de familie e.d. De bewoners van een huis, dat volgens de bintjil op een voortreffelijken dag is gebouwd, zullen daarentegen voorspoed genieten en het ver in de wereld brengen. Vandaar dat veel Javanen, die geloof aan zoo'n bintjilan slaan, heel voorzichtig te werk gaan, wanneer zij huizen gaan bouwen. Ze zitten te wachten op een goeden tijd om hun huizen te laten bouwen, niettegenstaande, dat de bouwmaterialen gereed en deuren en ramen kant en klaar zijn. Men begint nog niet met de fundeering, wanneer de goede tijd daarvoor nog niet aanbreekt.

Als goede dagen worden door de Javanen aangenomen:

1°. de geboortedag van dengene, voor wien het huis wordt gebouwd of die van zijn vrouw. Ook de geboortedag van één hunner kinderen of kleinkinderen.

2°. de geboortedag van den Profeet Mohammed, welke heilige dag, volgens de bintjil, valt in de maand na de Javaansche maand Rabingoelawal.

3°. de geboortedag van een vorst, van wien de eigenaar van 't op te richten huis liefdebewijzen heeft ontvangen, welke goede tijd valt in de maand na den geboortedag van dien vorst.

4°. de dag, waarop de bewoner van 't te bouwen huis een groot geluk heeft gehad.

Zeer af te keuren voor den huizenbouw zijn de z.g. naäs-dagen. Onder naäs-dagen verstaat men:

1°. den dag, waarop het begin van het Javaansche jaar, het Nieuwjaar dus, valt. Deze dag heet in het Javaansch Naäs-taoen. Valt bijvoorbeeld het Javaansche Nieuwjaar op Vrijdag-Legi, dan moet men op Vrijdag en op den marktdag Legi geen huizen laten bouwen. Het is een zeer slechte dag om iets te ondernemen. (Het Javaansche Nieuwjaar, beter gezegd het begin van het Mohammedaansche jaar, valt op den 1 sten 'Asjoera, ook wel woelan Soera genoemd).

2°. den 10den 'Asjoera, den 27sten Redjeb en den 1sten Poeasa-maand. Ze zijn den Mohammedanen ongelukkige dagen. Valt bijvoorbeeld de 10de 'Asjoera, de 27ste Redjeb en de 1ste Poeasa respectievelijk op Woensdag-Paing, Zondag-Kliwon en Maandag-Legi, dan mogen de Javanen op den volgende Woensdag-Paing, Zondag-Kliwon en Maandag-Legi van dat jaar geen gewichtige dingen uitvoeren.

3°. naäs-tijang sepoeh. Dit zijn de sterfdagen van ouders en schoonouders van den bewoner van het op te richten huis en de sterfdagen der grootouders, die hem groot hebben gebracht.

4°. poepak-poeser, d.w.z. de dag, waarop het afvallen van de navelstreng van den bewoner van het huis plaats heeft gehad. Heeft het afvallen van de navelstreng op Dinsdag-Wagé plaats gevonden, dan is de volgende Dinsdag-Wagé voor den bewoner van het

huis geen goede dag. Deze heet in het Javaansch naäs-djedjer of naäs-pantjer.

5°. den dag, waarop een droevige gebeurtenis, zooals een catastrophie, aardbeving, oorlog, overstrooming, storm e.d. plaats heeft gevonden. Deze dagen heeten in 't Javaansch Naäs-negari, en zijn voor dengene, die een huis wil gaan oprichten, zeer af te keuren dagen.

De Javanen, die geloof slaan aan de Madjapaitsche bintjilan, houden zich streng aan die vijf naäs-dagen, omdat volgens hun geloof degene, die iets gewichtigs onbezonnen, dus zonder noodige berekeningen te hebben gemaakt, onderneemt, tegenspoed zal ondervinden.

O f f e r a n d e. Bij het bouwen van een huis behoort bijna altijd een offerande, bestaande uit: Sekoel-keboeli, d.i. rijst met klappermelk gekookt; sekoel-golong, d.i. bolronde rijst; toempeng, d.i. rijst in den vorm van een kegel, apem, d.i. een pannekoek van rijstmeel en verder vijf verschillende soorten van pap, genaamd: djenang makoeta; met suiker toebeide pap, genaamd: djenang abrit; witte pap; gekleurde pap; brij van fijne zemelen genaamd: bekatoel-pap of djenang baro-baro en gekookte groenten, genaamd: djanganan. Buren en een priester worden door den eigenaar van 't huis ten eten uitgenoodigd en alvorens te gaan eten wordt de bedoeling van 't geven der offerande aan den priester medegedeeld, opdat deze er zijn zegen over uitspreekt en zoodoende de familie een goede gezondheid en voorspoed zal genieten. Het hoofd van 't gezin legt in den regel uit, met welk doel verschillende gerechten daar zijn gezet. Hij zegt namelijk dit.

De met klappermelk gekookte rijst is daar gezet met het doel, dat de Profeet Mohammed hem den zegen zal geven. Sekoel-toempeng is klaar gezet ter eere van al de Profeten van af Adam tot en met Mohammed en hun vrienden.

Sekoel-golong is gezet ter eere van de bewakers, geesten die den bouwgrond hebben gesticht en dien bewaken.

Apam, pannekoek van rijstmeel, is gezet ter eere van de afgestorvenen en zijn voorzaten.

Pap van fijne zemelen, genaamd djenang

baro-baro, waarbij gewoonlijk behoort de z.g. sekoel-megonoen en sekoel-penakan, gekookte rijst in klompen, ieder losjes in een blad gewikkeld, zijn klaar gezet ter eere van broeders, zusters en ouders, die nog leven.

De vijf verschillende soorten brij zijn bestemd voor de placenta enz. Djenang ma-koeta, ook wel Sengkala genoemd, is gezet ter eere van de goede geesten, genaamd Kaki-Among en Nini-Among, ook genaamd Sang Marmarti of Sang Mahamarti. Zij zijn eigenlijk de verzorger en de oppasster van elk kind of de geesten, die de kleine kinderen goedgezind zijn en hen leiden. Men veronderstelt, dat het Javaansche woord „memetri” een verbastering zou zijn van 't woord „Mahamarti”.

De witte pap is ter eere van het lendewater, dat een zwangere vrouw kort voor de geboorte van een kind kwijt raakt.

De zwarte of soms blauwe pap is ter eere van de nageboorte. De rozekleurige pap is ter eere van de navelstreng. En de roode pap is klaar gezet ter eere van 't bloed.

Het doel van 't geven van die vijf verschillende soorten pap is dus hulp te vragen aan de nageboorte, de navelstreng, het bloed, het lendewater enz, die bij de geboorte met 't kind ter wereld zijn gekomen.

Wil men de offerande vereenvoudigen, dan kan men volstaan met de z.g. toembasan-pekén, welke lekkernijen op de markt te krijgen zijn. Begint men met het dekken van het huis, dan geeft men gewoonlijk weder een offerande, bestaande uit rijst en eenige toespijzen.

DE BEREKENINGEN, WAAROP MEN TE LETTEN HEEFT BIJ HET OPRICHTEN VAN VERSCHILLENDE GEBOUWEN.

Boven zei ik reeds, dat de Javaansche woning bestaat uit het eigenlijke huis, grija-ageng, pendopo ook wel balé genoemd, peringgitan, pawon of padangan genoemd, en een bijgebouw, genaamd gandok. Het oprichten van elk gebouw moet volgens de berekeningen, bintjil Madjapaitan, geschieden. Naar de bintjil luidt, hebben de zeven dagen ieder afzonderlijk een bepaalde waarde, n.l. Zondag heeft de waarde van 5, Maandag 4, Dinsdag 3, Woensdag 7, Donderdag 8,

Vrijdag 6 en Zaterdag 9. De marktdagen hebben eveneens een bepaalde waarde, n.l. Legi heeft de waarde van 5, Paing 9, Pon 7, Wagé 4 en Kliwon 8.

Wat moet men op Zondag-Paing oprichten? Dan berekent de Javaan dit: Volgens de berekeningen, bintjil-Madjapaitan, heeft Zondag de waarde van: vijf en Paing: negen. In het geheel heeft Zondag-Paing dus de waarde van veertien. Nu heeft men vijf verschillende woorden, o.a. Sri, Wredi, Naga, Kentjana en Saloko, welke bintjilan-termen bij het bepalen van den tijd voor het oprichten van een gebouw moeten worden gebruikt. Men begint dan te tellen vanaf Sri tot en met „Saloko” — zoo gaat men bij herhaling door — totdat men veertien krijgt. Hieruit volgt, dat men, om veertien te krijgen, het woord „kentjana” tot uitkomst krijgt. De bintjil zegt, dat het woord „kentjana” den bouw van grija-ageng aanwijst. Op dien dag, Zondag-Paing, moet om die reden alleen grija-ageng worden opgericht. Vrijdag-Legi, Maandag-Pon, Dinsdag-Kliwon, heeft de waarde van elf en volgens de uitrekening valt het getal elf op „Sri”.

Naar de bintjil luidt, duidt het woord „Sri” den tijd voor den bouw van de rijstschuur aan. Op die dagen moet niet anders dan de rijstschuur worden gezet. Hieronder laat ik een lijstje, ontleend aan de „bintjil-Madjapaitan”, volgen.

1. Sri is de goede tijd voor het zetten van een rijstschuur.

2. Wredi is de tijd voor het zetten van een hok.

3. Naga is de geschikte tijd voor het bouwen van een keuken.

4. Kantjana is de geluk aanbrengende tijd voor het oprichten van grija-ageng, het groote huis.

5. Saloko is de gunstige tijd voor het bouwen van pendopo.

Het aanbrengen van het dak en andere onderdeelen gaat in de meeste gevallen zonder berekeningen.

SARAT-MASROET.

o.a. vruchten, planten, stengels e.d., die bij het bouwen van een huis een voorname rol spelen.

Behalve de gewone offerande geeft de Javaan nog, voordat hij een huis gaat bouwen, andere soorten van offermalen, die niet uit rijst en lekkernijen, doch uit vruchten, stengels, e.d. bestaan en naar de bintjil zegt, niet mogen worden verwaarloosd. Er zijn vier verschillende soorten offermalen, genaamd Samboeng-toewoeh, Siram-toewoeh, Sadjèn en Tjokbakal.

Daar het geven van die vier verschillende soorten offerande nog al geld zou kosten, stelt men zich vaak tevreden met een offermaal, genaamd Tjokbakal. De andere offermalen worden dan niet in acht genomen.

Houdt men zich streng aan de voorschriften, dan geeft men bij het oprichten van grija-ageng, het groote huis, de vier verschillende offermalen, genaamd Samboeng-toewoeh, Siram-toewoeh, Sadjèn en Tjokbakal.

Bij het oprichten van pendopo stelt men zich tevreden met het geven van Sambong-toewoeh, Siram-toewoeh en Tjokbakal. De Sadjèn wordt dan in dit geval weggelaten.

Wordt een bijgebouw of een keuken gebouwd, dan geeft men Siram-toewoeh en Sadjèn. Bij het oprichten van een hok of een stal geeft men alleen de z.g. Tjokbakal, terwijl men Siram-toewoeh, Sadjèn en Tjokbakal geeft, ingeval een rijstschuur wordt gezet.

De z.g. Sambang-toewoeh-offerande bestaat uit:

- 1° eenige doeken, genaamd: bango-toelak [Bango-toelak is eigenlijk een donkerblauw hoofddoek met wit in het midden.]
- 2° Vlaggen tjindé, plangi, toewoeh-watoe e.d. van mooi weefsel. [Tjindé is de naam van een gebloemde zijden stof, waarvan broeken voor bruidegoms of prinsen worden gemaakt. Plangi is de naam van een met kleuren bont gespikkelde zijden stof, gewoonlijk voor borstkleed. En toewoeh-watoe is de benaming van een soort van grijs linnen, aan beide uiteinden met wit of lichtblauw geboord.]
- 3° rietstengels, gewoonlijk stengels van riet, genaamd: teboe-mangli.
- 4° eenige bosjes rijst, genaamd: Sri-koening.

5° oude, droge klappers, maar het liefst een tros groene of zoete klappers, genaamd: klapa idjem en klapa legi.

6° een tros pisang, genaamd: pisang soeloehan, d.w.z. een tros pisang, die aan een boom rijp zijn. Het liefst pisang Sri of pisang Radjapoeloet. Ook ziet men daarvoor wel eens pisang mas, pisang radja-legi of pisang radjatenen.

De bango-toelak-doeken worden op de palen gezet, de vlaggen worden aan de verbindingen bevestigd, terwijl de stengels, bosjes rijst en de klappers aan de muurplaten, bestaande uit: blandar en pangeret, worden vastgebonden. Deze offerande wordt niet aan de toekang's gegeven, doch is bestemd voor den eigenaar van 't op te richten huis. [De stengels- of vruchten-offerande heet in het Javaansch toewoehan. Deze bestaat gewoonlijk uit: gewassen, ook pisangboomen, onder aan den stam met vruchten en bladeren afgesneden, suikerriet met bladeren en jonge kokosnoten. Ze worden aan de stijlen en de verbindingen van een huis vastgemaakt als symbolen, bij feestelijke gelegenheden tot versiering of tot afwering van onheilen.]

Siram-toewoeh is een offerande, bestaande uit water met allerlei bloemen, ook genaamd: kembang setaman, welke offergave midden in den vloer moet worden begraven.

De sadjèn bestaat uit: 1 gekookte rijst; 2. kemiri, d.i. een rondachtige noot met een zeer harden schil, familie der Euphorbiaceae; 3. keloewak, naam van de oude bereide vrucht van den poetjongboom, familie der Bixaceae, behoort evenals „kemiri” tot de Javaansche kruiderijen; 4. klappervleesch; 5. twee trosjes pisang radja; 6. klappersuiker; 7. eieren; 8. spaansche peper; 9. lawé-wenang, d.i. ruw garen, dat men gebruikt als afweringsmiddel tegen den invloed van booze geesten bij epidemie en voorts andere kruiden. Deze sadjèn wordt gegeven aan den werkbaas om aan de werklieden te worden uitgedeeld.

Tjobakal bestaat uit takir's. Dit zijn bakjes van pisangblad, in den vorm van een schuitje gevouwen en aan beide einden met een pennetje vast gestoken, waarin gedaan wordt: 1. een kemiri, 2. een keloewak,

3. een ui, 4. een ajuin, familie der Siliaceae, 5. een kleine hoeveelheid zout, 6. een ei, 7. een beetje badèg, d.i. een sterke drank van tapé-ketan, en 8. gist, ook wel „ragi” genoemd. [Ragi bereidt men van rauwe rijst, zoethout en knoflook. Ze worden ondereen gemalen en tot kleine platte koekjes gemaakt.]

HET BETREKKEN VAN HET NIEUWE HUIS.

Het betrekken van het nieuwe huis gaat ook met de noodige berekeningen. Men kiest daarvoor ook de goede, gelukaanbrengende dagen. Het spreekt van zelf, dat de naäs-dagen daarvoor zeer af te keuren zijn, omdat ze den bewoners, volgens hun veronderstelling, onheil zullen aanbrengen. Vandaar, dat het vaak gebeurt, dat een huis, dat al een heelen tijd klaar en bewoonbaar is, nog steeds leeg staat, omdat de eigenaar op een goeden dag zit te wachten. Ook komt het voor, dat een huis, dat nog niet heelemaal klaar is, reeds betrokken wordt, omdat de eigenaar voor het gereedkomen van zijn woning juist een dag treft, die goed is om het huis te gaan betrekken.

De voorschriften om een nieuw huis te bewonen zeggen, dat de slechte dagen voor den huizenbouw ook hier toepasselijk zijn.

Ook heeft men nog rekening te houden met de z.g. naga-dina, naäs-tanggal en naga-taoen of djati-ngarang. Djati-ngarang is de naam van een fabelachtige, onzichtbare draak, welke op de aarde verblijf houdt

en met de staart aan de navel van de aarde vastzit en volgens 't volksgeloof zich in alle drie maanden naar een andere hemelstreek wendt. Als men bij zijn wandelingen of tochten rechtstreeks tegen die richting ingaat, is dit zeer gevaarlijk en brengt 't ongeluk teweeg.

Gaat men verhuizen, dan moet men niet gaan in de richting van den draak. Gaat men bij het verhuizen rechtstreeks tegen die richting in, dan zal men tegenspoed onder vinden. Volgens de Javaansche petangan gaat de draak steeds om de wereld rond. In de Javaansche maand Sjawal, Sela en Besar bevindt de draak zich in 't Noorden; in de maand Soera, Sapar en Moeloed in het Oosten; in de maand Rabingoelakir, Djoemadilawal en Djoemadilachir in het Zuiden en in de maand Redjeb, Roewah en Siam in 't Westen. Gedurende de maanden Sjawal, Sela en Besar mag men dus niet verhuizen in de Noordelijke richting, aangezien zich in de Noordelijke streek de draak bevindt. Om-trent de beschrijving van naäs-dina en naäs-tanggal verwijs ik naar de Javaansche almanakken, waar ze gewoonlijk uitvoerig zijn uitgelegd.

Voor het betrekken van een nieuw huis heeft men ook weder een slametan, welk offermaal niet veel afwijkt van dat voor den woningbouw. In den regel wordt 't offermaal 's avonds gegeven en na afloop daarvan brengen een paar menschen den nacht wakende door. De eigenaar van 't huis en diens echtgenoot zijn ook verplicht dien heelen nacht op te blijven.

Boekbeoordeeling

Oud Javaansch-Nederlandsche Woordenlijst
door dr. H. H. JUYNBOLL.

E. J. BRILL Leiden, 1923.

(Hier te lande verkrijgbaar gesteld bij het
Depot voor Leermiddelen à f 10.—).

Naar deze woordenlijst, die dr. Juynboll in opdracht van de Regeering heeft samengesteld, hebben velen, die van het Oudjavaans studie maken met verlangen uitgezien. Indien ooit, dan kunnen we hier zeggen, dat het boek in een lang gevoelde behoefte voorziet, want het grote Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek van dr. H. Neubronner van der Tuuk is, ondanks de schat van gegevens, die het bevat, moeilijk te gebruiken bij het lezen van de een of andere Oudjavaanse tekst.

Dr. Juynboll vat de voornaamste moeilijkheden, die het raadplegen van Van der Tuuk's woordenboek ernstig belemmeren, samen in de volgende woorden:

„Vooreerst worden woorden, die ook in het Sanskrit of in het tegenwoordige Javaansch voorkomen, gewoonlijk eenvoudig onvertaald gelaten, zoodat men genoodzaakt is steeds een Sanskrit of Javaansch woordenboek naast dat van Van der Tuuk te raadplegen. Zoodra er ernstige moeilijkheden voorkomen, worden deze of onvertaald gelaten of geheel weggelaten. Bovendien zal men tal van zeer gewone woorden, zelfs voornaamwoorden, tevergeefs in dat woordenboek zoeken. Nog een groot gebrek is, dat de Javaansche, Kawi, Balineesche en Sasaksche woorden niet van elkaar door eenig teeken onderscheiden worden, zoodat men uit de aangehaalde voorbeelden moet opmaken in welke taal het aangehaalde woord voorkomt. De citaten, die steeds onvertaald zijn gelaten, vullen soms geheele kolommen, die men moet doorlezen om het bedoelde woord te vinden, waarna men uit den samenhang moet

opmaken, wat het woord kan beteekenen”.

Ieder zal moeten toegeven, dat de hier opgenoemde moeilijkheden niet gering zijn en dat het woordenboek van Van der Tuuk daarom voor het prakties gebruik in het geheel niet geschikt is.

Het hoofddoel van deze beknopte woordenlijst van Juynboll is nu juist om een hulpmiddel te zijn voor het lezen van Oudjavaanse en Middeldjavaanse teksten. En dat doel is volkomen bereikt.

Daarom maakt de lijst geen aanspraak op volledigheid, daarom zijn zeer onzekere woorden niet opgenomen en wordt van de opgenomen woorden alleen het woord zelf met de afleidingen gegeven, zonder verdere voorbeelden of citaten.

Dat de verschillende afleidingen, die door middel van voor-, in- en achtervoegsels worden gevormd, ook zijn opgenomen, is een groot gemak, alleen heeft de samensteller hier wel een wat al te lage dunk van de gebruikers van zijn lijst gehad, als hij allerlei voor de hand liggende vertalingen van zulke afleidingen nog weer eens vermeldt. B.v. — ik kies een voorbeeld, dat ik bij het opslaan toevallig vind — Geneng. 1 agenengan, hielden vast, R. XXIV, 22.2 (an) pagengengan, dat vasthielden, R. XXIV, 22. 3. angengengi, hield vast, R. XXIV, 242. 4. manggenengi, hanteeren, Adip. 84. 5 gineneng, vastgehouden worden, R. XXV, 17.

Het opnemen van die afleidingen met hun vertalingen heeft alleen dan zin, als door het praefix, infix of suffix een afwijkende betekenis ontstaat, niet wanneer, zoals in het bovenaangehaalde voorbeeld de betekenis er niet door verandert.

Voor de Javanen, die het boek raadplegen, zal in het begin de volgorde der woorden, die de samensteller volgens het Sanskritalfabet heeft gerangschikt, wat lastig zijn, maar die moeilijkheid is al heel spoedig te

overwinnen, te meer, daar in de voorrede die volgorde aangegeven is.

We willen Dr. Juynboll van harte gelukwensen met het resultaat van zijn werk: hij heeft hierdoor voor velen de weg geopend om met de literaire voortbrengselen van het oude Java kennis te maken.

Het woordenboek van Van der Tuuk blijft zijn waarde behouden voor wetenschappelijk onderzoek, maar voor het dagelijks gebruik bij het lezen van de een of andere tekst is thans Juynboll de aangewezen gids.

Het is misschien ondankbaar om dadelijk na het verschijnen van deze woordenlijst de aandacht te vestigen op een andere lacune, die nog bestaat op het gebied van het Oud-

javaans, maar juist door de vervulling van de ene wens wordt de andere weer opnieuw opgewekt: is nu langzamerhand ook de tijd niet gekomen voor een beknopte grammatica van het Oudjavaans?

Kern heeft zijn prachtige studies over het Oudjavaans al vijf en twintig jaar geleden het licht doen zien, maar ook deze zijn — evenmin als van der Tuuk's woordenboek — geschikt voor het dagelijks prakties gebruik. Het werk van Juynboll zal eerst geheel tot zijn recht komen, als de noodzakelijke aanvulling, een grammatica in dezelfde trant, er naast geraadpleegd kan worden.

M. A. M.

